

भारतीय ग्रामीण समाज स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये

पाठाची रूपरेषा

- १.० पाठाचे उद्देश
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ ग्रामीण समाजाचा अभ्यास
- १.३ ग्रामीण समाजाचे स्वरूप
- १.४ ग्रामीण समाजाच्या व्याख्या
- १.५ भारतीय ग्रामीण समुदायाची वैशिष्ट्ये
- १.६ स्वाध्याय

१.० पाठाचे उद्देश

- भारतीय ग्रामीण समाजाचा अभ्यास करणे.
- ग्रामीण समाजाचे स्वरूप समजावून घेणे, घटक समजावून घेणे.
- ग्रामीण समाजाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- ग्रामीण समुदायाची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.

१.१ प्रास्ताविक

ग्रामीण समाजजीवनाचा अभ्यास भारताच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाचा ठरतो. कारण खऱ्या अर्थाने भारत हा ग्रामवासीयांचाच देश समजला जातो. शेती हाच येथील प्रमुख व्यवसाय आहे. २००१ च्या शिरगणतीनुसार भारतात ७८ टक्के लोक ग्रामीण क्षेत्रात राहत असून त्यापैकी ७४ टक्के लोक शेतीवर उपजीविका करताना दिसतात. भारतात ६ लाख ५ हजार खेडी आहेत. भारताचा अतिप्राचीन इतिहास क्लिष्ट अशी समाजरचना, भारतीय धार्मिक जीवन व संस्कृती याचे आकलन होण्याकरिता या समाजातील ग्रामीण क्षेत्रास आधार मानून त्याचे सखोल अध्ययन करणे आवश्यक आहे.

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, पाश्चिमात्य विचारसरणी यामुळे स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असलेल्या भारतीय ग्रामीण, आर्थिक व सामाजिक जीवनात आज जलदगतीने परिवर्तन होत आहेत. तसेच विचारप्रणाली, राहणी, वेशभूषा, रीतिरिवाज व संस्कारात बदल होत असल्यानेही या क्षेत्राच्या शास्त्रीय अभ्यासाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

भारतीय समाजाची महत्त्वाची तीन वैशिष्ट्ये - ग्रामीण समाज, जातीव्यवस्था, कुटुंबसंस्था, शंभर कोटींहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशामध्ये ही वैशिष्ट्ये सार्वत्रिक आढळतात. आपल्या देशातील असा एकही प्रदेश नाही, की ज्या ठिकाणी ही वैशिष्ट्ये आढळत नाहीत. म्हणून त्यांना खास वैशिष्ट्ये संबोधण्यात आलेले आहे.

यापैकी ग्रामीण समाजाचा आपणाला अभ्यास करावयाचा असून या समाजाचा अर्थ आणि भारतीय ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये या गोष्टींवर विशेष भर देण्यात आलेला आहे.

१.२ ग्रामीण समाजाचा अभ्यास

सर्वसाधारणपणे ग्रामीण समूहाचे स्पष्टीकरण नागरी समूहाच्या संदर्भात केले जाते. जे नागरी नाही ते ग्रामीण असे म्हणता येईल. राष्ट्रीय जनगणनेत ग्रामीण व नागरी समूहात जनसंख्येच्या आधारावर भेद केला जातो. अमेरिकेत ज्या समूहास २५०० पेक्षा कमी लोकसंख्या आहे त्या समूहास ग्रामीण समुदाय मानतात, तर भारतात ५००० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेले क्षेत्र ग्रामीण ठरते. अथांग अशा खेडुतांच्या लोकसंख्येने वसलेल्या भारतीय ग्रामीण समाजाला आज अनेक प्रश्नांनी ग्रासलेले असून या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याच्या कामी शासन सर्वतोपरी कटिबद्ध आहे. निरक्षरता, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, वाढती लोकसंख्या, अनारोग्य, वेढबिगारी या समस्या ग्रामीण समाजाच्या प्रमुख समस्या आहेत. ग्रामीण समाजशास्त्र ही एक समाजशास्त्राची शाखा असून समाजाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास १९१६ पासून करण्यात येऊ लागला. याच कालखंडात ग्रामीण समाजजीवनावर विचारवंतांनी विपुल लेखन केले आणि या विषयात मोलाची भर घातली. सोरोकिन, झिम्मरमन, गॅल्विन, टेलर इत्यादी अमेरिकन विचारवंतांच्या बौद्धिक प्रयत्नामुळे ग्रामीण समाजाच्या अभ्यासाला चालना मिळाली. आज आपण ज्या ग्रामीण समाजामध्ये वास्तव्य करतो त्या ग्रामीण समाजाला हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. मानवी जन्मापासून इ. पूर्व ५००० पर्यंत इतिहास काळ संबोधला जातो. सुरुवातीला मानव जन्माला आला त्यावेळी तो रानटी अवस्थेत होता. तो कच्चे अन्न खात होता. वल्कले नेसत होता. नव्या अश्मयुगामध्ये इ. सन पूर्व १५०० मध्ये धान्य पेरल्यानंतर उगवते आणि धान्य येते. या गोष्टीचा मनुष्याला शोध लागला. दरम्यानच्या काळात त्याला अग्नीचा शोध लागला. त्यामुळे मानवाची भ्रमंतीची अवस्था संपली त्याला स्थैर्यत्व प्राप्त झाले. कृषी व्यवसाय ग्रामीण समाजाचा प्रमुख पाया ठरला. खेड्याच्या निर्मितीच्या दृष्टीने ही घटना जबाबदार ठरली. तो समाजव्यवस्था निर्माण करून वास्तव्य करू लागला. संसारासाठी आवश्यक गोष्टींची तो जमवाजमव करू लागला. कला, तत्त्वज्ञान या गोष्टींना त्याने जन्म दिला. वैवाहिक नाते संबंध निर्माण करू लागला आणि शेती व्यवसायातून खेड्याचे जीवन सुरू झाले शेती व्यवसायातून संस्कृती निर्माण झाली.

जगातील संस्कृतीची निर्मिती ही नदीकाठी झालेली आढळते. परंतु सर्वच खेडी काही नदीकाठी नाहीत. काही खेडी घनदाट जंगलाच्या परिसरात, तसेच डोंगर पायथ्याजवळ वसलेली आढळतात. या संदर्भात प्राचीन धर्मग्रंथांमध्ये उदाहरणार्थ - ऋग्वेद, महाभारत, मनुस्मृती, कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात, ग्रामीण समाजशास्त्राचे अतिशय सुरेख वर्णन केलेले आढळते.

१.३ ग्रामीण समाजाचे स्वरूप

ग्रामीण समाजाच्या ज्या ठळक बाबींचा ग्रामीण समाजशास्त्राने स्वतंत्रपणे अभ्यास केलेला आहे. त्यालाच ग्रामीण समाजाचे स्वरूप असे म्हटले आहे.

जगातील बहुतांश लोक ग्रामीण समुदायात वास्तव्य करतात. त्यांचे जीवन शहरी समुदायातील लोकांच्या तुलनेने मागासलेले आढळते. कित्येक ग्रामवासियांच्या पुढे आज अनेक प्रकारच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय समस्या उभ्या आहेत. अशा परिस्थितीत ग्रामीण जनतेच्या समस्या समजावून घेऊन त्या सोडविण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे निकडीचे ठरले आहे. त्याकरिता ग्रामीण समाजाच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करून, त्याद्वारे ग्रामीण जीवनातील विविध घटना व प्रक्रिया यांचे सखोल अध्ययन करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

ग्रामीण समाजामध्ये आढळणाऱ्या ठळक बाबींचा अभ्यास करणे म्हणजेच ग्रामीण समाजाचे स्वरूप समजावून घेणे होय. ग्रामीण व नागरी समाजातील भेद, पारंपरिक ग्रामीण समाज खेड्यातील कुटुंबसंस्था, जातीव्यवस्था, बलुतेदारीपद्धती, ग्रामीण आर्थिक जीवन, ग्रामीण मनोरंजन, ग्रामीण धर्म, ग्रामीण वर्गरचना, ग्रामीण पुनर्रचना व जमीन सुधारणा, भूदान चळवळ, ग्रामीण शिक्षण, पंचायत राज इ. ठळक बाबींचा सखोल अभ्यास करणे अनिवार्य ठरते. या करिता एका विशिष्ट शास्त्राचा जन्म झाला असून त्याला ग्रामीण समाजशास्त्र असे म्हटले आहे.

ग्रामीण समाजाचा अभ्यास करताना या शास्त्राने पुढील गोष्टींवर विशेष लक्ष वेधले आहे.

ग्रामीण समुदायाचा अभ्यास :

ग्रामीण समाजातील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौतिक, अभौतिक जीवनाचा, ग्रामीण समाजाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास ग्रामीण समाजशास्त्रात केलेला आढळतो.

ग्रामीण समाजरचना :

ग्रामीण समाजजीवनाचा अभ्यास करताना भौतिक रचनेनुसार खेड्याचे जे वेगळे प्रकार पडतात त्यांचाही विचार ग्रामीण समाजशास्त्रात केला जातो.

ग्रामीण सामाजिक संघटना :

ग्रामीण सामाजिक संघटना म्हटले की, त्यांच्यामध्ये कुटुंब, विवाह, जाती, वर्ग, इ. चा समावेश आढळतो. त्यांची वैशिष्ट्ये, कार्ये, त्यांचे बदलते स्वरूप या सर्वांचा अभ्यास ग्रामीण समाजशास्त्र करते.

ग्रामीण आर्थिक संघटना :

कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेचा फार मोठा प्रभाव ग्रामीण समाजावर पडलेला आढळतो. या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास ग्रामीण समाजशास्त्र करते.

ग्रामीण राजकीय संघटना :

ग्रामीण समाजातील राजकीय संस्था, त्यातील नेतृत्व, समाज जीवनावर त्याचा पडलेला प्रभाव या सर्वांचा अभ्यास ग्रामीण समाजशास्त्रात केला जातो.

ग्रामीण धर्म :

अज्ञान व निरक्षरता यामुळे ग्रामीण मनुष्य दैववाद व धर्मभोळेपणा यांच्या आहारी गेला आहे. ग्रामीण जीवनाच्या प्रत्येक भागावर धार्मिक कल्पनांचा प्रभाव पडलेला आढळतो. या शिवाय ग्रामीण समाजशास्त्र ग्रामीण धर्माचाही अभ्यास करते.

सामाजिक प्रक्रिया :

ग्रामीण समाजशास्त्र सहकार, स्पर्धा, संघर्ष, समायोजन आणि समावेशन यासारख्या प्रक्रियांचा देखील अभ्यास करते.

ग्रामीण परिवर्तन :

ग्रामीण समाजाच्या कोणकोणत्या क्षेत्रात कोणते परिवर्तन झाले आहे ? परिवर्तन होण्यासाठी कोणकोणते घटक जबाबदार आहेत ? या गोष्टींचा अभ्यासदेखील या शास्त्रातून केला जातो.

ग्रामीण पुनर्रचना :

ग्रामीण समाजाला सतत भेडसावणाऱ्या समस्या कोणत्या आहेत ? त्या सोडविण्यासाठी कोणकोणते उपाय योजायला हवेत ? या सर्वांचा अभ्यास ग्रामीण समाजशास्त्र करते.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून ग्रामीण समाजाचे स्वरूप विस्तृत असून त्यामध्ये अनेक बाबींचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे.

१.४ ग्रामीण समाजाच्या व्याख्या

ग्रामीण समाज म्हणजे काय ? हे पाहण्यासाठी खेड्यांच्या विविध व्याख्यांचा अभ्यास करणे जरूरीचे आहे.

पुराणात गावांची किंवा ग्रामीण समुदायाची कल्पना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेली आढळते.

१) “जिच्या भोवती कीर्दसाद - वाहितीला योग्य - जमीन आहे आणि जिच्यामध्ये मातब्बर शेतकरी व अनेक मजूर आहेत, अशा वस्तीला गाव म्हणतात.”

याच आधारावर त्रि.ना. अत्रे यांनी ग्रामीण समूहाची कल्पना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात,

२) खेडणे म्हणजे जमीन कसणे आणि खेडूत म्हणजे जमीन कसणारा तेव्हा खेडुताची जी वस्ती ते खेडे, ज्यामध्ये प्रधान धंदा शेती व ज्यामध्ये भरण्याची वस्ती शेतकऱ्याची असते त्या गावाला लोक खेडे किंवा गावटे म्हणतात.

- ३) भिन्नता दाखविणाऱ्या विशिष्ट नावामुळे सुस्पष्ट ओळखला जाणारा भिन्न सामाजिक घटक म्हणून दुसरे लोक आणि स्वतः : ज्या समाजातील रहिवासी मानतात असा घरांचा समूह म्हणजे खेडे होय.
- ४) काही वेळा सामुदायिक अशा लागवडयोग्य जमीन समावेशक असलेल्या निश्चित भूप्रदेशात कायमचे वास्तव्य करणाऱ्या अनेक कुटुंबांचा समुच्चय म्हणजे ग्रामीण समाज होय. प्रामुख्याने शेती व्यवस्था, नैसर्गिक पर्यावरणाशी घनिष्ठ संबंध, अंतर्गत श्रेणी रचना, सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव इत्यादी वैशिष्ट्ये ग्रामीण समाजाच्या संदर्भात आढळतात.
- ५) Dictionary of Social Science मध्ये ग्रामीण समूहास काही वैशिष्ट्यांच्या आधारावर परिभाषित केले आहे. ते म्हणतात, कोणत्याही समुदायास नागरी समुहाच्या तुलनेत ग्रामीण समुदायात पुढील वैशिष्ट्यांचा आधारावर ठेवता येईल. लोकसंख्येचे कमी घनत्व, सामाजिक विभेदनाचा अभाव, सामाजिक व स्थानिक गतिशीलतेचा अभाव, सामाजिक परिवर्तनाची मंदगती, कृषी व्यवसायाचे प्राधान्य व जमिनीवरील अधिकारानुसार राजनैतिक व आर्थिक व्यवस्था.
- ६) Encyclopaedia of social Sciences मधील Village Community या लेखात Prak यांनी ग्रामीण समुदायाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

ग्रामीण समुदाय परस्परसंबंधित अथवा असंबंधित अशा व्यक्तींचा समूह आहे. जो एक कुटुंबापेक्षा मोठ्या कुटुंबात जवळजवळ किंवा एकाच गल्लीत राहतो. सामान्यतः कृषी योग्य जमिनीवर शेती करतो. पडित जमिनीवर गुरे चारतो व एका निश्चित सीमेपर्यंत हे गाव व ही जमीन आमची आहे अशी अधिकाराची भावना त्याला असते.

- ७) सिम्स यांनी ग्रामीण समुदायाचा उल्लेख प्रामुख्याने शेतकऱ्यांची वस्ती असाच केला आहे तर श्री. मुकर्जी ग्रामीण समुदायाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतात.
- ८) ग्राम हा असा समुदाय आहे ज्यात तुलनात्मकदृष्ट्या सामाजिक व सांस्कृतिक समानता, औपचारिकता, प्राथमिक समूहाचे प्राधान्य व जनसंख्येची कमी घनत्व ही वैशिष्ट्ये आढळतात. शेती हा प्रमुख व्यवसाय असतो.

ग्रामीण क्षेत्राच्या वरील व्याख्यांवरून स्पष्ट होते की कुटुंबाचा प्रकार सामाजिक संबंध विशिष्ट स्वरूप व व्यवसायाबाबत हा समुदाय स्वतःचे एक स्वतंत्र अस्तित्व स्पष्ट करतो. प्रत्येक देशाच्या सांस्कृतिक प्रतिमानाचे एक वेगळे वैशिष्ट्य असून त्यांचे प्रतिबिंब त्या त्या देशाच्या समुदायात पडलेले दिसते. म्हणूनच इतर देशातील ग्रामीण समूहात आढळून येणाऱ्या सर्वसाधारण वैशिष्ट्यांव्यतिरिक्त भारतीय ग्रामीण समुदायाचीही काही स्वतंत्र वैशिष्ट्ये आढळून येतात. या वैशिष्ट्यांचा थोडक्यात उल्लेख पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१.५ भारतीय ग्रामीण समुदायाची वैशिष्ट्ये

१) कुटुंबावर आधारित समाजजीवन व संयुक्त कुटुंबपद्धती :

ग्रामीण समाजरचनेत कुटुंब हे केंद्रस्थानी असून समाजजीवनात त्यास अत्याधिक महत्त्व

आहे. भारतीय ग्रामीण समाजात व्यक्तीला प्राधान्य नसून त्याची सामाजिक प्रतिष्ठा बऱ्याच प्रमाणात त्यांच्या कुटुंबावर अवलंबून असते. व्यक्ती अमुक एका कुटुंबाची सभासद म्हणून ओळखली जाते. सामाजिक नियंत्रणाच्या दृष्टीनेदेखील कुटुंबच महत्त्वाचे ठरते. व्यक्तीपेक्षा कुटुंबावरच अधिक सामाजिक जबाबदारी असते. धार्मिक, सामाजिक व राजनैतिक क्षेत्रांतदेखील कुटुंबाच्या सर्व सभासदात एकी व समानता आढळते. ग्रामीण क्षेत्रात कुटुंबाचे सर्व सभासाद अधिक प्रमाणात कुटुंबावर अवलंबून असतात. आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक गरजांची पूर्ती करण्याचे कार्य कुटुंबच करीत असल्याने व्यक्तीवर कुटुंबाचा सर्वात अधिक प्रभाव असलेला दिसतो.

भारतीय ग्रामीण समुदायात संयुक्त कुटुंबपद्धती प्रामुख्याने आढळते. माता, पिता त्यांची मुले व अनेक पिढ्यांपर्यंतचे सदस्य एकाच घरात, एकाच सामाजिक मालमत्तेवर आपली उपजीविकात्मक करताना दिसतात. भारतातील संयुक्त कुटुंबपद्धती पितृसत्तात्मक आहे. कुटुंबातील वृद्ध व्यक्ती कुटुंबाचा कर्ता म्हणून ओळखली जाते. शेती हा प्रधान व्यवसाय असलेल्या जीवनास पोषक अशीच ही कुटुंबपद्धती असल्यामुळे अगदी सुरुवातीपासून भारतीय ग्रामीण समुदायात ती आढळून येते.

अग्रगण्य समाजशास्त्रज्ञ सरोकिन व जिमरमेन यांनी सांगितलेले ग्रामीण समुदाय पुरेपूर लागू पडते. 'कुटुंबवादाची' कल्पना स्पष्ट करताना सरोकिन व गाल्पीत म्हणतात, "कुटुंब ग्रामीण समाज जीवनाची एक मूलभूत सामाजिक संस्था असल्यामुळे ग्रामीण कुटुंबातील वैशिष्ट्यांची छाप या कृषिसमूहाच्या सर्व सामाजिक संघटनांवर पडल्यास नवल नाही. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, इतर सर्व सामाजिक संस्था व मूलभूत सामाजिक संबंध ग्रामीण कौटुंबिक संबंधाद्वारे निश्चित व निर्धारित झालेले दिसतात. अशा प्रकारच्या सामाजिक संघटनेस संबोधित करण्याकरिता 'कुटुंबवाद' (Familism) या शब्दाचा वापर केला जातो. सर्व प्रकारच्या सामाजिक संस्था व सामाजिक संबंधियावर कौटुंबिक संबंधाची छाप पडलेली असून राजनैतिक क्षेत्रातदेखील राजा व प्रजेचा संबंध पिता-पुत्राच्या संबंधासारखा असावा, ज्यात शासक प्रजेकरिता पित्याची भूमिका वठवीत असतो. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भारतीय ग्रामीण व्यक्तीच्या जीवनातील सर्व अंगावर कुटुंबाचा पूर्ण प्रभाव असलेला दिसतो."

२. जातिप्रथेवर आधारित समाजरचना :

भारतीय ग्रामीण समुदायात संयुक्त कुटुंबास जितके महत्त्व आहे तितकेच महत्त्व जातिप्रथेला देखील आहे. आजदेखील ग्रामीण समुदायात पद, दर्जा व सामाजिक संबंधाचे स्वरूप जातीनुसारच निश्चित झालेले दिसते. संपूर्ण समुदाय जातीच्या आधारावरच अनेक खंडांत विभाजित झालेला दिसतो. कुटुंबाच्या नियमाइतकेच जातिनियमाचे वर्चस्व ग्रामीण लोकांवर आहे.

व्यवसायाचे रहस्य आपल्याच जातीत राहावे या उद्देशाने प्रत्येक जातीचे सदस्य स्वतःचा एक स्वतंत्र व्यवसाय करीत असून ग्रामीण आर्थिक जीवनात या सर्व जाती परस्परांवर अवलंबून असल्या तरी प्रत्येक जातीचा त्यांच्या परंपरागत व्यवसायावर एकाधिकार असलेला दिसतो. शेतीचा व्यवसाय मात्र याला अपवाद आहे.

खेड्यातील क्षेत्रीय विभागीयदेखील जातीच्या आधारावरच झालेली असते. डॉ. इरावतीबाई कर्वे यांनी केलेल्या ग्रामीण क्षेत्राच्या अध्ययनात त्या म्हणतात एखाद्या ग्रामीण विभागाचा नकाशा पाहिल्यास असे दिसून येते की, प्रत्येक जातीचे वास्तव्य खेड्याच्या एका विशिष्ट भागात दिसते.

काही निवडक जातीच्या लोकांची घरे गावात एकमेकांच्या जवळ असतील. परंतु अस्पृश्य जाती मात्र गावापासून थोडे दूर, वेगळे वास्तव्य करतात. ब्राह्मणआळी, सोनारआळी, कुंभारवाडा ही नावे याचीच द्योतक आहेत. महाराष्ट्रातील प्रत्येक खेड्यात महारवाडा आढळून येतो व तेथेच महारजातीच्या लोकांची वस्ती असते, असे आढळून येते. गावात प्रत्येक जातीचे वेगळे निवासस्थान असण्याच्या या प्रवृत्तीचे स्पष्टीकरण जातीची श्रेष्ठ, कनिष्ठता, शुद्ध - अशुद्धतेची भावना किंवा प्रत्येक व्यवसायाकरिता आवश्यक असणारी जागा यांच्या आधारावर करता येईल. डॉ. इरावतीबाई कर्वेच्या मते, भारतीय संस्कृतीत स्वतःचा एक स्वतंत्र गट करून वेगळे राहण्याची प्रवृत्ती मुळातच आहे.

ग्रामीण नेतृत्वाचे स्वरूपदेखील बऱ्याच प्रमाणात जातीच्या आधारावरच निश्चित होते. ग्रामीण क्षेत्रात आजदेखील परंपरागत नेतृत्वास विशेष स्थान आहे. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत उच्चजातीकडून हे नेतृत्व दुसऱ्या जातीकडे जात आहे, पण नवीन नेतृत्व ज्या जातीतून विकसित होत आहे त्या जातीसंख्येच्या दृष्टीने प्रबळ अशाच आहेत.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, दर्जा, पद, सामाजिक संबंध, व्यवसाय, निवासस्थान, ग्रामीण नेतृत्व या सर्व बाबतीत आजही भारतीय ग्रामीण जीवनात जातींना विशेष स्थान आहे.

३) ग्रामीण समुदायाचे एकाकी स्वरूप :

भारतीय ग्रामीण समुदायाचा बाह्य जगाशी फारच थोडा संबंध होता. पृथक स्वयंपूर्ण व एकाकी असे समाजजीवन हे भारतीय ग्रामीण समुदायाचे आगळे विशिष्टच आहे. Charles Metcalf म्हणतात, ग्रामीण समुदाय लहानशा संघराज्याच्या स्वरूपात आहेत. त्यांच्याजवळ त्यांच्या गरजांच्या पूर्तीची साधने पूर्ण असून बाह्य संबंधापासून ते पूर्णतः स्वतंत्र आहेत.

ग्रामीण समुदायात हा वेगळेपणा निर्माण होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या क्षेत्रातील अर्थव्यवस्था आहे. जीवनास आवश्यक असणाऱ्या निरनिराळ्या वस्तूचे उत्पादन ग्रामीण क्षेत्रात निरनिराळ्या जातींकडून होत असते. आर्थिकदृष्ट्या ग्रामीण क्षेत्रात निरनिराळ्या जातींकडून होत असे. आर्थिकदृष्ट्या ग्रामीण समुदाय हा स्वयंपूर्ण गट होता. आपल्या सर्वसाधारण गरजांच्या पूर्तीकरिता या समुदायास दुसऱ्या समुदायावर अवलंबून राहावे लागत नव्हते. धान्य, कापड व घरे बांधण्याकरिता लागणारे सामान त्या त्या समुदायातच उपलब्ध होत असे. त्याच्या गरजादेखील त्या काळात मर्यादितच होत्या.

मनोरंजन, शिक्षण व सामाजिक सुरक्षेचे कार्य कुटुंबसंस्था करित होती. त्यासाठी इतरांवर अवलंबून राहावे लागत नव्हते. राजकीय क्षेत्रातदेखील जातीपंचायतींना व ग्रामपंचायतींना त्या विशिष्ट ग्रामीण क्षेत्राबाबत पूर्ण अधिकार देण्यात आले आहेत. राजा ग्रामीण क्षेत्राच्या कोणत्याच व्यवहारात ढवळाढवळ करित नव्हता. घरे सडका, बाजार, स्मशानभूमी, देवळे, विहिरी, तलाव, कुरणे इत्यादी सर्व बाबींवर ग्रामप्रमुखाचे नियंत्रण असे. ग्रामपंचायती, ग्रामसंरक्षणाचे, न्यायदानाचे कार्य करित कर वसूल करून सरकारी खजिन्यात भरण्याचे कार्यदेखील त्याचेच होते. ग्रामपंचायती इतक्या शक्ती शाली होत्या की, राजाने कितीही कर बसविले तर त्यापैकी कोणते जनतेवर लागू करावेत. या बाबतचे अधिकार त्यांचे होते. अशा तऱ्हेने राजकीय क्षेत्रात एका स्वयंपूर्ण संस्थेच्या स्वरूपात ग्रामपंचायत व जातिपंचायत कार्य करित असल्यामुळे या दृष्टीनेदेखील एका ग्रामीण समुदायाचा इतर क्षेत्रांशी फारच कमी संबंध येत होता.

ग्रामीण समुदायाच्या एकाकी स्वरूपाचे तिसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे वाहतूक संचारसाधनांचा अभाव हे आहे. आजच्या घटकेलादेखील भारतातील बरीचशी ग्रामीण क्षेत्रे वाहतूक साधनांनी परस्परांशी जोडलेले नाहीत. उपलब्ध असलेल्या बैलगाडीत या वाहतूक साधनाच्या साह्याने एका मर्यादित क्षेत्रात येणे-जाणे होत आहे. साधनांच्या अभावामुळे देखील ग्रामीण समुदाय इतर समुदायापासून वेगळे पडलेले दिसतात. तसेच शिक्षणाच्या अभावामुळे वर्तमानपत्रे, मासिके, रेडिओ या संदेशवाहक साधनांचादेखील विशेष प्रसार ग्रामीण क्षेत्रात झालेला नव्हता. त्यामुळे केंद्रात कोणाचे सरकार आहे. कोणत्या राज्यात कोण मुख्यमंत्री आहे. या प्रश्नात ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना विशेष रस नाही. त्यांचे गाव हेच त्यांचे विश्व होते. परंतु दिवसेंदिवस ही परिस्थिती बदलत आहे. समुदायात परिवर्तन होत आहे असे दिसते.

४. कुटुंब अर्थव्यवस्था :

भारतीय ग्रामीण क्षेत्रात कृषी हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. एकूण लोकसंख्येच्या ७५ टक्के लोक प्रत्यक्षात शेतीवर अवलंबून आहेत व ५ टक्के लोक शेतीशी संबंधित असणाऱ्या इतर व्यवसायावर आपली उपजीविका करतात. महाराष्ट्रासारख्या औद्योगिकदृष्ट्या विकसित प्रांतातदेखील ६४ टक्के लोक शेती करतात. या व्यवसायाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या व्यवसायातील मनुष्याचा संबंध जीवित व विकसित वस्तूशी म्हणजे प्रत्यक्ष निसर्गाशी असतो.

ग्रामीण क्षेत्रातील बहुतेक सर्व लोक व्यवसायाने शेतकरी असले तरी आर्थिक दर्जा, त्यांच्या कामाचे स्वरूप, राहणी याबाबत भिन्नता असते. काही लोकांजवळ अधिक शेती असते, तर काहींजवळ कमी. काही लोकतर शेतमजुरी करूनच आपली उपजीविका करतात. तसेच ग्रामीण क्षेत्रात असेही काही लोक असतात की जे प्रत्यक्ष शेती करीत नाहीत. परंतु त्यांचा व्यवसाय शेतीशी संबंधित असतो. उदा. लोहार, सुतार, चांभार.

ग्रामीण क्षेत्रातील अर्थव्यवस्थेचा निर्वाही अर्थव्यवस्था (Substance Economy) म्हणून उल्लेख करता येईल. जीवनातील कमीतकमी व अनिवार्य गरजांची पूर्ती ही व्यवस्था करते. व्यवस्थेत सरळ सोप्या साधनांचा वापर केला जातो. या अर्थव्यवस्थेत समुदाय स्वयंपूर्ण असतो. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत ही सर्व वैशिष्ट्ये आढळतात. उपभोगाकरिता उत्पादन हे तत्त्व निर्वाही अर्थव्यवस्थेत असते. परंतु बदलत्या परिस्थितीत ही वैशिष्ट्ये हळूहळू कमी होत आहेत. आज शेतकरी व्यापारी दृष्टी कोनातून शेती करताना दिसतो. ग्रामीण क्षेत्रात झालेला हा एक चांगला बदल म्हणावा लागेल.

५. विशेषीकरणाचा अभाव :

व्यवसाय विशेषीकरणाच्या कल्पनेस औद्योगिक प्रगती व नागरिक या पासूनच खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाला. नागरी क्षेत्रात एकाच व्यवसायाच्या अनेक भागात विशिष्ट लोकच कार्य करतात व त्याच क्षेत्रात ते प्रावीण्य मिळवितात. उदा. कापड तयार करणारे व मशीन दुरुस्त करणारे वगळे असे विशेषीकरण दिसते. परंतु ग्रामीण क्षेत्रात मात्र शेती हा एकच व्यवसाय असून या व्यवसायातील नांगरणे, पेरणे, मळणे या सर्व क्रिया एकच व्यक्ती करू शकते. प्रसंगी आपल्या अवजारांची दुरुस्तीदेखील तो स्वतःच करून घेईल. भारतीय ग्रामीण समुदायात अजून म्हणावा तितका यंत्रांनी प्रवेश केलेला नाही. यामुळे परंपरागत पद्धतीच्या शेतातील सर्व क्रियांची माहिती एकाच व्यक्तीला असलेली दिसते. पण ज्यावेळी ट्रॅक्टर, मोटर पंप, मळणीची यंत्रिक साधने येतील त्यावेळी कदाचित विशेषीकरणाचा प्रसार याही क्षेत्रात होईल.

६. सामाजिक एकरूपता :

सामाजिक स्वरूपाच्या दृष्टीने ग्रामीण समुदायाची अवस्था आदिवासी जमाती व नागरीसमुदाय यांच्यामधील आहे. यात दोहोंचीही काही लक्षणे आढळतात. आदिवासी जमातीत आढळून येणारे सामाजिक एकरूपतेचे तत्त्व यात अधिक प्रमाणात व नागरी समुदायात आढळणारे सामाजिक विषमतेचे तत्त्व कमी प्रमाणात आढळते.

ग्रामीण समाज हा शेतकऱ्यांचा समाज असल्याने सर्व लोक एकाच व्यवसायात असतात. एकाच ठिकाणी बराच काळ वास्तव्य व इतर संस्कृतीचा कमी संबंध यामुळे सांस्कृतिक परंपरा रतिरिवाज, धार्मिक विश्वास, नीती-अनीतीच्या कल्पना, भाषा, सण या सर्व बाबतीत त्यांच्यात एकरूपता निर्माण झालेली दिसते. व्यवसाय समान असल्यामुळे व्यवसायातील सुख-दुःखे देखील समान असतात. नगराप्रमाणे भिन्न ठिकाणचे, भिन्न जातीचे व धर्माचे लोक येथे येऊन स्थायिक होत नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण समाजजीवनात एकरूपता दिसते.

७. सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव :

समाजशास्त्रात गतिशीलता म्हणजे स्तरीकरणाच्या व्यवस्थेत गती किंवा स्थितीमध्ये परिवर्तन. जर या गती किंवा स्थितीमधील या परिवर्तनाचे दर्जा व भूमिकेत बदल होत असेल, पण सामाजिक वर्गाच्या दर्जाच्या स्थितीत परिवर्तन होत नसेल तर त्यास समस्तरीय Horizontal परिवर्तनशीलता असे म्हणतात. जर या पद व भूमिकेतील परिवर्तनाने सामाजिक वर्गाच्या स्थितीत परिवर्तन होत असेल, तर या परिवर्तनशीलतेस किंवा गतिशीलतेस (vertical) विषमस्तरीय गतिशीलता असे म्हणतात.

गतिशीलतेच्या वरील व्याख्येवरून असे दिसते की, परिवर्तनाच्या बाबतीत ग्रामीण व नागरी क्षेत्रात फार मोठे अंतर आहे. ग्रामीण क्षेत्रात ही गतिशीलता अतिशय कमी आहे. कुटुंबाचा जो व्यवसाय असेल तोच पिढ्यान्पिढ्या सुरू असतो व त्या व्यवसायानुसार मिळणारा दर्जादेखील तसाच कायम असतो. जातीनुसार किंवा जन्मानुसार व्यवसाय व सामाजिक दर्जा हा आधार असल्याने गतिशीलता कमी दिसते. या उलट नागरी क्षेत्रात मात्र संपत्ती, कौशल्य, बुद्धी यांच्या आधारावर सामाजिक दर्जा मिळत असल्याने पद किंवा दर्जा बदलविणे सोपे असते. तसेच सामाजिक प्रक्रियेचा हा नियम आहे की, सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरणात जेव्हा परिवर्तन होतात तेव्हा ऊर्ध्वमुखी Vertical गतिशीलतेचे अनेक मार्ग मोकळे होतात. नागरी क्षेत्रापेक्षा ग्रामीण क्षेत्रात सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तन अतिशय मंद आहे. त्यामुळे गतिशीलतेला विशेष संधी नाही.

क्षेत्रीय परिवर्तनाची गतीदेखील ग्रामीण क्षेत्रात कमीच आहे. ग्रामीण समुदाय बऱ्याच प्रमाणात स्वयंपूर्ण असल्याने व परंपरागत शेती हा व्यवसाय असल्यामुळे व्यवसायाच्या निमित्ताने किंवा व्यवसाय शोधण्यासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याची प्रवृत्ती ग्रामीण क्षेत्रात कमीच दिसते. तसेच कुटुंबाच्या बंधनात व्यक्ती इतकी बांधली गेली असते की आपले कुटुंब सोडून दूर जाण्याची कल्पना तिला सहनदेखील होत नाही. या उलट नागरी क्षेत्रात व्यवसाय व व्यापारानिमित्त व्यक्ती एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यास सहज तयार होते.

८. बलुतेदारीची व्यवस्था :

भारतीय समाजजीवनात जातिव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे जातिव्यवस्थेवर

आधारित बलुतेदारी व्यवस्थादेखील भारतीय ग्रामीण समुदायात महत्त्वाची मानली जाई. इतकेच नव्हे तर भारतीय ग्रामीण समुदायाचे हे आगळेच वैशिष्ट्य आहे. या व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण करताना ऑक्सर लेबिस म्हणतात, “या व्यवस्थेमध्ये गावातील प्रत्येक जातिसमूहाकडून अशी अपेक्षा केली जाते की, ते दुसऱ्या जातिकुटुंबाची नियोजित सेवा करतील”. या प्रथेनुसार एका विशिष्ट समुदायात राहणाऱ्या विभिन्न जातींच्या लोकांनी इतर जातींची काही प्रमाणिक सेवा करावी व या सेवेच्या मोबदल्यात इतर जातींनी त्यांच्या उदरनिर्वाहाची व्यवस्था करावी. उदा. सोनार दागिने तयार करीत, लोहार शेतीसाठी लोखंडी अवजारे, सुतार लाकडी अवजारे तयार करीत व त्यांच्या मोबदल्यात यजमानाकडून वर्षातून एकदा किंवा दोनदा धान्याच्या स्वरूपात नियोजित मोबदला घेत असत. सेवा करणाऱ्यांना बलुतेदार असे म्हणत. जातीतील प्रत्येक कुटुंबास काही घरे वाटून दिलेली असत व पिढ्यान्पिढ्या ते त्यांची सेवा करीत असत. सेवा करण्याचा हा अधिकार मालमत्तेसारखा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीस मिळत असे. पित्यांच्या मृत्यूनंतर सेवेचे अधिकार मुलांना मिळत. हिस्से वाटणीच्या वेळी यजमान कुटुंबाचीदेखील वाटणी होई. एखाद्या कुटुंबास एकच मुलगी असल्यास ते अधिकार मुलीच्या पतीस मिळत. आपले बलुतेदारीचे अधिकार बलुतेदार विकूदेखील शकत होता. अशा रीतीने सेवा करणे व सेवा घेणे हा अधिकार मानला जाई. स्वतःच्या इच्छेनुसार बलुतेदार एखाद्या कुटुंबाची सेवा नाकारू शकत नव्हता किंवा बलुतेदारास काढू शकत नव्हता त्यावर जातीपंचायतीचे नियंत्रण होते. अशा रीतीने या प्रथेने ग्रामीण क्षेत्रातील सहजाती परस्पर अधिकार कर्तव्याच्या (Mutual obligation) जाणिवेने एकमेकांशी बांधल्या होत्या.

सामाजिक सुरक्षा उत्तरदायित्वपूर्ण सामाजिक बंधन, कमीतकमी व्यावसायिक स्पर्धा, सामाजिक नियंत्रणाचे प्रभावी साधन हे या प्रथेचे काही गुण सांगता येतील. परंतु परिवर्तनाच्या ओघात जेव्हा उच्चजातींना या प्रथेच्या नावाखाली कनिष्ठ जातींची पिढवणूक सुरु केली तेव्हा परस्पर सहकार्याच्या उद्देशाने सुरु झालेली ही प्रथा समाजात जाचक ठरली. बदललेल्या सामाजिक परिस्थितीत तिचे प्रयोजनदेखील उरले नाही. त्यामुळे आज ही प्रथा जवळजवळ नष्ट पावल्यासारखीच आहे.

९) जनमताचे अधिक महत्त्व :

ग्रामीण समुदाय आकाराने लहान असतो. त्यातील सदस्यांची संख्या मर्यादित असते व सर्व सदस्य एकमेकांना प्रत्यक्ष ओळखणारे असतात. थोडक्यात म्हणजे हा समुदाय प्राथमिक समूहाच्या स्वरूपात आपले जीवन व्यतीत करतो. व्यक्तिजीवनाच्या प्रत्येक अंगाशी समूहाचा प्रत्यक्ष संबंध असल्यामुळे ग्रामीण समुदाय जनमताचा विशेष आदर केला जातो. गावातील वृद्धांच्या व सर्वसाधारण जनतेच्या मताच्या विरुद्ध जाऊन कोणतेही कार्य करण्यास व्यक्ती धजत नाही. प्राथमिक स्वरूपाची नियंत्रणशक्ती ग्रामीण समुदायात आढळून येते. जातिपंचायतीच्या किंवा ग्रामपंचायतीच्या शिक्षेची, शेजाऱ्यांच्या निंदेची सर्वांना भीती वाटत असते, कारण राज्याच्या न्यायालयात झालेल्या शिक्षेपेक्षा ही शिक्षा जीवघेणी वाटते.

१०) धर्म, रूढी व परंपरांचा अधिक प्रभाव

नागरी क्षेत्रापेक्षा ग्रामीण समाजावर धर्म, रूढी व परंपरांचा अधिक पगडा असलेला दिसतो. ग्रामीण समाजात धर्माच्या बाबतीत तर्कापेक्षा श्रद्धेलाच अधिक महत्त्व आहे. धर्माचे स्वरूप परंपरेने व संस्कृतीचा वारसा म्हणून त्यांच्याकडे जसे चालत आले तसेच ते दिसते. सत्य-असत्य किंवा योग्य अयोग्यतेची शहानिशा करण्याची त्यांना गरज वाटत नाही. देवदेवतांबाबतच्या त्यांच्या कल्पना मानवीकृत Anthropomorphic आहेत. आदिवासी समाजात आढळून येणारी आत्मवादाची

जादुटोण्याची कल्पना भारतीय ग्रामीण नैसर्गिक आपत्तीच्या क्षेत्रात आजही धर्माचे एक अंग ठरले आहे. आजच्या विशाल युगातदेखील नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी ईश्वराकडे धाव घेण्याची, पूजाअर्चा, धार्मिक अनुष्ठाने करण्याची प्रवृत्ती ग्रामीण क्षेत्रात दिसते.

भारतातील ग्रामीण क्षेत्रात प्रामुख्याने हिंदू, मुसलमान व बौद्ध धर्माचे लोक राहतात. परंतु धार्मिक उत्सवांच्या वेळी हे सर्व लोक एकसाथ भाग घेताना दिसतात. धर्माने हिंदू असून मुसलमान पीर, दर्गा यांच्यापुढे नवस करणाऱ्यांची संख्या आजही कमी नाही किंवा हिंदुदेवतांच्या पालखीकरिता दरवर्षी काही करून देणारे मुसलमान पुजारीदेखील कमी नाहीत. भारतीय ग्रामीण समुदायावर धर्माचा एवढा प्रभाव असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असणारा त्यांचा शेतीचा व्यवसाय, ऊन, पाऊस, वादळ या निसर्गाच्या खेळाबरोबर त्यास प्रत्यक्ष सामना करावा लागतो. ग्रामीण व्यक्तीच्या धार्मिक प्रवृत्तीचे स्पष्टीकरण मॅक आयव्हर (Mac iver) यांनी मोठ्या धार्मिक रीतीने केले आहे. शेतकरी निसर्गाकडे कलाकाराच्या सौंदर्यात्मक दृष्टिकोनातून पाहत नाही किंवा वैज्ञानिकाच्या चिकित्सक दृष्टिकोनातून त्यामागील रहस्याचा शोध घेण्याचा तो प्रयत्न करित नाही, तर निसर्गाकडे तो मित्र किंवा शत्रू, धान्य पिकविणारा, पाऊस पाडणारा किंवा वादळ, पूर आणणारा या दृष्टिकोनातून पाहतो. मॅक्स स्पूलरच्या मते भारतात इंद्र, वरुण सूर्य, चंद्र इत्यादींना देवता मानून त्यांची पूजा करण्याचे कारणदेखील हेच आहे.

११. ग्रामीण कला :

भारतीय ग्रामीण कलेवरदेखील धर्म, निसर्ग व कुटुंबांचा बराच प्रभाव असलेला दिसून येतो. ग्रामीण समुदायात त्यांची चित्रकला, मूर्तिकला, लोकगाथा, नृत्य, नाटक आदी सर्वच त्यांच्या धार्मिक विश्वासास अनुकूल असेच असतात. कलेच्या क्षेत्रात नागरी क्षेत्राप्रमाणे एखादी व्यक्तीच नव्हे तर सर्व कुटुंबाच्या कुटुंबच प्रसिद्ध असते. ग्रामीण कला त्यांच्या साध्या व सरळ जीवनाचे खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधित्व करते. उदा. संगीताच्या क्षेत्रात वापरली जाणारी उपकरणे अगदी साधी व गावातल्या कारागिरांनी बनविलेली असतात. नाटके उघड्या मैदानात होतात व जागादेखील फुले, पाने, पिसे या नैसर्गिक साधनांनीच शृंगारलेली असते. निरनिराळी लोकगीते किंवा नृत्यगीतेदेखील लावणी, कापणी, मळणीच्या वेळची किंवा ऋतूशी संबंधित अशीच असतात. त्यात नागरी कवीचे शब्दांचे अवडंबर नाही तर साधी भाषा, सरळ व सोपे भाव त्यात दिसतात. उपमा आदी अलंकार असले तरी तेदेखील पाने, फुले, फळ, नदी, ओढा या नैसर्गिक बाबींशी संबंधित असेच असतात.

१२. स्त्रियांचा निम्न सामाजिक दर्जा :

पूर्वीच्या काळी भारतीय ग्रामीण समाज स्त्रीचा दर्जा पुरुषांच्या तुलनेत निम्न प्रतीचाच होता. पित्रसत्तात्मक कुटुंबव्यवस्था असल्याने सर्व अधिकार पुरुषांच्या हातीच केंद्रित झाले होते. कोणत्याही व्यवहारात स्त्रीचे मत घेतले जात नसे. तिच्या मताला किंमतदेखील नव्हती. तिचे क्षेत्र मुलांचे पालनपोषण व घरगुती कामापुरतेच मर्यादित होते. बालविवाहाची प्रथा रूढ होती. समज येण्याअगोदरच तिचा विवाह होत असे. जोडीदाराच्या निवडीबाबतदेखील तिचे मत घेतले जात नसे. स्त्रियांना शिक्षण नसे. ती पूर्ण अंशाने पुरुषावर अवलंबून होती. आज त्यात बरेच बदल होत आहेत.

१३. निम्न शैक्षणिक व आर्थिक दर्जा :

भारतीय ग्रामीण समुदायात शिक्षणाचा अभावच आहे. भारतीय शालेय शिक्षणाचा प्रसार इंग्रजी आमदानीतच झाला व तोदेखील नागरी क्षेत्रातच. ग्रामीण क्षेत्राची शैक्षणिक प्रगती करण्याचे प्रयत्न स्वातंत्र्योत्तर काळात होत आहेत, परंतु त्यास म्हणावे तितके यश लाभले नाही.

भारतीय ग्रामीण जनतेचा आर्थिक दर्जादेखील निकृष्ट आहे. तिरांसाठी धान्य पिकवणारा शेतकरी स्वतः अर्धपोटी राहतो. ग्रामीण क्षेत्रातील या निर्धनतेचे प्रमुख कारण म्हणजे शेतीचे मागसलेले तंत्र आहे. इतर देशाबरोबर भारतीय ग्रामीण समाजाच्या दरडोई वार्षिक उत्पन्नाचा अभ्यास केला असता हे उत्पन्न अतिशय मर्यादित असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यात कोकण किनारपट्टीतील जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न तर फारच अल्प असल्याचे दिसून येते. त्याचे कारण भारतातील बहुसंख्य ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रांचे ज्ञान नाही. शेतीत लावायला भांडवल नाही. ओलिताची सोय नाही व त्यामुळे शेती पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून आहे. जमीनदार, सावकारशाही ह्यासारख्या प्रथांमुळे देखील भारतीय शेतकरी अधिक निर्धन व कर्जबाजारी झालेले आहे.

१४. साधे व प्रामाणिक जीवन :

ग्रामीण समाजामध्ये अजूनही बहुसंख्य ठिकाणी पारंपरिक शेती तंत्राचाच वापर केला जातो. तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला जात नाही. त्यामुळे शेती व्यवसायातून जेमतेम उत्पन्न मिळते. अंधश्रद्धा, निरक्षरता, वेढबिगारी, देवभोळेपणा इ. कारणांमुळे या समाजाच्या प्रगतीमध्ये मोठे अडसर निर्माण झाले आहेत. अतिशय मर्यादित उत्पन्नामध्ये लोकांना जीवन जगावे लागत आहे. प्राथमिक संबंधांची तीव्रता अधिक असल्याने आपला समाज व आपले कुटुंब यांच्याशी प्रामाणिक राहण्याची शिकवण त्यांना प्रथमपासून दिली जाते.

१५. नैसर्गिक वातावरणाचा प्रभाव :

शेती प्रधानतेमुळे ग्रामीण लोकांचा निसर्गशक्तीशी जवळचा संबंध येतो. ग्रामवासीयांच्या दैनंदिन जीवनावर नैसर्गिक पर्यावरणाचा प्रभाव असलेला दिसून येतो. हे लोक निसर्गशक्तीशी सामना करत असलेले आढळतात. या संघर्षात त्यांना कित्येकदा हारही पत्करावी लागते. त्यामुळे त्यांच्या मनात दैवीशक्तीचे श्रेष्ठत्व निर्माण झालेले दिसून येते. प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थितीशी नेहमीच मुकाबला करण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर येत असल्याने निसर्गशक्तीशी संघर्ष करण्याऐवजी त्या शक्तीला शरण जाणे ते अधिक पसंत करतात. निसर्गतः निर्माण झालेल्या वनस्पतीची फळे चाखणे, कंदमुळे संकलित करणे, औषधी वनस्पतीपासून विविध प्रकारची औषधे बनविणे हे लोक पसंत करतात. काही वृक्षांना देव मानणे, त्यांची भक्तिभावे पूजा करणे याही गोष्टींना प्राधान्य देण्यात आलेले दिसून येते.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, भारतीय ग्रामीण जीवनाची स्वतःची काही वेगळी वैशिष्ट्ये आहेत. जी इतर देशांत आढळत नाहीत. निम्न शैक्षणिक व आर्थिक दर्जा, तसेच स्त्रियांची निकृष्ट अवस्था असली तरी ग्रामीण कौटुंबिक जीवन मात्र अधिक स्थिर व समाधानी आहे.

१.६ स्वाध्याय

१. भारतीय ग्रामीण समाजाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२. ग्रामीण समाजाच्या उत्पत्तीस जबाबदार असणाऱ्या घटकांची सविस्तर चर्चा करा.
३. ग्रामीण समाजाची व्याख्या सांगून भारतीय ग्रामीण समुदायाची वैशिष्ट्ये सांगा.

भारतीय ग्रामीण समाजाचे घटक (आदिवासी - ग्रामीण - शहरी)

पाठाची रूपरेषा

- २.० पाठाचे उद्देश
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ आदिवासी समुदाय
- २.३ भारतातील आदिवासी आणि त्याची वसतिस्थाने
- २.४ आदिवासी समुदायाची वैशिष्ट्ये
- २.५ ग्रामीण समुदाय
- २.६ ग्रामीण समाजाच्या उत्पत्तीस जबाबदार घटक
- २.७ शहरी समुदायाची वैशिष्ट्ये
- २.८ स्वाध्याय

२.० पाठाचे उद्देश

- भारतीय ग्रामीण समाजाचे घटक अभ्यासणे.
- आदिवासी समुदाय आणि आदिवासी समुदायाची वसतिस्थाने अभ्यासणे.
- आदिवासी समुदायाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
- ग्रामीण समुदायाचा अभ्यास करणे.
- ग्रामीण समाजाच्या उत्पत्तीस जबाबदार असणारे घटक अभ्यासणे. शहरी समुदाय आणि शहरवाढीचे घटक अभ्यासणे.
- शहरी समुदायाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

२.१ प्रास्ताविक

भारत हा खंडप्राय देश आहे. अनेक जाती - धर्मांचे, पंथाचे लोक आपल्या देशामध्ये ठिकठिकाणी वास्तव्य करतात. विविध भाषा बोलणारे भिन्न संस्कृतीचे लोक आपल्या देशामध्ये सर्वत्र आढळतात. भारतीय समाजाचा अभ्यास करताना अनेकविध संस्कृतीचे व सामाजिक व्यवहारांचे सुंदर चित्र आपणाला पाहावयास मिळते. आपल्या देशाची जागतिक पातळीवर इतर देशांबरोबर तुलना करताना

लोकसंख्येच्या बाबतीत जगामध्ये आपला देश दोन नंबरचा देश म्हणून ओळखला जातो. २००१ च्या आकडेवारीनुसार जगाच्या लोकसंख्येच्या १६.२ टक्के इतकी लोकसंख्या आपल्या भारत देशाची आहे. दिवसेंदिवस या लोकसंख्येमध्ये वाढ होत चालली आहे. एकूण भूक्षेत्रफळाचा विचार करता हे क्षेत्रफळ जगाच्या क्षेत्रफळाच्या २.४ टक्के इतके आहे. आपला भारतीय समाज हा समृद्धतेने आणि विविधतेने नटलेला असून वेगवेगळ्या रुढीपरंपरांचा प्रभाव भारतीय, समाजावर पडलेला दिसून येतो. अशा या विविधतेने नटलेल्या भारतीय समाजाचा अभ्यास करताना समाजशास्त्रज्ञांनी अभ्यास विषयाच्या सोयीसाठी एकूण भारतीय समाजाचे आदिवासी, ग्रामीण आणि नागरी समाज असे तीन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केलेले आहे. यापैकी ग्रामीण समाज हा सर्वत्र आढळतो. आदिवासी समाज मात्र उत्तर, दक्षिण भागात आढळतो, तर नागरी समाजदेखील ठिकठिकाणी आढळतो.

संख्याबळाचा अभ्यास केल्यानंतर ग्रामीण समाजामध्ये ७० टक्क्यांच्या जवळपास भारतीय जनता वास्तव्य करते. नागरी समाजामध्ये २५.७१ टक्के वास्तव्य करते. बाकीची लोकसंख्या आदिवासी समाजामध्ये वास्तव्य करते. दिवसेंदिवस नागरी समाजामध्ये वास्तव्य करणारी जनता वाढू लागली आहे. आदिवासी समाजातील बहुसंख्य जनता ग्रामीण तसेच शहरी समाजामध्ये वास्तव्यास येऊ लागली आहे. या तिन्ही समाजाचे चित्र अधिकाधिक स्पष्ट व्हावे. पर्यायाने भारतीय समाजाची रचना ध्यानात यावी या दृष्टीने आदिवासी ग्रामीण आणि नागरी समाजाचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये या गोष्टींवर देणे अत्यावश्यक आहे.

२.२ आदिवासी समुदाय

भारतासारख्या खंडप्राय देशाच्या समाजजीवनाचा अभ्यास केल्यानंतर भौगोलिक विविधतेमुळे व भिन्न भौगोलिक पर्यावरणामुळे विविध प्रकारचे समूह जीवन अस्तित्वात आल्याचे दिसून येते अनेक छोट्या छोट्या टोळ्यांचे वसती स्थान पर्वताच्या पायथ्याशी अतिदूर जंगलात जिथे सुधारणेचे वारे अजूनही जाऊन पोहोचलेले नाही. अशा ठिकाणी असल्याचे आढळते. आदिम किंवा रानटी समाजाचे लोक म्हणून यांचा उल्लेख केला जातो. १९९१ च्या शिरगणतीनुसार आपल्या देशामध्ये आदिवासींची लोकसंख्या कोटी लक्ष इतकी होती. इंग्रजीमध्ये Tribal म्हणून ज्याचा उल्लेख केला जातो. त्यांना आदिम, टोळीवाले इ. नावांनी ओळखले जाते. प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ डॉ. धुर्ये यांनी त्यांना मागासलेले हिंदू असे म्हटले आहे.

आदिवासी म्हणजे रानटी, नरमांस भक्षक, सतत झगडे करणारा, अत्यंत मागास असे पशुवत जीवन जगणारा, अर्धनग्न राहणारा, कोणतेही विधिनिषेध न बाळगता खावे-प्यावे-भोगावे अशा वृत्तीचा अशी विविध एकांगी चुकीची मते अगदी शिकलेली माणसेदेखील व्यक्त करतात. पण सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांनी आदिवासींच्या वस्तुनिष्ठ व शास्त्रीय अभ्यासावर भर दिला आहे. भारताच्या उत्तर, मध्य आणि दक्षिण विभागात खालील टोळ्या आढळतात.

उत्तर विभाग - गद्दी, गुजर, लेपचा, अल्का, डेफला, गारो, खासी, कुकी, नागा.

मध्य विभाग - मुंडा हो गोंडा बेगा भुयिया, भिलु, कोळी.

दक्षिण विभाग - कानार, तेरुवा, कदार, कोटा, मालवदन चेंचू, उराली इ. जमाती वेगवेगळ्या विभागांत आढळतात.

काहींना आदिवासींची भीती वाटते, काहींना त्यांची किळस वाटते, तर काहींना त्यांच्या बदल अत्यंत सहानुभूती वाटते. आदिवासी समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या विविध मानसशास्त्रज्ञांनी आदिवासी समाजाच्या शास्त्रीय व्याख्या दिलेल्या आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

१) डॉ. डी.एम. मुजुमदार यांच्या मते, 'आदिवासी म्हणजे समान नाव धारण करणाऱ्या एका विशिष्ट भूप्रदेशावर निवास करणाऱ्या एकाच प्रकारची भाषा बोलणाऱ्या, विवाह, व्यवसाय या बाबतीत समान निषेध नियमांचे पालन करणाऱ्या व निश्चित अशा मूल्यांच्या विचारांची जोपासना करणाऱ्या कुटुंबाचा समूह होय.'

२) डॉ. रिचर्स यांच्या मते, 'आदिवासी समूह हा साधा सरळ सामाजिक समूह असून त्यातील सदस्य हे एकाच समान बोली भाषेचा वापर करतात आणि युद्ध वगैरे समान उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी एकत्र येऊन कार्य करतात.'

३) गिलीन आणि गिलीन यांच्या मते, 'एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा. परंतु अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय.'

४) ब्रिटिश राजवटीत ब्रिटिशांनी प्रसिद्ध केलेल्या इंपिरिअल गॅझेटियर ऑफ इंडिया या ग्रंथानुसार, 'समान नाव धारण करणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा, एकाच भूभागावर राहणारा आणि पूर्वी जरी आंतरविवाह असण्याची शक्यता असली तरी आता आंतरविवाह नसलेल्या कुटुंबाचा समुच्चय म्हणजे आदिवासी समाज होय.'

२.३ भारतातील आदिवासी व त्यांची वसतिस्थाने

भारतात आदिवासींची संख्या फारच कमी असली तरी ते सर्व भारतभर आढळतात. ते दूर डोंगराळ भागातून, दऱ्याखोऱ्यातून, रानावनांतून राहतात. म्हणूनच त्यांना वन्य जाती - जनजाती, वनवासी, गिरिजन असे म्हटले जाते. रिसले, एल्विन, ग्रियसन, ठक्कर बाप्पा, मार्टिन इत्यादींना भारतातील आदिवासी हे भारतातील मूळचे निवासी आहेत, असे मानले आहे. वास्तव त्यांना ते 'अगदी मूळचे रहिवासी' अगर 'अतिप्राचिन (Aburiginal) असे म्हणतात (Aborigines) हटनने त्यांना 'आदिम' अगर 'आदिवासी' (Primitive Tribes) असे म्हटले आहे.

एकूण भारतीय लोकसंख्येच्या तुलनेत आदिवासीचे प्रमाण ८.०८ इतके आहे. नागालँड, मेघालय, मिझोराम, अरुणाचल प्रदेश या राज्यांतील बहुसंख्य लोक आदिवासी आहेत. ओरिसा, मध्य प्रदेश, बिहार, आसाम, उत्तर प्रदेश येथे आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. मध्य प्रदेशात सर्वात जास्त आदिवासी राहतात.

२.४ आदिवासी समुदायाची वैशिष्ट्ये

१) विशिष्ट भूप्रदेश :

सर्वसाधारणपणे डोंगराळ प्रदेश घनदाट जंगल वा पाण्याने वेढलेले बेट अशासारख्या विशिष्ट भू-प्रदेशावर त्यांचे कायम निवासस्थान असते. जरी काही आदिवासी जमाती भटक्या असल्या

तरीही त्यांचे भटक्याचे क्षेत्र विशिष्ट भू- प्रदेशच असतो.

उदा. कुकी, खासी, नागा वैगैरे.

२) प्रमाण लघुता :

सर्वसाधारणपणे आदिवासींची लोकसंख्या फारच मर्यादित असते. काही आदिवासींची संख्या तर शंभरच्या आत-बाहेर आढळते. परिणामी, त्यांच्यातील सामाजिक संपर्काचे प्रमाणदेखील मर्यादित राहते.

३) समान नाव व एकाच रक्तसंबंधीपणाची श्रद्धा :

आदिवासी जमातीला तिचे स्वतंत्र असे नाव असते. इतर जमातीपासून आपले वेगळेपण व स्वातंत्र्य त्यामुळे सूचित होते. त्याचप्रमाणे आपली निर्मिती ही एकाच पूर्वजापासून झाली. अशा विश्वासांमुळे ते परस्परांना रक्तसंबंधी मानतात. त्यामुळे परस्परांत आत्मीयता, आपुलकी व प्रेमाचे बंध निर्माण झालेले असतात.

४) साधी अर्थव्यवस्था :

इन्हान्स प्रिचर्डने साधी अर्थव्यवस्था हे आदिवासींचे एक प्रभेदक लक्षण मानले आहे. पोटोपुरते अर्थोत्पादन हे त्यांच्या आर्थिक जीवनाचे वैशिष्ट्य आहे. वस्तू विनिमयाच्या साहाय्याने ते परस्परांच्या आर्थिक गरजांचे निराकरण करतात. त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक जीवनात कमालाची सामाजिक समता आढळते. त्यांची अर्थव्यवस्था निसर्ग नियंत्रित अशी आहे. श्रमविभाजन लिंगभेदावर आधारलेले आहे. सर्वसाधारणपणे काही कामे स्त्रियांची व काही पुरुषांची असे ठरून गेलेले असते. त्यामुळे व्यावसायिक विशेषीकरणाचा अभाव आढळतो.

५) मर्यादित तंत्रविद्या :

वर्षानुवर्षे अत्यंत पुरातन पद्धतीचीच तंत्रविद्या त्यांना अवगत आहे. मासेमारी, शिकार, पशुपालन अगर क्वचित शेती यासाठी तो जी हत्यारे, आयुधे अवजारे वापरतो ती अत्यंत मागासलेली व ओबडधोबड आहेत.

६) समान बोलीभाषेचा वापर; लेखनकलेचा अभाव :

प्रत्येक आदिवासी जमिनीत समान बोलीभाषा असते. त्यांच्यातील समूह भावना दृढ करण्यात व त्याचे समान सांस्कृतिक अस्तित्व इतर जमातीपासून वेगळे राखण्यात ही समान बोलीभाषा प्रभावी कारण ठरली आहे. मात्र त्यांच्यात लेखनकलेचा अभाव आहे. साहजिकच त्यांच्या ज्ञान, कला, धर्म, साहित्य इत्यादी बाबींवर आणि त्यांच्या प्रगतीवर खूपच मर्यादा पडतात. त्यामुळे त्यांच्या संस्कृतीचे हस्तांतर करण्याची कामगिरी त्यांची लोकगीते, लोककथा, लोकनृत्य, कोडी, म्हणी, उखाणे, याद्वारे पार पाडली जातात.

७) समान धर्म व जादूटोण्याचा प्रभाव:

आदिवासींना निसर्गातील घडामोडीतील कारण - कार्यसंबंध कळत नसल्याने ते निसर्गाची

त्याचबरोबर पूर्वजांची, भूताखेतांची पूजा करतात. अनाकलनीय घडामोडींवर आपले प्रभावी नियंत्रण राहावे व आपल्या कार्यात यश यावे म्हणून ते जादूटोणा व मंत्रतंत्र यांचा श्रद्धापूर्वक वापर करतात.

८) समान व इतरांकडून वेगळी जीवनपद्धती :

आदिवासीतील सामाजिक संबंध औपचारिक व करारात्मक नसतात. रक्तसंबंध व सामाजिक दर्जा यावर ते आधारलेले असतात. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात कुटुंब व आप्तसंबंधांना महत्त्वाचे स्थान असते. व्यक्तीचा दर्जादेखील कुटुंब व आप्तसंबंधीतांचा दर्जा यावरून ठरत असतो. एकीकडे त्यांना खूप स्वातंत्र्य असूनदेखील त्यांचे जीवन सामूहिक स्वरूपाचे असते. समाजातील विविध संस्था, नियमन व्यवस्था, रीतिरिवाज यांच्याकडून त्यांचे जीवन नियंत्रित झालेले असते. श्रमश्रद्धा, जादूटोणा, दैनंदिन आचार-विचार, खाणे-पिणे, केशवेषभूषा यात कमालीची साम्यता आढळते. एवढेच नव्हे तर त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोनदेखील समान बनलेला असतो. समाजाने घालून दिलेले कायदेकानून व निषेध नियमन यांच्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडणदेखील तशी बनलेली असते, की समाजमान्य जीवनपद्धतीपेक्षा वेगळी जीवनपद्धती जगण्याचा विचार त्यांच्या कृतीत उतरणे केवळ अशक्यप्राय असते. एखाद्याने जरी त्याचे उल्लंघन केले तरी समाजाच्या तीव्र शिक्षेला त्याला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे इतर कोणत्याही समाजात न आढळणाऱ्या सामाजिक ऐक्यभावाचा आविष्कार आदिवासी समाजात दिसून येतो.

९) जमातकेंद्रीय आत्मीयता :

आदिवासींच्यात एक विलक्षण अशी जमात केंद्रीय आत्मीयता निर्माण झालेली असते. त्यांच्या आचार-विचारात, जीवनविषयक दृष्टिकोनात कमालीची एकवाक्यता दिसून येते. परिणामी, त्यांच्यात निर्माण झालेला सामाजिक एकजिनसीपणा हा इतर समाजात आढळत नाही. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत घडणाऱ्या कोणत्याही घटनेविषयी त्यांची प्रतिक्रिया सारखीच असते. त्यात मतभेद आढळत नाहीत.

१०) जमातप्रमुख :

प्रत्येक आदिवासी जमातीत जमातप्रमुख असतो. तो त्या जमातीचा नायक, नेता मानला जातो. त्याचा शब्द हा त्या आदिवासींसाठी अखेरचा शब्द असतो. त्याचे सर्वजण पालन करतात. तो प्रामुख्याने राजकीय स्वरूपाची कार्ये पार पाडत असतो. उदा : युद्ध, संरक्षण, अंतर्गत व्यवस्था प्रथागत कायद्याचे जमातीकडून पालन, न्यायनिवाडा इ.

इव्हान्स प्रिचर्ड म्हणतात त्याप्रमाणे आदिवासींच्या वैशिष्ट्यांमुळे त्यांना एक विशिष्ट असे आंतरिक मूल्य (Intrinsic Value) लाभले आहे. त्यांच्या जीवनात वेगळी अर्थपूर्णता आली आहे. एक अनोखा समतोल साधला आहे. या धरतीच्या लेकरांना, या जंगलाच्या राजांना भले लिहिता वाचता येत नसेल, प्रतिकूल परिस्थितीत कष्टकरून देखील अर्धपोटी, अर्धनग्न राहावे लागत असे, परंतु काही बाबतीत मात्र प्रगत समजल्या जाणाऱ्या समाजापेक्षा ते अत्यंत आनंदी व विलक्षण समाधानी आहेत.

११) राजकीय संघटन :

आदिवासींमध्ये पंचायत प्रणाली सर्वत्र आढळते. पंचायतीत वृद्ध व अनुभवी व्यक्तींचा समावेश होतो. पंचायत जमाती अंतर्गत शांतता, सुव्यवस्था, न्यायदान, भांडणतंटे सोडविणे, दंड करणे,

अशी कामे पार पाडते. काही जमातीत राजेशाही पद्धती होती. उदा. गोंड, महादेव, कोळी, नागा वगैरे जमातीशी असलेल्या संबंधाचे निर्धारण पंचायतीमार्फत होत होते.

१२) शैक्षणिक मागासलेपणा :

आदिवासी समुदायात कुटुंब, सवंगडी तसेच शयनागारातून अनौपचारिक जीवन शिक्षण देण्यात येते. या शिक्षणात मौखिक पद्धतीवर भर असतो. फळे मुळे गोळा करणे, मासेमारी, पशुपक्षी पकडणे, शिकार करणे, नृत्य, वाद्ये तयार करणे, वाजविणे इत्यादी या शिक्षणासमवेत औपचारिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरू झाल्या आहेत. जमातीत औपचारिक शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. दुर्गम प्रदेश, शिक्षणाच्या महत्त्वाच्या जाणिवेचा अभाव, गळतीचे प्रमाण जास्त वगैरे प्रमुख कारणे आहेत. (अपवाद नागालँड)

१३) लिखित साहित्याचा अभाव :

आदिवासी समुदायाच्या भाषांना लिपी नव्हती. त्यामुळे लोककथा, गाणी, अनुभव लिपीबद्ध करण्यात आलेले नव्हते. ऐकणे आठवणीत ठेवणे आणि इतरांना कथन करणे (श्रुती-स्मृतीउक्ती) या पद्धतीने अनुभव ज्ञानाचे संक्रमण चाललेले होते.

इत्विनसारख्या संशोधकाने जमातीतील गाणी रोमनलिपीत संकलित केली आहेत. वरील वैशिष्ट्याप्रमाणे जमातीत शोधाची मंदगती आढळते. मर्यादित गरजा भागविण्यासाठी परंपरागत साधने तंत्राचा उपयोग करण्यात येतो. वर दिलेल्या सामान्य वैशिष्ट्यात आधुनिक काळात बदल होत आहे. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

२.५ ग्रामीण समुदाय

आज आपण ज्या ग्रामीण समाजामध्ये वास्तव्य करतो त्या ग्रामीण समाजाला हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. खेड्यांच्या इतिहासाचा दोन बाजूंनी विचार केलेला आढळतो. मानवी जन्मापासून इ. पूर्व ५००० पर्यंत इतिहासपूर्व काळ संबोधला जातो. इ. सन पूर्व ५००० नंतरच्या काळात इतिहास काळ म्हणून संबोधले जाते. सुरुवातीला ज्यावेळी मानव जन्माला आला त्यावेळी तो रानटी अवस्थेत होता. तो कच्चे अन्न खात होता. वल्कले नेसत होता. नव्या अश्मयुगामध्ये इ.सन पूर्व १५०० मध्ये धान्य पेरल्यानंतर ते उगवते आणि धान्य येते या गोष्टींचा मनुष्याला शोध लागला. दरम्यानच्या कालावधीत त्याला अग्नीचा शोध लागला. त्यामुळे मानवाची भ्रमंतीची अवस्था संपली. त्याला स्थैर्यत्व प्राप्त झाले. कृषी व्यवसायात ग्रामीण समाजाचा प्रमुख पाया ठरला. खेड्यांच्या निर्मितीच्या दृष्टीने ही घटना जबाबदार ठरली होती. समाजव्यवस्था निर्माण करून वास्तव्य करू लागला. संसारासाठी तो भांडीकुंडी जमवू लागला. कला, तत्त्वज्ञान या गोष्टींना त्याने जन्म दिला. तो वैवाहिक नातेसंबंध निर्माण करू लागला. शेती व्यवसायातून खेड्याचे जीवन सुरू झाले. शेती व्यवसायातून संस्कृती निर्माण झाली.

जगातील संस्कृतीची निर्मिती ही नदीकाठी झालेली आढळते. परंतु सर्वच खेडी काही नदीकाठी नाहीत. काही खेडी घनदाट जंगलाच्या परिसरात तसेच डोंगरपायथ्याजवळ वसलेली आढळतात. या संदर्भात प्राचीन धर्मग्रंथांमध्ये आजच्या खेड्याच्या उत्पत्तीसंबंधी विशेष नोंदी आढळतात.

ऋग्वेद, महाभारत, मनुस्मृती, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या सर्वांमध्ये अतिशय सुरेख वर्णन केलेले आढळते. ते पुढीलप्रमाणे.

ऋग्वेद :

या ग्रंथामध्ये तत्कालीनसंबंधी किंवा खेडे कसे असावे, या संबंधी माहिती दिलेली आढळते. संस्कृतमध्ये खेड्याला ग्राम म्हणतात. ग्राम म्हणजे काय ? याचा अर्थ ऋग्वेदामध्ये सांगितला आहे.

एकाच भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या अनेक कुटुंबांच्या समुच्चयास ग्राम खेडेगाव म्हणतात. ग्रामातील प्रमुखास ग्रामीण असे म्हणतात. त्यांची निवड ग्रामातील लोकांकडून केली जात असे. प्रत्येक गावाचे स्वरूप हे लोकशाही प्रधान असे.

महाभारत :

इ.स. पूर्व २००० हा महाभारत कालखंड महाभारतामध्ये सुद्धा तत्कालीन ग्रामाचा विचार केलेला दिसून येतो. प्रत्येक ग्राम शासनाचा मूलभूत घटक असे. त्याच्या प्रमुख नेत्याला ग्रामिणी म्हटले जात असे. १० गावांचा एक समूह असे आणि त्याच्यावरच एक प्रमुख असे त्याला दशग्रामीण म्हणत. २० गावांचा एक समूह असे त्यावरील प्रमुखाला विषतीप म्हणत. १०० गावांचा समूह त्याच्या प्रमुखाला गतग्रामिणी म्हणत. १००० गावांचा समूह त्याला अधिपती म्हणत.

मनुस्मृती :

मनुस्मृतीमध्ये देखील खेड्यांचा उल्लेख आढळतो. खेड्यांची विभागणी तीन प्रकारांत झालेली आढळते. मनुस्मृतीमध्ये कोणत्याही प्रदेशाचे तीन विभाग मानले आहेत. (अ) ग्राम (ब) पूर (क) नगर यापैकी ज्यांची लोकसंख्या सर्वात कमी आहे. त्याला ग्राम म्हणतात. ग्रामापेक्षा ज्यांची लोकसंख्या अधिक आहे त्याला पूर म्हणतात. पूरपेक्षा ज्यांची लोकसंख्या जास्त आहे. ज्या ठिकाणी आठवडा बाजार भरतो. त्याला नगर असे म्हटले आहे. अनेक कुटुंबाचे मिळून ग्राम तयार होते, असाही उल्लेख आढळतो.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये ग्रामीण समाजशास्त्राचे अतिशय सुरेख वर्णन केलेले आढळते. कौटिल्य अर्थशास्त्र जगमान्य मानले जाते. यामध्ये प्रत्येक क्षेत्राची माहिती दिलेली आढळते. खऱ्या अर्थाने ग्राम विषयाची कल्पना कौटिल्य अर्थशास्त्रामध्ये मांडलेली आढळते.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये ग्रामीण समाजशास्त्राचे अतिशय सुरेख वर्णन केलेले आढळते. कौटिल्य अर्थशास्त्र जगमान्य मानले जाते. यामध्ये प्रत्येक क्षेत्राची माहिती दिलेली आढळते. खऱ्या अर्थाने ग्रामाविषयाची कल्पना कौटिल्य अर्थशास्त्रामध्ये मांडलेली आढळते. ग्रामाचा अर्थ अधिकाधिक स्पष्ट करण्याचे कार्य कौटिल्य अर्थशास्त्रामध्ये केलेले आढळते. नदी, डोंगर, जंगलांचा अभ्यास या शास्त्रामध्ये केलेला दिसून येतो.

२.६ ग्रामीण समाजाच्या उत्पत्तीस जबाबदार घटक

ग्रामीण समाजाच्या उत्पत्तीस वेगवेगळे घटक जबाबदार असून ग्रामीण समाजाच्या उत्पत्तीच्या दृष्टीने या घटकांचा प्रामुख्याने विचार करणे अत्यावश्यक आहे. या घटकांचा थोडक्यात परिचय करून घेणे गरजेचे आहे.

भौगोलिक घटक :

भौगोलिक घटकामध्ये जमीन, हवा आणि पाणी यांचा समावेश होता. या गोष्टी जिथे अनुकूल आहेत तिथेच खेड्याची मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. या गोष्टी जिथे प्रतिकूल आहेत तिथे विरळ स्वरूपाची खेडी आढळतात.

जमीन :

वाळवंट भूभागामध्ये, दऱ्याखोऱ्यामध्ये डोंगराळ भागात फारच तुरळक स्वरूपाची खेडी आढळतात. कारण लागवडयोग्य जमीन कमी असल्याने शेती उत्पादनाचा प्रश्न नेहमीच भेडसावत राहतो. याउलट जिथे लागवड योग्य जमीन अधिक आढळते. तिथे मात्र खेड्यांची निर्मिती झपाट्याने झालेली आढळते. उदा. गंगा-यमुनांचे खोरे, या परिसरातील जमीन सुपीक असल्याने शेती उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. याचाच अर्थ असा की, खेड्याच्या निर्मितीमध्ये जमीन हा घटक अधिक महत्त्वाचा आहे.

हवामान :

ज्या भूप्रदेशातील हवामान समशितोष्ण आहे तिथे लोकवस्ती दाट(घन) आढळते. नवीन नवीन खेड्याची निर्मिती झालेली दिसून येते. उलट जिथे अत्यंत थंड वा उष्ण हवामान असते. तिथे मात्र तुरळक स्वरूपाची खेडी आढळतात.

पाणी :

मानवी प्राण्यांच्या दृष्टीने तसेच शेती व्यवसायाच्या दृष्टीने पाणी ही मूलभूत गरज असून जिथे भरपूर पाणी आहे अशा ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात खेडी अस्तित्वात आलेली पाहायला मिळतात. मात्र पाण्याचे दुर्भिक्ष असलेल्या प्रदेशात खेड्यांची संख्या कमी आढळते.

आर्थिक घटक :

आर्थिक घटक सबल बनविण्याच्या दृष्टीने ज्या ठिकाणी जमीन सुपीक आहे. बागायती पिके घेतली जातात अशा ठिकाणाचा शेतकरी वर्ग आर्थिकदृष्ट्या सबल आढळतो. सर्वजण अशा ठिकाणी वास्तव्य करणे अधिक पसंत करतात. स्थानिक साधनसामुग्रीचा वापर करून जिथे उद्योगव्यवसायांची निर्मिती केली जाते तिथेदेखील खेड्याचे प्रमाण अधिक आढळते.

सामाजिक घटक :

सामाजिक स्वास्थ्य ज्या भागातील लोकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळते. अशा ठिकाणी खेड्याची निर्मिती झपाट्याने झालेली दिसून येते. आपापसात हेवेदावे नसणे हे एक सामाजिक स्वास्थ्यचे लक्षण आहे. सामाजिक प्रश्न आपापसात सोडविण्याची ज्या खेड्यातील लोकांमध्ये अधिक कुवत आढळते. त्या खेड्यांची झपाट्याने प्रगती झालेली दिसून येते.

सहकार :

एकमेकांना सहकार करण्याची वृत्ती ज्या खेड्यात लोकांमध्ये अधिक आढळते अशा भूप्रदेशातील खेडी अत्यावधीत नावारूपाला आलेली आढळतात. मात्र सहकाराची वृत्ती नसणाऱ्या भूप्रदेशातील

खेड्याची अधोगती झालेली दिसून येते. कित्येक वेळा हे लोक एकमेकांच्या विकासाआड येत असल्याने सामाजिक शांततासुद्धा नाहीशी होण्याची शक्यता असते.

बुद्धिमत्ता व श्रम :

बुद्धिमत्तेच्या जोरावर काही भूप्रदेशातील लोकांनी अल्पावधीत आपली प्रगती करून घेतलेली दिसून येते. अर्थात बुद्धीबरोबर श्रमही करण्याची तयारी या लोकांची असते. काही प्रदेशामध्ये बुद्धिजीवी वर्ग फारच कमी प्रमाणात आढळतो. रूढीपरंपरांचा पगडा या लोकांमध्ये अधिक आढळतो. तिथे विरळ स्वरूपाची खेडी आढळतात. म्हणून बुद्धी आणि श्रम या दोन गोष्टींची जोड ज्या प्रदेशातील मंडळींना लाभलेली आहे त्या परिसरातील खेडी प्रगतीच्या मार्गावर असलेली दिसून येतात.

नागरी (शहरी) समुदाय :

आदिवासी :

ग्रामीण यानंतर समुदाय विकासातील अत्यंत गुंतागुंतीचा विकसित टप्पा म्हणजे शहरी किंवा नागरी समुदाय होय.

मानवी जीवनाच्या प्रगत अवस्थेचे ज्वलंत उदाहरण म्हणून नागरी समुदायाला ओळखले जाते. मानवी संस्कृतीच्या विकासातील नागरी समाजाचा व नागरी संस्कृतीचा प्रारंभ खऱ्या अर्थाने ग्रामीण समाजापासूनच झाल्याचे दिसून येते. शेती प्रधान व्यवसायावर पूर्णपणे अवलंबून न राहता जेव्हा इतर व्यवसायांचा आर्थिक स्थैर्यासाठी स्वीकार करण्यात येऊ लागला तेव्हा नागरी समाजाचा प्रारंभ झाला. भारतामध्ये २००१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या १०२.५२ कोटी होती. या पैकी नागरी लोकसंख्या २८.४९ कोटी होती. यात पुरुषांची संख्या १४.९९ कोटी, तर स्त्रियांची १३.५० कोटी होती. १० लाखापेक्षा अधिक असलेल्या शहरांची संख्या २७ झाली आहे.

शहरवाढीचे घटक : शहरवाढी मुख्यत्वे करून खालील घटकांचा समावेश आढळतो.

१) औद्योगिक विकास :

औद्योगिक विकास झाल्यामुळे ग्रामीण विभागातून शहरामध्ये जास्तीत जास्त लोकसंख्या एकत्र वास्तव्यास आली त्यामुळे शहरांची वाढ झाली.

२) व्यापारी क्रांती :

व्यापाराचे प्रमुख ठिकाण म्हणून शहराकडे पाहिले जाऊ लागले. विविध प्रकारच्या वस्तूंची खरेदी-विक्री मोठ्या प्रमाणावर शहरी समाजामध्ये होऊ लागली. आर्थिक उलाढालीसाठी लोक एकत्र वास्तव्यास येऊ लागले.

३) कृषिव्यवसायातील क्रांती :

कृषिव्यवसायामध्ये क्रांती घडून आल्यामुळे शेतीतील मालाची खरेदी-विक्री शहरी समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. शेतमालावर प्रक्रिया घडविणाऱ्या संस्थांची / उद्योगक्षेत्रांची निर्मिती शहरी समाजामध्ये केली जाऊ लागली. परिणामी शहरांची संख्या वाढली.

४) उच्चशिक्षण देणाऱ्या संस्थांची निर्मिती :

पुस्तकी शिक्षणाबरोबर धंदेविषयक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची निर्मिती शहरी समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात झाली. पदवी, पदव्युत्तर शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची दिवसेंदिवस शहरी समाजामध्ये भरभराट झाल्याने उच्चशिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या मंडळींनी शहरामध्ये वास्तव्य करण्यास सुरुवात केली. पर्यायाने शहरांची मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्यास सुरुवात केली. पर्यायाने शहरांची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.

५) मनोरंजनाच्या सोयीमध्ये वाढ :

धंदेकरमणुकीची विविध केंद्रे शहरी समाजामध्ये सर्वत्र आढळतात. धंदेकरमणुकीचा आस्वाद घेणाऱ्या मंडळींची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली आहे. शहरी समाजामध्ये वास्तव्य करणाऱ्या मंडळींची संख्या वाढू लागली आहे. या शिवाय शहरवाढीच्या बाबतीत संदेशवहनाच्या साधनातील विकास, राजकीय घटक हे घटकदेखील जबाबदार आहेत.

शहराच्या उत्पत्तीच्या संदर्भात विविध सिद्धांत मांडले आहेत. ई बर्जेसचा विभागीय (झोन) सिद्धांत, होम हॉयट्स थेअरी या सिद्धांतातून शहरांच्या रचने विषयी सविस्तर माहिती दिल्याचे दिसून येते.

भारतातील नागरी समुदायाच्या बाबतीत खालील व्याख्या केलेल्या दिसून येतात.

- १) ज्या समाजामध्ये सामाजिक विविधता, सामाजिक गतिशीलता आणि विशेषीकरण मोठ्या प्रमाणात आढळते त्या समाजाला नागरी समुदाय असे म्हटले आहे.
- २) ज्या समाजाची संख्या ५००० पेक्षा अधिक आहे. जिथे सामाजिक गतिशीलता, विशेषीकरण मोठ्या प्रमाणात आढळते. त्या समाजाला नागरी समुदाय असे म्हटले आहे.
- ३) सामाजिक विजातीयता असलेल्या व्यक्तीचा तुलनात्मकदृष्ट्या मोठा दाट स्थायी स्वरूपाचा समुदाय म्हणजे शहर किंवा नगर होय.

२.७ शहरी समुदायाची वैशिष्ट्ये

शहरांची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी नागरी समुदायाची पुढील सामाजिक वैशिष्ट्ये लक्षात घेणे अधिक आवश्यक आहे.

१) मानवनिर्मित कृत्रिम पर्यावरणाचा प्रभाव :

शहरी समुदायाचा निसर्गाशी प्रत्यक्ष असा संबंध येत नाही. त्याने प्रगत तंत्रविज्ञान, उपकरणांच्या साहाय्याने दुय्यम असे कृत्रिम पर्यावरण तयार केलेले असते. तो आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी मानवनिर्मित उपकरणे व प्रगत तंत्रविद्या यांचा वापर करतो. शहरी समुदाय हे प्रामुख्याने बिगरशेती व्यवसायी असतात. निसर्गातील घडामोडींचा उदा. अवर्षण अगर ओला दुष्काळ वगैरेंचा तत्कालीन व प्रत्यक्ष असा अभाव त्यांच्या जीवनावर दिसून येत नाही. याचा त्यांच्या मनोवृत्तीवर फार मोठा परिणाम दिसून येतो. त्यांच्यात चिकित्सक वृत्तीचा परिपोष आढळून येतो. प्रारब्ध वादीपेक्षा तो

अधिकतर प्रयत्नवादी दिसून येतो. नगरातील व्यक्तीच्या आवडीनिवडी, त्याचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांचे कुटुंब, त्याचे सामाजिक संबंध, धर्मविषयक श्रद्धा, विवाहविषयक दृष्टिकोन, त्यांचे आरोग्य इत्यादी विविध बाबींवर नगरातील मानवनिर्मित पर्यावरणाचा प्रभावी परिणाम होत असतो.

२. शेतीव्यतिरिक्त विविध व्यवसाय :

शेतीव्यतिरिक्त म्हणजे बिगरशेती व्यवसायात शहरी लोक गुंतलेले असतात. टाचणी ते ट्रॅक्टर, बालवाडी ते विद्यापीठ, सफाई कामगार ते प्रशासक, सहकारी सोसायट्या ते राष्ट्रीयीकृत बँका, उत्पादक ते विक्रेता, वृत्तपत्रांचे संपादक ते वृत्तपत्राची रद्दी, चित्रपटगृहाचा द्वारपाल ते चित्रपटांची निर्मिती अशा हजारो व्यवसायात मग ते शासकीय-अशासकीय, व्यापारी-शैक्षणिक, धार्मिक करमणूक वगैरेंचे असो त्यात शहरी नागरिक चरितार्थ चालवीत असतात. अशा व्यवसायांना बिगर प्राथमिक व्यवसाय असेही म्हटले जाते.

३. मोठा आकार व दाट वस्ती :

शहरी समुदायाचा आकार तुलनात्मकदृष्ट्या मोठा असतो. विविध व्यवसायांना शहरी समुदायात वाव असल्याने थोड्या जागेत दाट लोकवस्ती दिसून येते. कारण शहरी व्यवसायांना शेतीपेक्षा फार कमी जागा पुरेशी होते. शहरातून पोटापाण्याचा, शिक्षणाचा प्रश्न सुटेल या कारणास्तव शेजारच्या ग्रामीण समुदायातून, तसेच देशाच्या इतर भागांतून लोकांचा सततचा ओघ उंच उंच इमारती बांधल्या जातात. अशा झोपडपट्ट्यादेखील निर्माण होतात. दळणवळणाच्या वाढत्या सोयीने शहरे विस्तारली जातात.

४. सामाजिक विजातीयता :

शहरातील लोकसंख्या एकीकडे दाट असते, तर दुसरीकडे त्यात विजातीयता दिसून येते. वेगवेगळ्या जाती धर्माचे, पंथाचे, भाषा-बोलीचे, आचार-विचाराचे, आवडी निवडीचे, परंपरेचे, विविध व्यवसायाचे, भिन्न - दर्जाचे, जीवनविषयक भिन्न-भिन्न दृष्टिकोन असलेले लोक शहरी समुदायात मर्यादित जागेत एकवटलेले असतात. आपण एखाद्या कारखान्याचे वा कार्यालयाचे जरी सहज अवलोकन केले तर ही विजातीयता तात्काळ दिसून येते. त्यामुळे सजातीय ग्रामीण समुदायापेक्षा त्याला विजातीय स्वरूप लाभलेले असते. त्यामुळे सामाजिक विजातीयता म्हणजे सामाजिक बहुजिनसीपणा शहरी समुदायाचे प्रभेदक लक्षण बनले आहे.

५) दुय्यम संबंधाचे प्राबल्य :

शहरी समुदायातील लोकसंख्या दाट व विस्तृत असल्याने शहराचा आकार मोठा असतो. त्यामुळे हा दुय्यम समूह बनतो. अत्यंत विजातीय स्वरूप लाभलेल्या या समूहातील व्यक्ती एकमेकाला नावाने फारशा परिचित नसतात. या समुदायात प्रत्यक्ष समोरासमोरचे संबंध फारसे येत नाहीत. व्यक्तिनिरपेक्ष संबंध असल्याने फोन, वृत्तपत्र, रेडिओ, टी.व्ही इत्यादी संपर्क साधनांचा वापर केला जातो. इथले संबंध हे कारणमात्र किंवा साधनमात्र असतात. एखादी व्यक्ती किती उपयुक्त आहे यावरून या संबंधाची तीव्रता अवलंबून असते. वर्षानुवर्षे एकाच फ्लॅटमध्ये राहणारी माणसे एकमेकाला खऱ्या अर्थाने परिचित नसतात. त्यांच्यात प्राथमिक संबंध निर्माण झालेले नसतात.

६) व्यक्ती प्रधानतेस वाव :

शहरी समुदायातील लाखो लोक असले तरी मानसिक व सामाजिक एकात्मता कमी झालेली असते. शिवाय व्यक्तीचे शहरातील स्थान हे ती इतरांना किती उपयुक्त ठरते यावरून ठरत असते. तिचे कूळ, कुटुंब किंवा जात याचा विचार केला जात नाही. विविध व्यवसायांतून व्यक्तीला आपल्या अंगच्या गुणांवरून दर्जा प्राप्त होत असल्याने शहरी समुदायात व्यक्ती प्रधानतेस वाव मिळतो. याचा दूरगामी परिणाम व्यक्तीच्या मनोरचनेवर होतो. तो आपल्या आवडीनिवडी जोपासतो. इच्छेनुसार, लहरीनुसार, पात्रतेनुसार बऱ्याच बाबतीत निर्णय घेऊ शकतो. ही बाब त्याच्या व्यक्तिविकासाला अत्यंत पोषक ठरते. एकप्रकारचे स्वतंत्र असे जीवन तो जगत असतो. त्यात तो स्वतःच केंद्र असतो ज्याला आपण Career Minded म्हणतो. तो वेगळ्या अर्थाने स्वतःचे स्वार्थ, हितसंबंध जोपासत असतो. थोडक्यात शहरी समुदायातील व्यक्तीची अधिकतर बांधीलकी स्वतःशी असते. समुदायाशी नव्हे.

७) ऐच्छिक मंडळांची मोठी संख्या :

मोठ्या व दाट लोकवस्तीच्या शहरातील मोठ्या प्रमाणातील विजातीयता ऐच्छिक मंडळांना पोषकच ठरते. भिन्न भिन्न भाषा, आवडी-निवडी, जातीधर्म, व्यापारव्यवसाय इत्यादी बाबतीत एकीकडे भिन्नता वाढत असतानाच दुसरीकडे समान आवडी-निवडी, सवयी, छंद हितसंबंध जोपासण्याच्या दृष्टीने एकत्र येण्याची प्रक्रियादेखील मोठ्याने घडून येत असते. शहरी समुदायातील व्यक्ती आपले विशिष्ट हितसंबंध जोपासण्यासाठी अनेक प्रकारच्या ऐच्छिक मंडळांची सदस्य असते. शारीरिक स्वास्थ्य मिळविण्यासाठी ती योगासनाच्या वर्गाची सदस्य असेल, तर करमणुकीसाठी एखाद्या कॅरम क्लबची सदस्य असेल. याचप्रमाणे शहरात रोटरी क्लब, लायन्स क्लब, महिला मंडळे, नाटक मंडळी, साहित्य सभा, विविध कला मंडळे, पर्यावरण बचाव मंडळे वगैरेही एक आवश्यक बाब बनली आहे.

८) सामाजिक सहिष्णुता :

के डेव्हिसच्या मते सामाजिक सहिष्णुता नागरी समुदायात प्राधान्याने आढळते. या समुदायाचे सदस्य स्वार्थाच्या पूर्तीसाठी इच्छा नसूनही सहिष्णुतापूर्वक व्यवहार करतात. वास्तविक पाहता त्यांचे स्वार्थ परस्पर भिन्न असतात. मात्र गरजापूर्तीसाठी एका दुसऱ्याच्या मदतीची गरज असते. अशा परिस्थितीत उद्दिष्टांना साध्य करण्यासाठी ते सहनशीलता दर्शवितात.

९) सामाजिक गतिशीलता:

नागरी समुदायात खुलेपणा असतो. परंपरागत तटबंधा नसतात आणि जातीचा प्रभाव नसतो. कुणीही व्यक्ती शिक्षण घेऊ शकते. कोणताही व्यवसाय करू शकते. स्पर्धेत सहभागी होऊ शकते. त्यामुळे व्यक्तिविकास करता येतो. या समुदायात जन्म, वय, लिंग, जातीपेक्षा कर्तृत्व, शिक्षण, नैपुण्य, बुद्धिमत्ता, निर्णयक्षमता महत्त्वाची असते. व्यक्ती गुणवत्तेच्या आधारे वरचे पद मिळवू शकते. या समुदायात व्यावसायिक, स्थानिक आणि सामाजिक गतिशीलता प्रत्ययास येते.

१०) श्रमविभाजन व विशेषीकरणाला महत्त्व :

शहरी समुदायात श्रमविभाजन व विशेषीकरणाला मोठा वाव मिळतो. तांत्रिक, औद्योगिक, व्यापारी, शैक्षणिक, राजकीय, साहित्यिक, कला, करमणूक इत्यादी जीवनाच्या विविध दालनांत

विविध व्यक्ती विशिष्ट अशी कार्ये करताना दिसून येतात. आवडी-निवडी, पात्रता, बुद्धिमत्ता, शारीरिक क्षमता, शैक्षणिक क्षमता, वंश, लिंग वगैरेनुसार हे श्रमविभाजन व विशेषीकरण घडून आलेले असते. अकुशल, अर्धकुशल, कुशल, विशेषज्ञ असे अनेक लोक एकाच कारखान्यात दिसून येतात. शहरात डॉक्टर म्हटला तरी तो दातांचा, हाडांचा, हृदयाचा, डोळे, नाक, कान, घशाचा वगैरेतील तज्ज्ञ असतो. महापालिकेचा कारभार आयुक्तापासून ते स्वच्छता कामगारांपर्यंत हजारो वेगवेगळे काम करणाऱ्या चालवीत असतात.

११) सामाजिक स्तरिकरणात वर्गव्यवस्थेचा प्रभाव :

शहरात जे सामाजिक स्तरीकरण आढळते त्यात धर्म, पंथ, जात यांचा जरी विचार होत असला तरी आर्थिक स्थितीवरून गरीब, मध्यस्थ, श्रीमंत अशी जी वर्गव्यवस्था आकारास आलेली आहे तिचा फार मोठा प्रभाव आढळतो. आर्थिक स्थितीवरून व्यक्तीचा दर्जा ठरतो व त्याच्या कुटुंबालाही तो प्रभावित करतो. शिकण्याची, व्यवसाय करण्याची, कलाक्षेत्रात चमकण्याची, राजकीय क्षेत्रात पुढे येण्याची संधी व्यक्तीला उपलब्ध होते. त्यात जातीचा अडसर येत नाही. परिणामी शहरी जीवनात, सामाजिक स्तरीकरणाने वर्गव्यवस्था, व्यवसाय, आवडी-निवडी, सामाजिक स्थान यामुळे प्रभावित होते. श्रीमंत शहराच्या चांगल्या ठिकाणी ते राहतात. लोकलने प्रवास करतानादेखील ते पहिल्या दर्जाच्या डब्यातून प्रवास करतात. मध्यमवर्गीय चाळीत वा उपनगरात कर्ज काढून फ्लॅटमध्ये राहतील तर गरीब चाळीतील खोली वा झोपडपट्टीत कसेबसे जगत राहतील.

१२) दुय्यम समूहाकडून सामाजिक नियंत्रण :

शहरातील लोकसंख्या विशाल, दाट व विजातीय असल्यामुळे व्यक्ती अधिक स्वतंत्र व मुक्तपणे वागू शकते. तशातच विभक्त कुटुंबपद्धतीचे वाढते प्रमाण, नोकरी-व्यवसाय, प्रापंचिक जबाबदाऱ्यांचा केवळ पती-पत्नीवर पडणारा ताण यामुळे मुलांवर हवे तितके लक्ष देता येत नाही. प्रथा, परंपरा, कुटुंब, शाळा, शेजारी वगैरेकडून शहरात व्यक्तीच्या वर्तनाचे फारसे प्रभावी नियंत्रण होऊ शकत नाही. त्यामुळे शहरात सामाजिक नियंत्रणासाठी दुय्यम समूहाचा वापर केला जातो. कायदा, पोलीस, न्यायखाते यांसारख्या औपचारिक मार्गांचा वापर शहरात अधिक आवश्यक ठरतो.

२.८ स्वाध्याय

१. आदिवासी समुदाय, ग्रामीण समुदाय व शहरी समुदाय यांतील भेद स्पष्ट करा.
२. आदिवासी समुदाय, ग्रामीण समुदाय आणि शहरी समुदाय हे एकमेकांवर कोणकोणत्या बाबतीत अवलंबून आहेत ते सांगा.
३. आदिवासी समुदायाची संकल्पना स्पष्ट करून आदिवासी समुदायाची वैशिष्ट्ये सांगा.
४. ग्रामीण समुदायाची व्याख्या सांगून ग्रामीण समाजाच्या उत्पत्तीस जबाबदार असलेल्या घटकांची चर्चा करा.
५. शहरी समुदायाची व्याख्या सांगून शहरी समुदायाची वैशिष्ट्ये सांगा.

ग्रामीण नागरी सातत्य

पाठाची रूपरेषा

- ३.० पाठाचे उद्देश
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ ग्रामीण नगरीय सातत्याचा अर्थ.
- ३.३ ग्रामीण नगरीय सातत्याच्या ठळक बाबी.
- ३.४ भारतातील ग्रामीण नगरीय सातत्य.
- ३.५ नगरीय ग्रामीण आंतरक्रिया
- ३.६ ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक आंतरक्रिया.
- ३.७ ग्रामीण नगरीय सातत्याचे दृश्य परिणाम.
- ३.८ ग्रामीण जीवनावर नगरीय जीवनाचा प्रभाव.
- ३.९ ग्रामीण नगरीय सातत्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्या
- ३.१० स्वाध्याय

३.० पाठाचे उद्देश

- ग्रामीण नगरीय सातत्याचा अर्थ समजावून घेणे.
- ग्रामीण नगरीय सातत्याची ठळक उदाहरणे समजून घेणे.
- नगरीय ग्रामीण आंतरक्रिया समजावून घेणे.
- ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक आंतरक्रिया अभ्यासणे.
- ग्रामीण नागरी सातत्याचे दृश्य परिणाम अभ्यासणे.
- ग्रामीण जीवनावर नागरी जीवनाचा झालेला प्रभाव समजावून घेणे.
- ग्रामीण नगरीय सातत्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्या अभ्यासणे.

३.१ प्रास्ताविक

भारतीय समाजामध्ये ग्रामीण आणि शहरी असे दोन प्रमुख समाज आहेत. ते परस्परावलंबी आहेत. नगर आणि ग्राम यांचा संबंध दिवसेंदिवस घनिष्ठ होत चालला आहे. नगराची सुरुवात आणि त्याचा शेवट सांगणे कठीण. या दोन्ही समाजामध्ये ग्रामीण समाजातून नगराकडे स्थलांतरित होणाऱ्या मंडळीचे प्रमाण सर्वात अधिक आहे. ग्रामीण समाजावर व ग्रामीण समाजाचा नागरी समाजावर प्रभाव पडत असल्याने ग्रामीण व नागरी समाजात सातत्य निर्माण झालेले दिसून येते. ग्राम्य नागरीकरण आणि ग्राम्य समाप्तीकरण या प्रक्रिया फार जलद प्रमाणात घडून येऊ लागल्या आहेत. शहरी संस्कृतीचा ग्रामीण समाजावर व ग्रामीण संस्कृतीचा शहरी समाजावर दूरगामी परिणाम झालेला दिसून येतो. ग्रामीण नगरीत सातत्याच्या दृष्टीने अन्नधान्य, दूधदुभते व भाजीपाला, फळफळावळ, कच्चा माल, ग्राहक वर्गाची उपलब्धता या बाबतीत शहरी समाज ग्रामीण समाजावर अवलंबून आहे. तर धंदे करमणूक, उच्चशिक्षण सेवाभावी संस्था, पूरक व्यवसाय, समाजकारण, राजकारण यासंदर्भात ग्रामीण समाज शहरी समाजावर अवलंबून आहे. ग्रामीण नगरीय सातत्याच्या दृष्टीने ग्रामीण शहरी आंतरक्रिया नागरी समाजाच्या ग्रामीण समाजावरील प्रभाव या घटनादेखील कारणीभूत आहेत. दोन्ही समाजातील सातत्यामुळे एकमेकांमध्ये जवळीकता निर्माण झाली असली तरी काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये तरी याहीपेक्षा जलदगतीने शहरे व ग्रामीण समाज एकत्र येऊ लागले आहेत. शहरी-ग्रामीण सातत्य दोन्ही समाजामध्ये परिवर्तन घडविण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरले आहे.

३.२ ग्रामीण नगरीय सातत्याचा अर्थ

रॉबर्ट रेड फिल्ड या शास्त्रज्ञापासून अनेक शास्त्रज्ञांनी ग्रामीण नगरीय सातत्याविषयी आपले विचार मांडले असले तरी ग्रामीण, नगरीय सातत्य या बाबत निश्चित अशा व्याख्या कोणीही केलेल्या नाहीत. एवढे मात्र निश्चित की हे दोन्ही समाज एकमेकांमध्ये विलीन झाले आहेत. एकमेकांची गुणवैशिष्ट्ये आपापसात आत्मसात केलेली आहेत. नागरी समाजाच्या प्रभावामुळे ग्रामीण समाजामध्ये परिवर्तन घडून आलेले आहे. ग्रामीण समाजाच्या संस्कृतीचा त्याचबरोबर इतर विविध अंगांचा स्वीकार शहरी समाजातील मंडळींनी केलेला आहे. ढोबळमानाने ग्रामीण, नगरीय सातत्याचा अर्थ खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

- १) शहरी आणि ग्रामीण संस्कृती यांची आपापसामध्ये देवाणघेवाण होणे, शहरी संस्कृतीच्या प्रभावामुळे ग्रामीण समाजामध्ये एक प्रकारचे परिवर्तन घडून येणे म्हणजे ग्रामीण, नगरीय सातत्य होय.
- २) शहरांचा प्रभाव ग्रामीण समाजावर पडणे, नगरीय जीवनाच्या प्रभावामुळे ग्रामीण लोकांच्या जीवनात सतत परिवर्तन होत जाणे म्हणजे ग्रामीण नगरीय सातत्य होय.
- ३) ग्रामीण समाजावर देखील बऱ्याच वेळेला शहरी समाज अवलंबून असतो. उदा. भाजीपाला, दूधदुभते, फळे, कच्चा माल, इत्यादी हेच ग्रामीण नगरीय सातत्य होय.
- ४) ग्रामीण क्षेत्र व नगरीय क्षेत्र ही दोन्ही क्षेत्रे परस्परावलंबी व परस्पराश्रेयी आहेत. या दोहोंत मिळतेजुळते किंवा परस्पर सापेक्ष संबंध आहेत. या संबंधांनाच ग्रामीण नगरीय सातत्य असे म्हटले आहे.

- ५) ग्रामीण, नागरीय या दोन समाजांचा परस्पर निकटचा संबंध निर्माण होणे, ते समाज परस्परांन्वयी व परस्परावलंबी बनणे म्हणजे ग्रामीण नागरीय सातत्य होय.
- ६) ग्रामीण, नागरीय समाजांची मूलतः कोणत्याही प्रकारे फारकत करता न येणे, त्यांच्यामध्ये वेगवेगळ्या दृष्टीने आंतरिक संबंध दृढ बनविणे, एकमेकांच्या सहकार्याची एकमेकांना जाणीव निर्माण करून देणे म्हणजे ग्रामीण नागरीय सातत्य होय.

ग्रामीण, नागरीय सातत्याची ठळक उदाहरणे-

ग्रामीण समाजातूनच शहरी समाजाचा जन्म झालेला आहे. ग्रामीण आणि शहरी समाज हे परस्परसंवावलंबी आहेत. केवळ नागरीय समाजाचा ग्रामीण समाजावर परिणाम होतो असे नाही तर ग्रामीण समाजाचा देखील नागरीय समाजावर परिणाम होतो. जसा ग्रामीण समाज शहरी समाजावर अवलंबून आहे, तसाच शहरी समाजदेखील ग्रामीण समाजावर अवलंबून आहे. त्यामुळे तर या दोहोंतील सातत्य टिकून आहे. या संदर्भात खालील उदाहरणे देता येतील.

१) अन्नधान्याची उपलब्धता :

औद्योगिकदृष्ट्या शहरी समाज कितीही प्रगत बनला असला तरी अन्नधान्याच्या उपलब्धतेच्या बाबतीत तो मागासलेला राहिला आहे. या समाजामध्ये शेती व्यवसायाला फारशे प्राधान्य दिले जात नाही. उत्तम प्रतिचे अन्नधान्य उपलब्ध करण्यासाठी नागरीय समाजाला ग्रामीण समाजावर अवलंबून राहावे लागते.

२) दूधदुभते व भाजीपाला :

दूधदुभते, भाजीपाला, फळफळावळ याबाबतीत शहरी समाजाला ग्रामीण समाजावर अवलंबून राहावे लागते. शहरामध्ये अलीकडे गोपालन, म्हैशींचे पालन केले जात असले तरी त्यांच्यापासून मिळणारे दूध शहरवासीयांना पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. आजूबाजूच्या खेड्यातून संबंधित शहरांना दूधपुरवठा केला जातो. हीचगोष्ट भाजीपाल्याच्या बाबतीत दिसून येते. शहरामध्ये भाजीपाल्याचे उत्पन्न काढले जात नाही. शहरवासीयांना लागणारा भाजीपाला खेड्यापाड्यातूनच पुरविला जातो.

३) फळांचे उत्पादन :

फळांचे उत्पादन ग्रामीण विभागातच मोठ्या प्रमाणात केले जाते. शहरवासीयांच्या मागणीनुसार फळांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन ग्रामीण समाजामध्ये घेतले जाते. उदा. कलिंगड, डाळिंब, चिकू, अननस, आंबे, पपई, केळी यासारख्या फळांचे उत्पादन घेतले जाते. त्यामुळे शहरवासीयांना फळांच्या उत्पादनाबाबत खेड्यावर अवलंबून राहावे लागते.

४) कच्च्या मालाचा पुरवठा :

शहरी समाजामध्ये वेगवेगळ्या कारखान्यामध्ये लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा ग्रामीण समाजातून केला जातो. उदा. साखर कारखान्यासाठी लागणारा ऊस, कापडी बनविण्यासाठी लागणारा कापूस, फळप्रक्रिया उद्योगासाठी लागणारी वेगवेगळ्या प्रकारची फळे इत्यादी पुरवठा ग्रामीण समाजाकडून शहरी समाजाला केला जातो.

५) ग्राहक वर्गाची उपलब्धता :

शहरामध्ये तयार होणाऱ्या सर्वच मालाची उचल ही शहरी समाजातील लोकांकडून होऊ शकत नाही. शहरामध्ये तयार होणाऱ्या बऱ्याच मालाची उचल ही ग्रामीण भागातील ग्राहकांकडून केली जाते. दैनंदिन वापराच्या वस्तू, शोभेच्या वस्तू, यंत्रसामुग्री इत्यादीची उपलब्धता ग्रामीण ग्राहकांना शहरी समाजाकडून केली जाते.

६) धंदे करमणुकीचा आस्वाद :

ग्रामीण समाजामध्ये पारंपारिक करमणूक मोठ्या प्रमाणात आढळते. धंदेकरमणूक उदा. नाटक, सिनेमा, विविध प्रकारचे नाच या गोष्टींचा आस्वाद घेण्यासाठी ग्रामवासीयांना शहरावर अवलंबून राहावे लागते.

७) उच्चशिक्षण देणाऱ्या संस्था :

उच्चशिक्षण देणाऱ्या संस्था, धंदेशिक्षण देणाऱ्या संस्था आज शहरी समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहेत. ग्रामीण भागातून शहरी भागात खास करून उच्चशिक्षण घेण्यासाठी जाणाऱ्या मंडळींचे प्रमाण अधिक आहे. यापैकी काही लोक धंदेशिक्षण पूर्ण केल्यानंतर शहरामध्ये स्थायिक झालेले आढळतात. तर काही लोक परत ग्रामीण समाजामध्ये येऊन स्थायिक झालेले दिसून येतात.

८) सेवाभावी संस्था :

शहरी समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या सेवाभावी संस्था आढळतात. यामध्ये अनाथालये, अनाथ महिलाश्रम, बालकाश्रम, प्रमाणित शाळा, वृद्धाश्रम, भिक्षागृह, स्वीकारगृह, लायन्स क्लब, रोटरी क्लब इत्यादी या सेवाभावी संस्थांचा लाभ शहरवासीयांबरोबर ग्रामीण समाजातील मंडळीदेखील मोठ्या प्रमाणात घेतात. आपापल्या अडीअडचणी आपापल्या पातळीवर सोडविण्याचा प्रयत्न करतात.

९) पूरक व्यवसायांची निर्मिती :

ग्रामीण समाजामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे पूरक व्यवसाय आढळतात. उदा. वराहपालन, मधमादिका पालन, रेशीम उद्योग, काजू प्रक्रिया उद्योग, दुग्धव्यवसाय इत्यादी या व्यवसायांचा लाभ ग्रामीण समाजातील लोकांना तर होतोच शिवाय शहरी समाजातील लोकांना सुद्धा या व्यवसायांचा लाभ होतो. शहरातील रेडिमेड कपड्यांची दुकाने, चायनिज मेड वस्तू, चायनिज जेवण, गृहोपयोगी वस्तू या सर्वांचा लाभ ग्रामीण समाजातील लोक घेऊ लागले आहेत.

१०) विविध मंडळांचे कार्यक्रम :

ग्रामीण विभागातील काही मंडळांची कार्यालये शहरी समाजामध्ये कार्य करीत असलेली दिसून येतात. गावातील मंदिराच्या जीर्णोद्दाराचे काम शहरामध्ये त्या गावाचे अस्तित्वात असलेले मंडळ पाहते. गावाच्या विकासासाठी ज्या विविध योजना राबविल्या जातात त्यासाठी लागणारे पुरेसे आर्थिक बळ उपलब्ध करण्यासाठी शहरी समाजामध्ये वेगवेगळे कार्यक्रम राबविले जातात.

११) राजकारण :

शहरी समाजामध्ये अस्तित्वात असणारे नव्याने जन्माला येणारे विविध राजकीय पक्ष. त्यांचा परिणामदेखील ग्रामीण समाजावर मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला आहे. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष, शिवसेना, राष्ट्रीय काँग्रेस, भारतीय जनता पार्टी इत्यादी पक्षांचे राजकारण ग्रामीण समाजापर्यंत येऊन पोहोचले आहे. ग्रामीण समाजातील लोकांचे नियोजन आज शहरवासीयांना करावे लागत आहे.

१२) घरगुती वापराच्या वस्तू :

स्वयंपाकासाठी लागणारी शेगडी गॅस, कुकर, वेगवेगळी उपकरणे यांची निर्मिती शहरी समाजात मोठ्या प्रमाणात केली जाते. ह्याशिवाय वॉशिंग, टेपरेकॉर्डर, रेडिओ इत्यादींची निर्मिती पण शहरी समाजातच केली जाते. या साधनाचा पुरेपूर वापर ग्रामीण समाजातील जनता करते. ग्रामीण समाजामध्ये तयार करण्यात आलेल्या काही वस्तूंचा उपभोग शहरी समाजातील जनता घेते. उदा. नारळाच्या पानापासून तयार केलेली वाडवण, घरगुती वापरातील बांबूपासून तयार करण्यात आलेले सूप, मातीचा माठ (गेळा) इत्यादी.

१३) घरबांधणीसाठी लागणारे साहित्य :

घरबांधणीसाठी लागणाऱ्या साहित्यामध्ये काही साहित्याच्या बाबतीत खेड्यांना शहरावर अवलंबून राहावे लागते, तर काही साहित्याच्या बाबतीत शहरांना खेड्यावर अवलंबून राहावे लागते. सिमेंटचे पत्र, कड्याकुलुपे किंवा गऱ्या, सिमेंटच्या विटा, घरगुती शोभेच्या वस्तू, इत्यादी बाबतीत मात्र खेडुतांना शहरांवर अवलंबून राहावे लागते. मातीच्या विटा, भाजलेल्या विटा, लाकूडकाम या बाबतीत मात्र शहरवासीयांना खेडुतांवर अवलंबून राहावे लागते.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून ग्रामीण व नगरीय सातत्य या संदर्भात विविध गोष्टींचा खुलासा करण्यात आला. खरोखरीच वरील गोष्टीमुळे आजदेखील ग्रामीण नगरीय सातत्य टिकून आहे. खऱ्या अर्थाने हे दोन्ही समाज एकरूप होण्यासाठी ग्रामीण - नगरीय सातत्याची कल्पना जबाबदारी ठरलेली आहे.

३.४ भारतातील ग्रामीण नगरीय सातत्य

आजच्या परिस्थितीत भारताचा विचार केला असता ही ग्रामीण नगरीय सातत्याची संकल्पना भारतात स्पष्टपणे दिसून येते.

आज भारतात विविध प्रकारच्या विकासयोजना सुरू आहेत. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्राचा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकास होत आहे. ग्रामीण क्षेत्रासाठी राबविल्या जाणाऱ्या या योजना नगरीय अधिकारीवर्गच कार्यान्वित करीत आहे. उदा. ग्रामीण पातळीवर राबविल्या जाणाऱ्या रस्त्यांच्या योजना, पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधा इत्यादी. याचाच अर्थ ग्राम वगर यात सत्य आहेच. विकास योजनांच्या कार्यवाहीमुळे गावांचा एकंदर चेहरामोहरा बदलून गेला आहे. लहान-लहान गावेसुद्धा छोट्या छोट्या नगरांचे रूप धारण करू लागली आहेत. गावातून नगरी जीवनाची लक्षणे दिसून येत आहेत. कृषी सुधारणा म्हणजेही गावांचे आधुनिकीकरण आहे. अर्थात हे आधुनिकीकरण शहराच्याच वळणावर होणारे आहेत. या विकास योजनेत संचारसाधने, स्वास्थ्य, सफाई, निवास, शिक्षण, रोजगारी, महिला कल्याण, बालकल्याण, कुटिरोद्योगांचा समावेश आहे. या सर्व गोष्टींमुळे आजची

भारतीय गावे पूर्वीप्रमाणे स्वयंपूर्ण स्वावलंबी व स्वतंत्र राहिली नाहीत तर ती आपल्या विकासासाठी नगरावर अवलंबून आहेत. नगरे आपल्या पोषणासाठी गावावर अवलंबून आहेत.

विज्ञान आणि तंत्र यामुळे निर्माण झालेल्या आधुनिक सभ्यतेमुळे नगरे व ग्राम परस्परावलंबी व अन्योन्याश्रयी बनत आहेत. परस्परांशी संलग्न आहे. आता हे दोन समाज घटक (ग्राम व नगर) परस्परापासून वेगळे व स्वतंत्र राहणे अशक्य आहे. पूर्ण या दोहोंत जे होते ते बरेच कमी झाले आहे. आणखीही कमी होणार आहे. परस्परांचे विशेष परस्परांना प्रभावित करत आहे. सरोकीनच्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे शहर आणि गाव हे दोन्ही घटक एकरूप होण्याची जी प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे विशिष्ट ग्रामीण व नगरीय लक्षणे एकमेकांत मिसळत आहेत. परंतु दोहोंचेही विशेष नष्ट न होता सुरक्षित राहतात. दोघांच्याही ठिकाणी असणारा अभाव कमी होतो.

आज भारतातील ग्रामीण समाज संरचनेत फार वेगाने परिवर्तन होत आहे. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला गावाचे नागरीकरण होण्याची प्रक्रिया म्हणतात. मोठ्या नगरात लहान उपनगरे निर्माण होण्याची प्रक्रिया म्हणजेही गावांचे नागरीकरण होण्याचीच प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमुळे ग्राम व नगर यांचे सुखद सम्मिलन होत आहे. ही प्रक्रिया ग्रामीण - नगरीय सातत्याच्या रूपाने विकसित होईल.

जी खेडी शहराशी रस्त्याने जोडलेली आहेत. अशा खेड्यांचे परिवर्तन फारच झपाट्याने झालेले दिसून येत आहे. अशा शहरातील कारखानदारी, फॅशन, शैक्षणिक संस्था, संस्था संघटना यांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर पडू लागला आहे. खेडी आणि शहरे यांच्यामध्ये सातत्य निर्माण होण्यास मदत झालेली आहे.

३.५ नगरीय ग्रामीण अंतरक्रिया

दिवसेंदिवस नगरीय ग्रामीण आंतरक्रिया वाढू लागल्याने या दोन्ही समाजांचे सातत्य अधिकाधिक दृढ होऊ लागले आहे. या ठिकाणी नगरीय ग्रामीण आंतरक्रियेचा विचार करण्यापूर्वी आंतरक्रिया म्हणजे काय हे पाहणे महत्त्वाचे ठरणार आहे. दोन किंवा दोहोंपेक्षा अधिक व्यक्तींच्यामध्ये होणारी वैचारिक देवाणघेवाण म्हणजे सामाजिक आंतरक्रिया होय. ही आंतरक्रिया व्यक्तींमध्ये, गटांमध्ये अथवा समुदायामध्ये होऊ शकते.

जेव्हा दोन विभिन्न सामाजिक समूह परस्परांच्या संपर्कात येतात व त्यांच्या परस्परांवर सामाजिक क्रिया घडून येतात त्यांचा परिणाम म्हणून परस्परांनी परस्परांना प्रभावित करण्याच्या प्रवृत्तीला सामाजिक आंतरक्रिया म्हणतात.

संबंधाचे स्वरूप, त्यांची घनिष्टता, प्राथमिकता किंवा तटस्थता, दिखाऊपणा, औपचारिकता या सर्वांचा समावेश सामाजिक आंतरक्रियेमध्ये होतो. एवढे मात्र निश्चित ग्रामीण आणि नगरीय समाजामध्ये जेवढी आंतरक्रिया अधिक तितके सातत्य अधिक. सामाजिक आंतरक्रियेवरच दोन्ही समाजातील सातत्य टिकून आहे.

नगर आणि ग्राम यांचा संपर्क आला की, या दोन्ही घटकांचा परस्परांवर प्रभाव पडतो. दोन्ही बाजूने क्रिया प्रक्रिया सुरू होतात. उदा. : नगरांच्या प्रभावामुळे ग्रामांचे नागरीकरण होऊ लागते, तर नगरातही ग्रामीणीकरणाची प्रवृत्ती निर्माण होते. दोन समसमान संस्कृतींचा प्रभाव असणारी नगरे आपल्या पाहण्यात येऊ लागतात.

३.६ ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक आंतरक्रिया

१) सामाजिक संपर्क :

ग्रामीण पक्ष : ग्रामीण क्षेत्र लहान असते. मर्यादित असते.

संघर्षाची भावना :

ग्रामीण पक्ष :

संघर्ष म्हणजे आपल्या स्वार्थासाठी दुसऱ्याचे अहित करण्याची, त्याला त्रास देण्याची, प्रसंगी हिंसक कार्य करण्याची तयारी होय. ग्रामीण समुदायात अनेक परंपरागत संघर्ष सुरू असतात. या संघर्षाचा परिणाम अनेकदा गंभीर अपराध, मारामारी किंवा खुनाखुनी हयात होती. ग्रामीण लोक अधिक भावनाप्रधान असल्यामुळे ते कोणत्याही कारणासाठी हिंसक संघर्ष करतात. अशा वेळी ते आपल्या प्राणांची पर्वा करीत नाहीत. हे संघर्ष शेतीवरून हिस्से वाटणीवरून किंवा धार्मिक कारणावरून होतात. असे संघर्ष कुटुंबातून व जातीतून पसरतात.

नागरीय पक्ष :

नगरात ग्रामीण लोकांप्रमाणे हिंसक संघर्षाचे प्रमाण कमी असते. नगरीय संघर्ष हे अप्रत्यक्ष स्वरूपाचे असतात. नगरीय लोकांची वृत्ती सहनशील व संयमी असल्यामुळे, तसेच त्यांच्या ठिकाणी व्यवहार चातुर्य असल्यामुळे प्रत्यक्ष व हिंसक संघर्ष सहसा होत नाही. शहरात हरताळ, टाळेबंदी, मारामान्या, सांप्रदायिक झगडे, जातीय दंगली जास्त असतात.

३.७ ग्रामीण नगरीय सातत्याचे दृश्य परिणाम

ग्रामीण नगरीय सातत्य, त्यांच्यामध्ये परस्पर होणाऱ्या आंतरक्रिया यातून तीन प्रक्रिया निर्माण होतात.

१) ग्राम्य नागरीकरण :

नगर आणि गाव यातील वाढत्या संपर्कामुळे नागरीकरणाची प्रक्रिया हळूहळू वाढत जाते. नगरीय संस्कृतीची छाप ग्रामीण भागावर उमटू लागते. नगरातील श्रीमंत लोक नगरातील यांत्रिक जीवनाला कंटाळतात. त्यांना बदल हवा असतो. शांती हवी असते. म्हणून ते नगराजवळ असलेल्या गावांत स्थानांतरण करतात किंवा नगरातच राहून ग्रामीण वैशिष्ट्ये विकसित करण्याचा प्रयत्न करतात. अशा रीतीने ग्राम्य नागरीकरणाची प्रक्रिया सुरू होते. ही प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण व नगरीय संस्कृतीचे मिश्रण होय. ग्रामीण आणि शहरी संस्कृतीचा समसमान प्रभाव एखाद्या खेड्यावर पडणे असेदेखील या प्रक्रियेला म्हटले आहे.

२) उपनगरीयकरण :

मोठ्यामोठ्या शहरांना लागून किंवा शहराच्या निकट असलेल्या ग्रामीण भागांत नगराची वैशिष्ट्ये असलेली छोटी नगरे उत्पन्न होतात. या प्रक्रियेला उपनगरीयकरण म्हणतात. अशा उपनगरात काही ग्रामीण लक्षणे आढळतात. तर काही नगरीय लक्षणे आढळतात. मात्र नगरीय विशेषांना प्राधान्य

दिले जाते. उदाहरणार्थ, म्हणून सामाजिक संपर्काचे प्रमाण कमी असते. या संपर्कात विविधता नसते. जे संबंध असतात ते मात्र घनिष्ट व प्राथमिक स्वरूपाचे असतात. मर्यादित क्षेत्रामुळे सामाजिक संबंधाचा विकास होत नाही. म्हणून त्यांचा दृष्टिकोन संकुचित असतो.

नगरीय पक्ष : सामाजिक संबंधात विविधता असते. वेगवेगळ्या प्रकारच्या लोकांशी संबंध येतो. समिती व संस्थांशी संबंध येतो. त्यामुळे दृष्टिकोन उदार व विशाल बनतो. नगरीय संस्कृतीत गतिशीलता असते. प्रगती लवकर होते. मात्र नगरातील सामाजिक संबंध हे अप्रत्यक्ष, अवैयक्तिक व दुय्यम असतात.

संयोगाची प्रक्रिया : सहयोग (सहकार) करणे ही मानवी प्रवृत्ती आहे. सहयोगाशिवाय कोणतेही लहान-मोठे कार्य पार पडू शकत नाही. मनुष्याच्या अनेक गरजांसाठी सहयोगाची आवश्यकता असते.

ग्रामीण लोकांत सहयोगाची भावना अधिक प्रबल असते. हा सहयोग स्नेहसंबंधावर आधारित असतो. खेड्यात विविध प्रकारच्या संघटना नसतात. म्हणून ग्रामीण लोकांची सहयोगाची भावना कुटुंब किंवा जाती एवढ्या पुरती मर्यादित असते.

नगरीय पक्ष : नगरीय जनतेमध्ये व्यक्तिवाद अधिक असतो. प्रत्येकजण स्वतंत्रपणे कार्य करतो. त्यांच्या ठिकाणी सहयोगाची प्रवृत्ती असते. पण ती सुप्त असते. प्रत्येकाच्या ठिकाणी वेगवेगळ्या प्रकारचे स्वार्थ असतात. भिन्नभिन्न हितसंबंध असतात. आपला स्वार्थ किंवा हित साधण्यासाठी सहयोगाची प्रक्रिया आवश्यक असतेच.

स्पर्धेची प्रक्रिया :

ग्रामीण पक्ष- एकमेकांशी स्पर्धा करणे ही माणसाची स्वाभाविक वृत्ती आहे. ही वृत्ती मनुष्याच्या स्वभावातील असमानतेवर आधारलेली आहे. ग्रामीण समाजात स्वार्थ मर्यादित असतात. शिवाय स्वार्थाच्या बाबतीत विविधताही कमी असते. त्यांच्या ठिकाणी सामुदायिक भावना असते. सांस्कृतिक मूल्यावर निष्ठाही ठेवतात. प्रत्येकाचे कार्यही वेगळे असते. दुसऱ्याचे अहित करावे अशी भावना कमी प्रमाणात असते. म्हणून ग्रामीण समाजात स्पर्धेची प्रक्रिया कमी असते. ग्रामीण लोकांत व्यक्तिपेक्षा कुटुंबाला अधिक महत्त्व असते.

नगरीय पक्ष : याच्या उलट नगरीय लोकांत स्पर्धेत क्षेत्र व्यापक असते. एकमेकांचे हितसंबंध एकमेकांच्या विरोधी असतात. प्रत्येकजण समोर जाण्याचा व आपले हित साधण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी इतरांना मागे टाकण्याच्या प्रयत्नात असतो. व्यक्तीची स्थिती किंवा दर्जा त्याला स्वतः प्राप्त करून घ्यावा लागतो. मुंबईजवळील अनेक उपनगरे ही नगराप्रमाणे विशाल नसतात. नगराची लक्षणे असूनही त्यांना नगर म्हणता येत नाही. अशा उपनगरात विभिन्न प्रकारची धंद्याची, आकांक्षांची माणसे असतात. पण ही विभिन्नता असूनही त्यांच्या ठिकाणी एकाच उपनगरात राहत असल्यामुळे सामूहिकता असते.

३) ग्राम्य समाप्तीकरण :

एखाद्या ग्रामीण समाजावर जेव्हा पूर्णतः शहरी संस्कृतीचा प्रभाव दिसून येऊ लागतो. तेव्हा त्याला ग्राम्य समाप्तीकरण असे म्हटले जाते. शहरी संस्कृतीचा पूर्णतः प्रभाव पडला तरी तिथे

वास्तव्य करणाऱ्या मंडळींना ग्रामीण संस्कृतीचा विसर पडत नाही. कित्येक ग्रामीण लक्षणे उदा. सणवार, धार्मिक विधी इत्यादी गोष्टी नागरी समाजामध्ये वास्तव्य करून सुद्धा राजरोसपणे चालू असतात.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, ग्रामीण नगरीय संबंध किती तात्पुरते वा घनिष्ठ आले तरी प्रत्येक समाजातील मूळ विशेषांना लोक विसरू शकत नाहीत.

३.८ ग्रामीण जीवनावर नगरीय जीवनाचा प्रभाव

भारतातील बहुतेक नगराच्या सभोवताली शेकडो किंवा हजारो लहान-मोठी गावे आहेत. नगर आणि ग्राम यांच्या वाढत्या संपर्कामुळे नगराचा प्रभाव ग्रामीण जीवनावर पडतो. तशीच ग्रामीण जीवनाची थोडी बहुत छाया नगरीय संस्कृतीवर पडते. गावावरील नगराचा प्रभाव हा फार मोठा सर्वस्पर्शी आणि बऱ्याच प्रमाणात भयकारक आहे. शहरात शिक्षण संस्था असतात. न्यायालये असतात. शासकीय कार्यालये असतात. या सर्वांची गरज ग्रामवासीयांना असतेच. त्यामुळे त्यांना शहरात यावेच लागते. वाहतूक व संचार साधनाच्या वाढीमुळे शहरात वारंवार येणे हेही सुलभ झाले आहे. शिवाय शहराचा झगमगाट, भपका, मनोरंजनाची विविध साधने याचेही ग्रामीण लोकांना आकर्षण असते. शहरातील वर्तमानपत्रे, मासिकेही गावात जाऊन पोहोचतात त्याचाही परिणाम ग्रामीण लोकांवर होतोच.

१) जीवनपद्धती किंवा राहणीमान बदलले :

जीवन पद्धतीच्या बदलाचा अभ्यास करता त्याचे पुन्हा वर्गीकरण करावे लागेल.

अ) खानपानविषयक सवयी :

नगरांचा प्रभाव पडल्यामुळे ग्रामीण लोकांच्या सवयी बदलल्या. भोजनाचा साधेपणा गेला. मसाल्याच्या पदार्थांचा वापर वाढला. धातूंची भांडी गेली. त्याऐवजी स्टेनलेस आणि चिनी मातीची भांडी आली. काही ठिकाणी भोजनासाठी टेबलाचा उपयोग होऊ लागला. सकाळ-संध्याकाळ चहा घेणे हा प्रकार सुरू झाला. भोजनाच्या प्रकारातही सुधारणा झाली.

ब) गृहरचना :

पूर्वी खेड्यात मातीची व वेळूची घरे होती. फक्त श्रीमंत लोकांची घरे अनेक मजली व विटा कौलांची असत. आता कौलारू घरांची संख्या वाढली. गृहरचनेची पद्धत बदलली. सिमेंटचा वापर सुरू झाला. घरांच्या खिडक्या दारांची संख्या वाढली. दोन मजली, तीन मजली घरे होऊ लागली.

क) वेशभूषा :

तरुण पिढीतून शर्ट, धोतर बेपत्ता होऊन त्यांची जागा फुलपॅट, बुशशर्ट व मॅनलानी घेतली. पादत्राणातही बदल झाला आहे. घड्याळांचा सुकाळ झाला आहे. स्त्रियांच्या वेशात फरक पडला आहे. पातळे गेली, गोलसाड्या आल्या, साजशृंगार वाढला, पावडर, क्रीम, सुगंधी तेल इत्यादीचा वापर होऊ लागला.

ड) मनोरंजनाचे क्षेत्र :

ग्रामीण भागात पूर्वी मनोरंजनाची पारंपरिक साधने उपलब्ध होती. शाहीर गाणी, भारूडे, तमाशा यांना प्राधान्य दिले जात होते. आता ही साधने कमी कमी होत आहेत. त्यांची जागा चित्रपट व नाटके यांनी घेतली. रेडिओ व ट्रान्झिस्टर घरोघरी दिसू लागले आहेत. हल्ली सरकारच्या कृपेने टेलिव्हिजन व व्हिडीओ यांचेही आगमन खेड्यामध्ये झालेले आहे.

२) धार्मिक क्षेत्रावरील प्रभाव :

ग्रामीण लोकांचा धर्मावर अतूट विश्वास होता. आता तसे राहिलेले नाही. खेड्यातूनही धार्मिक श्रद्धेचे उच्चाटन होऊ लागले आहे. पूर्वी खेड्यात कथा, कीर्तने, भजने वगैरे होत असत. आता या गोष्टी फारच क्वचित होतात. धर्मश्रद्धा नसल्यामुळे ब्राह्मणांचे, पुराणिकांचे महत्त्व कमी झाले. अजूनही ग्रामीण व्यक्तीच्या मनातील धर्मश्रद्धा पूर्णपणे नष्ट झालेली नाही.

३) व्यापारी क्षेत्र :

व्यापारी क्षेत्रातही नगरांचा प्रभाव आहेच. पूर्वी गावात फक्त अन्नधान्याची, किराण्यांची दुकाने असतात. आता खेड्यातही शहरातील तऱ्हेतऱ्हेच्या फॅशनेबल वस्तूंची संख्या वाढत आहे. हिशेब वगैरे ठेवण्याचे नवे प्रकार वाढले आहेत. पूर्वी व्यापारी आणि ग्राहक यांचे संबंध अनौपचारिक व घनिष्ठ होते. आता ते नगरातील संबंधाप्रमाणे औपचारिक बनले आहेत. विविध प्रकारच्या चैनीच्या वस्तू, स्टेशनरी, कापड, शेतीची उपकरणे, खते, कीटकनाशके इत्यादी वस्तूंची दुकाने सतत वाढू लागली आहेत.

४) औद्योगिक क्षेत्र :

खेड्यामध्ये कुटिरोद्योगांची संख्या वाढू लागली आहे. त्यामुळे अनेक परिवर्तन घडून येत आहेत. आजचा शेतकरी विविध प्रकारची सुधारलेली यांत्रिक उपकरणे वापरू लागला आहे. शेतीच्या कामात आधुनिक तंत्राचा वापर करू लागला आहे. मोटर सायकल खेड्यामध्ये आल्या आहेत. त्यामुळे त्यांची दुरुस्ती केंद्रे निघू लागली आहेत. खेड्यामध्ये भात, तेल, पोहे यांच्या गिरण्या निघत आहेत. या सर्व गोष्टींमुळे औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास होऊन खेड्यांचे नवे रूप निर्माण होत आहे.

५) आरोग्य क्षेत्र :

पूर्वीइतका वैद्यांवर ग्रामीण समाजामध्ये विश्वास राहिलेला नाही. इंग्रजी औषधांचा प्रचंड प्रमाणावर वापर होत आहे. डॉक्टर मंडळींची संख्यादेखील वाढू लागली आहे. कोणताही रोग म्हणजे देवदेवतांचा कोप हा प्रकार राहिलेला नाही. आरोग्य क्षेत्रावर नगरांचा पुरेसा प्रभाव पडला आहे.

६) शिक्षण क्षेत्रातील प्रभाव :

खेड्यातील शिक्षणाचा प्रसार वाढला आहे. तरुण सुशिक्षित होत आहेत. अनेक खेड्यात माध्यमिक शाळा आहेत. कित्येक ठिकाणी महाविद्यालयेदेखील सुरू करण्यात आलेली आहेत. श्रीमंत शेतकऱ्यांची मुले, मुली शहरात जाऊन कृषी विद्यक, स्थापत्य, तंत्रविज्ञान इत्यादी विषयांत शिक्षण घेत आहेत.

वाहतूक व संचार साधने :

शासनाने खेड्यातही वाहतुकीच्या साधनांची सोय केलेली आहे. बहुतेक गावे रस्त्यांनी शहरांशी जोडली गेली आहेत. मोटारींची संख्या वाढली त्यामुळे शहराशी संपर्क वाढला. कोकण रेल्वेसारखे रेल्वेमार्ग ग्रामीण भागातून गेले. खेड्यातील बैलगाडी, घोडागाडीसारख्या साधनांचे उच्चाटन झाले.

वरील बदलामुळे ग्राम आणि नगर यांच्यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात सातत्य निर्माण झालेले दिसून येत आहे. नवीन विचार, नव्या दिशा या दृष्टीने प्रत्येकजण प्रयत्न करू लागला आहे.

मूल्यव्यवस्थेवरील प्रभाव :

पूर्वी ग्रामीण समाजातील सर्व व्यवहार हे त्या समाजात असणाऱ्या मूल्यावर आधारित होते. ग्रामीण जीवनातील व्यवहार, आचार, आदर्श ठरलेले होते. परंतु नगरीय संपर्कामुळे ग्रामीण समाजातील मूल्यव्यवस्थाही प्रभावित झालेली आहे. मूल्यव्यवस्थेत देखील एकसारखे बदल होऊ लागले आहेत.

१) कुटुंबविषयक मूल्ये :

कुटुंबातील कर्त्याव्यक्तीला महत्त्वाचे स्थान दिले जात असे. कुटुंबातील सदस्यांमध्ये परस्परांविषयी प्रेम असे. सर्वजण मिळून एकोप्याने आपले कर्तव्य पूर्ण करीत असत.

आज हा दृष्टिकोन राहिलेला नाही. प्रत्येक व्यक्ती स्वार्थी व स्वयंकेंद्री बनलेली आढळते. संयुक्त कुटुंब हे व्यक्तीच्या हिताला व प्रगतीला बाधक आहे. ही भावना निर्माण झालेली आहे. शहराप्रमाणेच ग्रामीण समाजामध्ये विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात येऊ लागल्या आहेत.

२) विवाहविषयक मूल्ये :

ग्रामीण लोक विवाहाला एक पवित्र व धार्मिक संस्कार समजत असत. सजातीय विवाह, वयस्क विवाह, विधवा पुनर्विवाह होऊ लागले आहेत. हल्ली वराला आपल्या निवडीप्रमाणे वधू निवडता येते. वधूसुद्धा आपल्या इच्छेप्रमाणे वर निवडतात. अशा रीतीने विवाहविषयक मूल्यातही शिथिलता आली आहे.

३) स्त्रीविषयक दृष्टिकोन :

नागरी स्त्रियांप्रमाणे आज ग्रामीण समाजातील स्त्रिया नोकऱ्या करू लागल्या आहेत. ग्रामीण स्त्री ही दासी नसून खऱ्या अर्थाने सहचर बनलेली आहे. तिला पूर्वी मिळणारी कनिष्ठ दर्जाची वागणूक आज मिळत नाही.

४) जातीविषयक मूल्ये :

पूर्वीची जातीविषयक बंधने आज राहिलेली नाहीत. पूर्वीचे जातीचे पारंपरिक व्यवसाय इतर जाती बांधव करू लागले आहेत. शासनाने जातींना दिलेल्या सवलतीचा लाभ कनिष्ठ जाती बांधवांनी घेतलेला आहे. अस्पृश्य जातींचा देखील सामाजिक दर्जा सुधारला आहे.

५) पंच व्यवस्थाविषयक मूल्य :

पूर्वीची परंपरागत पद्धत म्हणजे गावातील वृद्ध मंडळी पंच म्हणून निवडले जात. त्यांचा निर्णय अंतिम मानला जाई. आज ग्रामवासीयांना पूर्वीइतका पंचाविषयी आदर राहिलेला नाही. प्रसंग आल्यास ग्रामीण लोक पंचाच्या विरोधात झगडतात. न्यायालयात जातात, अर्थात आजचे पंचदेखील पूर्वीइतके निःपक्ष राहिलेले नाहीत.

नगरांच्या संपर्कामुळे खेड्यातील जुनी मूल्य नष्ट होत आहेत. त्या ऐवढी नगरीय मूल्य प्रस्थापित होत आहेत. ग्रामीण लोकांची जीवन पद्धती, व्यवहार व वैचारिक दृष्टिकोन यात फार मोठे परिवर्तन होत आहे. हा सर्व परिणाम ग्रामीण नगरीय सातत्याचा आहे.

३.९ ग्रामीण नगरीय सातत्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्या

ग्रामीण जीवनावर नगरीय जीवनाचा झालेला प्रभाव, मूल्यव्यवस्थेवरील प्रभाव यामुळे एकूण ग्रामीण जीवनात घडून आलेले अनेक बदल या विषयी आपण आतापर्यंत अभ्यास केलेला आहे. धर्म औद्योगिक क्षेत्रे, आरोग्य, वाहतूक, कुटुंबविषयक मूल्ये, विवाहविषयक मूल्ये इत्यादी मध्ये अनेक प्रकारचे बदल घडून आलेले आहेत. यातून काही बदल निश्चितच उपयुक्त कसे आहेत तर काही विघातक स्वरूपाचे आहेत. नागरी आणि ग्रामीण सातत्यामुळे काही ठळक समस्या निश्चितच निर्माण झाल्या आहेत.

१) प्रदूषणाचा प्रश्न :

नगर आणि ग्राम यांचे संबंध आज इतके घनिष्ट झाले आहे की त्यामुळे हवेचे, पाण्याचे, ध्वनीचे प्रदूषण फार मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. आज ग्रामीण समाजामध्ये सुद्धा शुद्ध आणि स्वच्छ हवा मिळत नाही.

२) फसवणुकीच्या प्रकारांमध्ये वाढ :

नागरी समाजामध्ये ज्या प्रकारे फसवणुकीचे प्रकार घडविले जातात. तसेच प्रकार ग्रामीण समाजामध्ये घडविले जाऊ लागले आहेत. दिवसा दरोड्यांचे प्रमाण ग्रामीण भागात वाढले आहे. चोऱ्यामाऱ्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

३) नैतिक मूल्यांची घसरण :

अश्लील चित्रपटे, वरिष्ठांचे कुटुंबातील दिवसेंदिवस कमी होणारे वर्चस्व यामुळे नागरी समाजाप्रमाणे ग्रामीण समाजामध्ये नैतिक मूल्यांची घसरण होऊ लागली आहे. शहरांप्रमाणेच अनौरस संतती, कुमारीमातांचा प्रश्न असे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत.

४) वृद्धमंडळींचा प्रश्न :

नागरी समाजाप्रमाणे ग्रामीण समाजात वृद्धमंडळींच्या संगोपनाचे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. ग्रामीण समाजातील कित्येक वृद्धांची वृद्धाश्रमामध्ये नोंदणी केली जाऊ लागली आहे. ग्रामीण पातळीवर वृद्धाश्रम, दीन केंद्रे यांसारख्या संस्थांची निर्मिती करण्यावर भर दिला जाऊ लागला आहे. वृद्धांबरोबर कुटुंबातील शारीरिक, मानसिकदृष्ट्या विकृतांचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात भेडसावू लागला आहे.

५) बेरोजगारीचा प्रश्न :

शहराच्या पातळीवर आवश्यक असणारे उद्योगधंदे पुरेसे नाहीत. शिवाय खेड्याच्या पातळीवर देखील पुरेसे उद्योगधंदे नाहीत. त्यामुळे सर्वत्रच बेरोजगारीचा प्रश्न भेडसावू लागला आहे.

६) झोपडपट्ट्यांचा प्रश्न :

शहरी समाजाप्रमाणे ग्रामीण समाजामध्ये देखील झोपडपट्ट्यांचा प्रश्न दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रमाणात भेडसावू लागला आहे. नीच प्रतिचे राहणीमान, निकृष्ट प्रतिचा आहार यामुळे ग्रामीण जनतेमध्ये आरोग्याचे अनेक प्रश्न भेडसावू लागले आहेत.

वरील प्रकारच्या इतर अनेक समस्या ग्रामीण-नागरी सातत्यामुळे निर्माण झालेल्या दिसून येतात. असे असले तरी एवढे मात्र निश्चित ग्रामीण-शहरी सातत्य अटळ आहे. कित्येक बाबतीत ते आवश्यक आहे.

३.१० स्वाध्याय

१. ग्रामीण नगरीय सातत्याचा अर्थ सांगून ग्रामीण नगरीय सातत्याची ठळक उदाहरणे द्या.
२. भारतातील ग्रामीण नगरीय सातत्याची सविस्तर चर्चा करा.
३. ग्रामीण नागरी सातत्याचे दृश्य परिणामाची चर्चा करा.
४. ग्रामीण जीवनावर नगरीय जीवनाचा झालेला प्रभाव स्पष्ट करा.
५. ग्रामीण नगरीय सातत्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्या स्पष्ट करा.

दुर्बल घटकांच्या समस्या (अनुसूचित जाती आणि जमाती)

पाठाची रूपरेखा

- ४.० पाठाचे उद्देश
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ अनुसूचित जाती
- ४.३ अनुसूचित जातीचा अर्थ
- ४.४ अनुसूचित जातीच्या प्रमुख समस्या.
- ४.५ अनुसूचित जातीच्या समस्यांचे निराकरणासाठीचे शासकीय उपाय.
- ४.६ अनुसूचित जमातीचा अर्थ
- ४.७ अनुसूचित जमातीच्या प्रमुख समस्या
- ४.८ अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी
- ४.९ अनुसूचित जमातीच्या समस्या सोडविण्यासाठी शासकीय उपाय
- ४.१० स्वाध्याय

४.० पाठाचे उद्देश

- अनुसूचित जाती म्हणजे काय ? ते समजावून घेणे.
- अनुसूचित जातीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- अनुसूचित जातीच्या समस्या सोडविण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या शासकीय उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.
- अनुसूचित जमातीचा अर्थ समजावून घेणे.
- अनुसूचित जमातीच्या प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करणे.
- अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठी करण्यात आलेल्या घटनात्मक तरतुदीचा अभ्यास करणे.
- अनुसूचित जमातीच्या समस्या सोडविण्यासाठी शासकीय उपाययोजनाची माहिती घेणे.

४.१ प्रास्ताविक

भारतीय समाजातील दुर्बल घटक व त्यांच्या समस्या अत्यंत गंभीर स्वरूपाच्या आहेत. भारतीय समाजातील दुर्बलांची संख्या प्रचंड आहे. त्यामुळे या समस्येचे स्वरूप भयानक आहे.

दुर्बल घटक या संकल्पनेत अनेक प्रकारच्या दुर्बलांचा समावेश आहे. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक अशा अनेक क्षेत्रांशी संबंधित असलेल्या दुर्बलांचा त्यामध्ये समावेश आहे.

दुर्बल घटक म्हणजे ज्यांना स्वतःच्या आवश्यक दैनंदिन गरजा भागविता येत नाहीत. पैशाच्या अभावामुळे शारीरिक गरजाही पूर्ण करता येत नाहीत. दारिद्र्यरेषेखाली असलेल्या समाजातील लोकांना दुर्बल घटक असे म्हटले आहे.

समाजातील ज्या लोकांना आवश्यक, प्राथमिक गरजा भागविता येत नाहीत. स्वतःचे जीवन स्थिर व सुरक्षित ठेवता येत नाही त्यांना दुर्बल घटक असे म्हणतात.

समाजातील दुर्बल घटकांकडे पैसा नसतो. आत्यंतिक दारिद्र्य असते. त्यामुळे त्यांना राहण्यासाठी घर नसते. असले तरी अपुरे व अयोग्य असते. ते बकाल वस्तीत राहतात. दारिद्र्यात पडून असतात. अत्यंत दरिद्री जीवन जगतात. खाण्यासाठी पुरेसे अन्न नसते. त्यामुळे त्यांची शारीरिक क्षमता कमी असते. ते अशक्त असल्यामुळे कष्टाची कामे करू शकत नाहीत. सर्व समाजघटकांची जीवनस्थिती समान नसते. वय व लिंगभेद या जैविक घटकांमुळे त्यांच्या जीवनस्थितीत फरक पडतो. तसेच रीतिरिवाज, प्रथा, परंपरा, वंश, जात यासारख्या सामाजिक घटकांमुळे त्यांच्या जीवनस्थितीत फरक पडतो. उदा. स्त्रिया पुरुषांपेक्षा निसर्गतःच दुर्बल आहेत. अशी लोकांची धारणा आहे. अनेक भारतीय कुटुंबात पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा अधिक कष्टाची (शारीरिक व बौद्धिक) कामे करावी लागतात. असे मानले जाते यासाठी त्यांना सकस ताज्या अन्नाची आवश्यकता असते. असे समजून शिळेअन्न स्त्रियांनीच खावे हा रीतिरिवाज पाळला जातो. थोडक्यात सर्वच पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात स्त्रियांचे स्थान पुरुषांपेक्षा गौण आहे असे मानले जाते. यामुळे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना अधिकारहिततेच्या स्थितीत जीवन जगावे लागते. अशा प्रकारे समाजघटकांच्या जीवनस्थितीमध्ये असणारी विषमता सार्वत्रिक आहे. म्हणून प्रत्येक समाजात काही समाजघटक सबल, तर काही दुर्बल आहेत, असे मानले जाते. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून सर्वच समाजामध्ये दुर्बल घटक आहेत.

भारतीय समाजात जातिसंस्थेच्या संरचनेतून अधिकारहीनतेची स्थिती असणारे जातीसमूह होते व आजतागायत आहेत. तसेच प्रादेशिक व सांस्कृतिक पातळीवरील संपर्काच्या अभावातून किंवा संपर्काच्या प्रभावामुळे विविध समस्यांना तोंड देणारे अनेक आदिवासी समूह आहेत. त्याचा देखील दुर्बल घटकांमध्येच समावेश होतो.

४.२ अनुसूचित जाती

भारतीय समाज बहुतत्त्वीन असून त्यात अनेक जाती, धर्म, भाषा व इतर गटांचा समावेश होतो. यातील जातीची संख्या तर ३००० पेक्षा जास्त आहे. जातीपैकी काही जाती पुढारलेल्या आहेत, तर बऱ्याच जाती मागासवर्गात मोडतात. ज्या जातींना विकासाची संधी नव्हती, समाजातील

खालच्या स्तरांत ज्यांचा समावेश करण्यात येत होता. अशा उपेक्षित जातीकडे विशेष लक्ष देता यावे. या दृष्टीने त्यांचा समावेश घटनेतील अनुसूचित जातीमध्ये करण्यात आलेला आहे. अनुसूचित जातींना 'दलितवर्ग' Depressed classes किंवा बहिर्जाती Exterior Castes म्हणून संबोधिले गेले आहे. महात्मा गांधींनी त्यांचा उल्लेख 'हरिजन' असा केला आहे. परंतु पुढे १९३५ साली प्रस्तुत जातीची एक सूची करण्यात आली. तेव्हापासून 'अनुसूचित जाती' Scheduled cast) असा शब्द प्रयोग रूढ झाला आहे. आता घटनेत अनुच्छेद ३४१ (१,२) प्रमाणे स्वतंत्ररीत्या अशी सूची समाविष्ट केलेली आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जातींचे प्रमाण १६.७३ टक्के आहे. अनुसूचित जातीची सर्वात जास्त संख्या उत्तर प्रदेशात आहे.

पश्चिम बंगाल, बिहार, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, मध्य प्रदेश, राजस्थान, कर्नाटक, पंजाब व महाराष्ट्र असा क्रम अनुसूचित जातींचा संख्यात्मक आकार या दृष्टीने निश्चित होतो. भारताच्या सर्व घटक राज्यामध्ये अनुसूचित जाती आहेत. अनुसूचित जातींचे सुमारे ८४ टक्के लोक ग्रामीण क्षेत्रात राहतात. ते शेतमजूर अल्पभूधारक बढाईदार म्हणून ग्रामीण क्षेत्रात कार्य करतात. साफ-सफाईचे काम आणि चमडा उद्योगात काम करणारे जवळपास सर्वच लोक अनुसूचित जातीचे आहेत. अनुसूचित जातींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण बरेच कमी आहे. अनुसूचित जातींमधील बहुसंख्य लोकांचे दारिद्र्यरेषेखालील लोकांमध्ये समावेश होतो.

४.३ अनुसूचित जातीचा अर्थ

अनुसूचित जातीच्या समस्यांच्या अभ्यासाचा प्रारंभ अनुसूचित जाती असे कोणत्या जातींना संबोधले जाते ? या प्रश्नाची चर्चा करण्यापासून केला पाहिजे. अन्य देशात न आढळणारी 'अस्पृश्यता' हिंदू समाजात कशी आली. या बाबत विभिन्न मते व सिद्धांत मांडले जातात. जातीच्या उदयासंबंधीच्या सर्व सिद्धांतांमधील कारणमीमांसा वेगवेगळी आहे. अस्पृश्यता निर्माण होण्यास अनेक घटक जबाबदार आहेत.

भारतात शूद्र, अस्पृश्य, अवर्ण, हरिजन, दलित इत्यादी विविध नावांनी अस्पृश्य यांना संबोधिले जात होते. मागासलेल्या जाती, मागासवर्गीय जाती असे संबोधण्याचा देखील प्रघात आहे. इ.स. १९३५ मध्ये ब्रिटिश शासनाने मागासलेल्या जातींना विशेष सवलती देण्यासाठी जो कायदा मंजूर केला त्या कायद्यात 'अनुसूचित जाती' हा शब्दप्रयोग प्रथम वापरण्यात आला. हा कायदा होण्यापूर्वी या जातीगटांना 'मागासवर्गीय' पददलित वर्ग' असेच संबोधिले जात असे. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत 'अनुसूचित जाती' याच शब्दप्रयोगाचा स्वीकार केला आहे.

'अनुसूचित जाती' असे कोणत्या जातींना संबोधवे या संबंधी राज्यघटनेच्या ३६६ व्या कलमात पुढीलप्रमाणे तरतूद करण्यात आली आहे. "ज्या जाती, वंश किंवा जनजाती अथवा जातींचे उपभाग याचा भारतीय शासन संस्थेने अनुसूचित जाती म्हणून उल्लेख केला असेल त्याच सामाजिक गटांना 'अनुसूचित जाती' असे मानले जाईल.

थोडक्यात आज त्या जातिसमूहांचा समावेश शासनाने जाहीर केलेल्या 'अनुसूचित जाती' मध्ये झालेला नाही. ते सर्व जाती समूह सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत, असे आपणास म्हणता येईल.

४.४ अनुसूचित जातींच्या प्रमुख समस्या

वर उल्लेखलेल्या अनुसूचित जातींच्या प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सामाजिक समस्या :

अनुसूचित जातिसमूहाच्या सामाजिक समस्या त्यांच्यावरील पारंपरिक निर्बंधातून निर्माण झाल्या आहेत. सोप्या शब्दात, सामाजिक रचनेत अन्य समाज घटकांनी लादलेली बंधने हे त्यांच्या सामाजिक समस्यांचे मूळ कारण आहे, महार, मांग, चांभार, खाटिक, भंगी या सर्व अनुसूचित जातींमध्येही श्रेष्ठता व कनिष्ठता यांना मान्यता देण्याच्या समाजवृत्तीतून या जातीसमूहांमध्ये सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव निर्माण झाला आहे. अंधश्रद्धा आणि प्रथा या परंपरा यांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती यामुळे या जातिसमूहाला अनेक सामाजिक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. गरिबी, कर्जबाजारीपणा, सामाजिक अन्याय, सामाजिक शोषण, उपेक्षा आदींमुळे या जातीसमूहामधील लोकांचे सामाजिक जीवन अतिशय दयनीय झाले आहे.

२) आर्थिक समस्या :

अनुसूचित जातिसमूहातील काही जातींना परंपरेनुसार निश्चित झालेला व्यवसाय करावा लागत असे, परंतु काही जातींना परंपरागत स्वरूपाचा विशिष्ट व्यवसाय नव्हता हे बलुतेदारीच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते. परिणामी परंपरेनुसार कोणताच निश्चित व्यवसाय नसणाऱ्या जातींमधील लोकांना केवळ मजुरी व भिक्षेवर स्वतःचा चरितार्थ चालवावा लागत असे. मांग, चांभार, खाटिक यांसारख्या काही जातींना परंपरागत स्वरूपाचा विशिष्ट व्यवसाय होता. परंतु त्यांच्या व्यवसायाचे स्वरूप आर्थिक दृष्टीने नफा न देणारे होते. उदा. मेलेली जनावरी उचलणे, त्यांचे चामडे काढून विकणे या व्यवसायामध्ये आर्थिक प्राप्तीचे प्रमाण फारच कमी होते. नवीन व्यवसाय करणाऱ्यांवर बंदी होती. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या त्याची पीछेहाट होत होती. खेड्यांमध्ये परंपरेने ठरलेला कोणताही व्यवसाय नाही. तसेच शेतमजूर म्हणून काम करू देण्यास उच्च जातीचे लोक तयार नाहीत. त्यामुळे या जातिसमूहातील लोकांना खेड्यामधून शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करावे लागते. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने विदर्भात, ग्रामीण लोकसंख्येपेक्षा शहरी लोकसंख्येत, अनुसूचित जातीचे तुलनात्मक प्रमाण अधिक असण्याचे हे एक महत्त्वपूर्ण कारण आहे. अशा प्रकारे व्यवसायाची निवड करण्याचा अभाव, परंपरेने प्राप्त झालेले घृणित व्यवसाय, वेठबिगारी व कर्जबाजारीपणा यामुळे या जातिसमूहाचे आर्थिक जीवन कमालीचे खालावते.

३) धार्मिक समस्या :

या जातीसमूहांवर मंदिरात प्रवेश करण्यावर बंदी होती. कर्म पुनर्जन्म, पाप, पुण्य, भाग्य यासारख्या धार्मिक तत्त्वांचा त्यांच्यावर बराच पगडा होता. धर्माच्या नावावर या जातिसमूहाचे शोषण होत होते. अशा प्रकारे धार्मिक अधिकार नसल्यामुळे या जातिसमूहांच्या जीवनात स्थितिशीलता निर्माण झाली.

४) शैक्षणिक समस्या :

अनुसूचित जातींमध्येही शिक्षणाचे प्रमाण जवळजवळ नव्हतेच. कारण सामाजिक संकेतानुसार यांना शिक्षण घेण्याचा अधिकारच नाकारण्यात आला होता. शिक्षण नसल्यामुळे ह्या जातीतील

लोकांना शासकीय नोकऱ्या योग्य व्यवसाय व उच्च जीवन जगण्याची संधीच प्राप्त होत नव्हती. शेतमजूर, हमाल, बांधकामावरील मजूर यासारखी शारीरिक कष्टाची कामे करून त्यांना आपले पोट भरावे लागत होते. शिक्षणाच्या अभावामुळे या जातीसमूहाचे जीवन मागासलेले होते.

५) राजकीय समस्या :

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अनुसूचित जातीमधील लोकांना कोणतेच राजकीय अधिकार नव्हते. जमीनदारी पद्धती आणि संस्थानिकांचे प्रस्थ असणाऱ्या भारतीय समाजात या जातीसमूहांना राजकीय अधिकार प्राप्त होणे शक्यच नव्हते. स्वातंत्र्योत्तर कालात प्रौढमताधिकाराच्या तत्त्वाचा स्वीकार केल्यामुळे अनुसूचित जातींच्या राजकीय स्थितीमध्ये कमालीचे परिवर्तन झाले आहे. याचा अर्थ आज या जातिसमूहांशी निगडित कोणत्याच राजकीय समस्या नाहीत, असा होत नाही. काही खेड्यांमध्ये अनुसूचित जातीच्या सदस्यांनी मतदान करण्याचा अधिकार वापरू नये. यासाठी त्यांचेवर दबाव आणला जातो. मतदानाच्या दिवशी गुंडागर्दी केली जाते. मतपेट्या पळवून नेल्या जातात. निवडणूक निकालानंतर विरोधी मतदान केले जाते, असे आढळून आले तर त्यांच्या घरांना आग लावली जाते. या सर्व घटना अनुसूचित जाती सदस्यांच्या राजकीय समस्यांशी संबंधित आहेत. अनुसूचित जातीमधील जे जातिसमूह राजकीयदृष्ट्या संघटित आहेत. त्याच जातिसमूहांना विविध प्रकारचे शासकीय लाभ प्राप्त होत आहेत. अनुसूचित जाती समूहातील अनेक जातिसमूहांपर्यंत त्यांच्या कल्याण कार्यक्रमाचे फायदे पोहोचलेच नाहीत. याचे प्रमुख कारण या जातिसमूहांमध्ये (उदा. मांग, चांभार, भंगी, खाटीक इत्यादी जातीचे समूह) राजकीय नेतृत्वाचा विकास झाला नाही, असा निष्कर्ष काही अभ्यासकांनी त्यांच्या संशोधन अध्ययनाच्या आधारे काढला आहे.

४.५ अनुसूचित जातींच्या समस्यांच्या निराकरणासाठीचे शासकीय उपाय

भारतीय समाजरचनेचा आधार असणारी जातिसंस्था प्राचीन आहे. जातिव्यवस्थेच्या संरचनेतून निर्माण झालेली अस्पृश्यतेची प्रवाही शेकडो वर्षांपासून आहे. अस्पृश्यतेच्या प्रथेमुळेच सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रांत अनुसूचित जाती समूहाच्या वाढ्यास अधिकारहीनतेची स्थिती झाली व समाजाचा दुर्बल घटक म्हणून जीवन जगणे त्यांना भाग पडले. जाणीवपूर्वक व योजनापूर्वक प्रयत्न केल्याशिवाय त्यांच्या विभिन्न समस्यांचे निराकरण होणे शक्य नाही.

अनुसूचित जातींच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व्यापक स्वरूपातील शासकीय उपाययोजनेचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) वैधानिक वा कायदेशीर उपाययोजना :

आधुनिक समाजात अधिकार वा हक्क मिळवून देणाऱ्या महत्त्वपूर्ण आधार कायदा आहे असे मानले जाते. अनुसूचित जातींच्या सामाजिक समस्यांचे मूळ कारण अस्पृश्यतेची प्रथा आहे. समाजहिताच्या विरोधी असणाऱ्या प्रथा व परंपरांना पायबंद घालण्यासाठी कायदा हे उत्तम साधन असल्याचे ब्रिटिश शासनकाळात अनुभवास आले. अस्पृश्यता पाळणे हा फौजदारी गुन्हा होय, असे १९५५मधील कायदानुसार निश्चित झाले. तरीही आपल्या देशाच्या विविध भागांत अनुसूचित जाती समूहांवर होणाऱ्या हल्ल्यांचे प्रमाण कमी झाले नाही. म्हणून या जाती समूहांसंबंधीच्या तक्रारीची दखल त्वरित घेण्यात यावी. पोलीस चौकीत तक्रार दाखल होताच वेगाने चौकशी करून आरोपीला ताब्यात घ्यावे. तसेच आरोपींना जमानतीवर सोडू नये. अशा प्रकारची तरतूद असणारा कायदा

शासनाने केला आहे. केवळ कायदे करून कोणत्याही समस्या सुटत नसतात. त्या कायद्याची प्रामाणिक, कठोरपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक असते. हे बिहारमधील दलितांवर झालेल्या हल्ल्यांवरून स्पष्ट झाले आहे. संघटित व जागृत लोकमत हेच कोणत्याही पक्षाच्या शासनाला (राज्यकर्त्यांना) कायद्याची कठोरपणे अंमलबजावणी करण्यास भाग पाडू शकते. अनुसूचित जाती समूहांचे वाढत्या प्रमाणावरील संघटन, तसेच अधिकारांसंबंधीची जाणीव जागृती हे जागृत लोकमत निर्माण होत असल्याचे एक सुचिन्ह होय असे म्हणता येईल.

२) राजकीय उपाययोजना व मंत्रिमंडळात प्रतिनिधित्व :

लोकशाही शासनपद्धतीत शासनाच्या सत्तेत विभिन्न समूहांना सहभाग मिळणे आवश्यक असल्याचे मानले जाते. कारण शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेत व धोरण ठरविण्याच्या प्रक्रियेत सहभाग प्राप्त झाला की त्या समूहांच्या अनेक समस्यांचे निराकरण करणे शक्य होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र, तसेच घटक राज्य पातळीवरील मंत्रिमंडळात अनुसूचित जातींना प्रतिनिधित्व देण्याचा संकेत निर्माण झाला आहे. सर्वच राजकीय पक्ष या राजकीय संकेताचे पालन करतात. ग्रामपंचायत जिल्हा परिषद, नगरपालिका व महानगरपालिका या स्थानिक पातळीवरील शासनाच्या सत्तेतदेखील अनुसूचित जातींना सहभागी करून घेतले जाते. शासनाने नियुक्त केलेल्या विविध समित्यांमध्येही अनुसूचित जातींना प्रतिनिधित्व दिले जाते. तसेच सहकार क्षेत्रातील सत्तेत सर्वच राजकीय पक्षांच्या संघटनेत अनुसूचित जाती समूहांना प्रतिनिधित्व देण्याचा संकेत स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रस्थापित झाला आहे. सत्तेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली की कोणत्याही समूहाच्या समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी वैयक्तिक स्वार्थाऐवजी संपूर्ण समूहाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्याची भूमिका असणारे राजकीय नेतृत्व विकसित होणेदेखील आवश्यक असते असे म्हणता येईल.

३) आरक्षणाचे धोरण :

भारताच्या संविधानातील तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारी वा सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये, तसेच शिक्षणसंस्थांमधील प्रवेशामध्ये अनुसूचित जातींसाठी जागा आरक्षित ठेवण्याचे धोरण सरकारने स्वीकारले आहे. अनुसूचित जातींमधील उमेदवारांसाठी गुणवत्ता, वयोमर्यादा यासारख्या पात्रताविषयक अटी काही प्रमाणात शिथिल केल्या जातात. या जातीसमूहातील अधिकाधिक तरुणांना नोकरीमध्ये प्रवेश मिळावा हा पात्रताविषयक अटी शिथिल करण्याचा प्रमुख उद्देश आहे. नोकऱ्यांमधील प्रवेशासोबत बढती (प्रमोशन) देतानाही या जाती समूहासाठी आरक्षित जागा ठेवण्याचे धोरण शासनाने स्वीकारले आहे. अनुसूचित जाती समूहातील उमेदवारांना नोकरीच्या मुलाखती व लेखी स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी दूर अंतर असणाऱ्या गावांमध्ये जाणे शक्य व्हावे या हेतूने रेल्वे प्रवास भाड्यात सवलत देण्याचे धोरणही शासनाने मान्य केले आहे.

४) शैक्षणिक विकासाच्या उपाययोजना :

अनुसूचित जाती समूहांचा शैक्षणिक विकास घडून यावा या उद्देशाने केंद्र सरकारने आर्थिक साहाय्य (वा अनुदान) असणाऱ्या अनेक योजना शासनाद्वारे राबविल्या जातात. यातील प्रमुख योजना पुढीलप्रमाणे.

- IAS, IPS या सारख्या लोकसेवा आयोगाद्वारे घेतल्या जाणाऱ्या स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी या जातीसमूहातील विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेण्याच्या उद्देशाने कोचिंग सेंटर चालवणे.
- पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती देणे.

- iii) अनुसूचित जातीच्या समस्यांचे संशोधनात्मक अध्ययन करण्यासाठी नामवंत शैक्षणिक संस्थांना आर्थिक साहाय्य देणे.
- iv) अनुसूचित जाती समूहातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे चालविणे.
- v) वैद्यकीय व अभियांत्रिकी अभ्यासक्रमातील अनुसूचित जाती समूहाच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी ग्रंथ व पुस्तके विकत घेण्यात आर्थिक मदत देणे.
- vi) विदेशांमध्ये उच्चशिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक साहाय्य देणे.

५) आर्थिक विकासाच्या उपाययोजना :

अनुसूचित जाती समूहातील सदस्यांचा आर्थिक विकास झाल्याशिवाय त्यांच्या विभिन्न समस्यांचे निराकरण होणे शक्य नाही. हे लक्षात घेऊन त्यांच्यासाठी अनेक कल्याण कार्यक्रम शासनाद्वारे राबविले जातात. उदा. अनुसूचित जातीमधील भूमिहीन शेतमजुरांना सीलिंगच्या कायद्यामुळे उपलब्ध झालेली शेतजमीन देणे, दोरवळणे, चटया करणे, पादत्राणे तयार करणे या सारख्या गृहोद्योगांसाठी कमी व्याजदराने भांडवल पुरवठा, तसेच या व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे, सहकारी तत्त्वावरील खरेदी-विक्री संस्था सुरू करणे. माफक किंमत असणारी किंवा व्यापार करण्यासाठी अनुसूचित जाती समूहातील युवकांना बँकांद्वारे कर्ज देताना अग्रक्रम दिला जावा, असे आदर्शदेखील शासनाने दिले आहेत.

६) महात्मा फुले विकास महामंडळ :

अनुसूचित जातीच्या विकासासाठी महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ स्थापन करण्यात आले. महाराष्ट्रातील दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी शासनाने १० जुलै १९७८ रोजी महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. दुर्बल पद दलित व मागासवर्गातील लोकांच्या आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक उन्नतीचा प्रयत्न करणे हे या मंडळाचे कार्य आहे. या महामंडळाचे अधिकृत भांडवल अडीच कोटी रूपये असून त्यात भारत सरकारने ४९ टक्के आणि महाराष्ट्र शासनाचे ७१ टक्के भांडवल आहे. मंडळाकडून गरजू व्यक्तींना व्यवसाय करण्यासाठी कर्ज व अनुदान देण्यात येते. अर्जदार वर्गीकृत जाती, नवबौद्ध जातीतीलच असावा. मंडळाद्वारा दुग्ध विकास पशुसंवर्धन, शेती कामे, ग्रामोद्योग वगैरे क्षेत्रांत व्यवसाय सुरू करण्यात कर्ज देण्यात येते.

७) लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे महामंडळ :

अनुसूचित जातीच्या प्रगतीसाठी मुंबई येथे लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ स्थापन करण्यात आले. मागासवर्गात मोडणाऱ्या दुर्बल मातंग समाजातील व्यक्तींना विकासाची संधी देण्याच्या दृष्टीने या महामंडळाची निर्मिती करण्यात आली. प्रस्तुत मंडळाकडून मांग जातीच्या व्यक्तीस काही अटीची पूर्ती करून कर्ज मिळविता येते. मंडळाकडून व्यवसाय प्रशिक्षणास मदत, नवीन व्यवसाय आरंभ करण्यासंबंधी मार्गदर्शन देण्यात येते. तसेच गायी, म्हशी, बकऱ्या, विटानिर्मिती, झाडू तयार करणे, दुकानलावण व इतर अन्य लघु व्यवसायांसाठी मदत देण्यात येते.

थोडक्यात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून सुरू झालेल्या या सुधार प्रयत्नांना महात्मा गांधी, डॉ.

आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाने गती दिली. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शासनाने लोकसमूह विकास योजना समाजकल्याण विभागांतर्गत अनेक योजना कार्यान्वित करून आणि वेळोवेळी कायदे करून व आयोग नेमून अनुसूचित जातीच्या कल्याणासाठी सर्वांगीण प्रयत्न केलेले आढळतात. तरी परंतु अद्यापी अनुसूचित जातीच्या समस्यांचे निराकरण पूर्णतः झालेले नाही. हे मात्र निश्चितपणे सांगता येते.

४.६ अनुसूचित जमातीचा अर्थ

अनुसूचित जमातींमध्ये कोणत्या समूहाचा अथवा जनजाती समूहाचा समावेश होतो ? या प्रश्नाच्या चर्चेनेच त्यांच्या समस्यांच्या अध्ययनाचा आरंभ करणे योग्य ठरते. सर्वसामान्यपणे 'आदिवासी' अथवा जंगलात राहणारा 'वन्यजनांचा समूह' म्हणजे अनुसूचित जमाती असे समीकरण भारतीयानांच्या मनात रुढ झाले आहे. हे समीकरण चूक आहे, असे म्हणता येणार नाही, कारण भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२४ (१) अनुसार राष्ट्रपतींनी घोषित केलेल्या जमातींना 'अनुसूचित जमाती' असे संबोधिले जाते. यात सर्वसाधारणपणे एकाकी, डोंगरावर, जंगलात राहणारे आणि ज्यांना आधुनिक संस्कृती व जीवनपद्धतीचा परिचय होऊ शकला नाही, अशांचा समावेश होतो. म्हणूनच गिरिजन, आदिवासी, वनवासी अशा विविध नावांनी या जमातींना संबोधिले जाते. भारतातील विविध अनुसूचित जमाती एकाच पातळीवर किंवा समान स्थितीत नाहीत. विभिन्न घटक राज्यांत त्यांची नावेदेखील भिन्न आहेत. उदा. महाराष्ट्रातील कोरकू, वारली, गोंड, गुजरातमधील धोबिया, भिल्ल तामीळनाडूमधील कोंडा, कपूर, मल्याळी, इस्लर, उत्तर ईशान्य भारतातील अंगामी, मिझो, कोम, नागा, खासी अशा नावांनी संबोधिल्या जाणाऱ्या विविध जमातींचा समावेश अनुसूचित जमातींमध्ये होतो. भारतात जवळजवळ २५० प्रकारच्या अनुसूचित जमाती आहेत. विविध प्रकारच्या ११६ भाषा या जमातींमध्ये बोलल्या जातात. अशा प्रकारे भाषास वंश, संस्कृती, आर्थिक स्थिती इत्यादीबाबत विभिन्न अनुसूचित जमातींची स्थिती समान नाही. एखादा समूह हा अनुसूचित जमातीमध्ये समाविष्ट होतो की नाही ? याचा निर्णय करण्यासाठी अभ्यासकाला शासनाने प्रसिद्ध केलेल्या या जमातींच्या यादीचा आधार घ्यावा लागतो. भौगोलिक स्थान, भाषा, वंश, आर्थिक स्थिती, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिती, या आधारावर भारतातील अनुसूचित जमातींचे प्रकारही पाडले जातात.

भारतातील अनुसूचित जमातीबाबत असणारी विविधता लक्षात घेतली, तर त्याची निश्चित अशी व्याख्या करणे अवघड आहे. म्हणून समाजशास्त्राचे अभ्यासक अनुसूचित जमातींचे अध्ययन करण्यासाठी या जमातींच्या लक्षणावर भर देतात. त्यांच्या जमातींच्या समूहाची प्रमुख लक्षणे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) जमात हा एक निश्चित भूप्रदेशात राहणारा समूह असतो.
- २) प्रत्येक जमातीला एक विशिष्ट नाव परंपरेनुसार प्राप्त झालेले असते.
- ३) प्रत्येक जमातीची भाषा सामान्यपणे वेगळी असते. ती भाषा बोलीभाषा असू शकते किंवा लिपी असणारी देखील असू शकते.
- ४) जमात हा एकाच रक्ताच्या आणि विवाहाच्या नात्यावर आधारलेला समूह आहे.
- ५) या समूहात धर्म व त्याचे आचरण यांना खूप महत्त्व दिले जाते. त्यांच्या मनात निसर्गाविषयी खूप आदर, तसेच निसर्गाबद्दल विलक्षण भीती आहे.

- ६) यंत्रामुळे आधुनिक मानवाच्या जीवनात जे दूरगामी परिणाम होतात. त्यांचा पूर्ण अभाव या समूहात दिसून येतो.
- ७) या समूहातील लोक आपल्या उपजीविकेसाठी सभोवतालच्या नैसर्गिक पर्यावरणावर अवलंबून असतात. साधी अर्थव्यवस्था असणारे समूह हे या समूहाचे एक वैशिष्ट्य आहे.
- ८) विवाहपद्धती, कुटुंबपद्धती, वेशभूषा, प्रथा इत्यादीबाबत एका जमातीचा समूह दुसऱ्या जमातीच्या समूहापेक्षा भिन्न असतो.

४.७ अनुसूचित जमातींच्या प्रमुख समस्या

अनुसूचित जमातींच्या समस्या अनेकविध असून त्यांची कारणेही विविध आहेत. उदा. पर्वतीय प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींचा शहरी व ग्रामीण समाजाशी संपर्क नसल्यामुळे त्यांच्या काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या उलट या समाजाशी संपर्क आल्यामुळेही त्यांच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. आदिवासींच्या समस्या निर्माण होण्याची ही सर्व कारणे विचारात घेऊन त्यांच्या ठळक समस्यांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

आर्थिक समस्या :

भारताच्या विविध प्रदेशामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींच्या उपजीविकेचे साधन एकच असणे शक्य नाही. शेती करणे, शिकार करणे, जंगली पदार्थ गोळा करणे, खाणीच्या उद्योगामध्ये काम करणे यासारखी त्यांच्या उपजीविकेची विविध साधने आहेत.

आदिवासींमध्ये उपजीविकेच्या साधनांबाबत असलेली ही विविधता लक्षात घेऊनच त्यांच्या आर्थिक समस्यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. जंगल उत्पादन व जंगली जनावरांची शिकार यावर चरितार्थ चालविणाऱ्या काही आदिवासी जमाती आजही आहेत, परंतु त्यांची संख्या अतिशय कमी असून दिवसेंदिवस ती कमी होत आहे. या आदिवासी जमातींना जिवंत राहण्यासाठी सतत आर्थिक तणावांना तोंड द्यावे लागते. जंगलावर सरकारचे स्वामित्व प्रस्थापित झाले असल्यामुळे शिकार करणे हे कायदेशीररित्या गुन्हांचे कृत्य ठरते. वनखात्याच्या कर्मचाऱ्यांकडून त्यांची ससेहोलपट सुरू असते. फिरती रोजी हेच काही आदिवासी जमातींच्या उपजीविकेचे साधन आहे. शेतजमीन न नांगरल्यामुळे फिरती शेती करणाऱ्याला उत्पन्न फारच कमी मिळते.

जंगल काम करून स्थिरशेती करणारा आदिवासींचा गट सर्वात मोठा आहे. जमीनदार, लहान व्यापारी, जंगलाचे टेकेदार, सरकारी अधिकारी, वगैरेकडून आदिवासींची होणारी पिळवणूक थांबली पाहिजे असे या गटास वाटते. या गटातील आदिवासींच्या जमिनीचे क्षेत्र अत्यंत लहान आहे. चांगला पाऊस झाला तरीही शेतीतून मिळणारे उत्पन्न २ ते ३ महिनेच पुरते. पावसाळ्यातील निदान २-३ महिने कंदफळांवर निर्वाह करून त्यांना राहावे लागते. या काळातील उपासमार आणि इतर काळातील अर्धउपासमार आदिवासींना अतिशय त्रस्त करते. त्यांची मुले कुपोषणाचे बळी ठरतात. या गटातील ८० टक्के आदिवासींजवळ १ ते ५ एकरांपेक्षाही कमी जमीन आहे. त्यांना विकास योजनांचे फायदे मिळत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्यात असंतोष आहे. हे दहशतवादी कृत्ये करणाऱ्या नक्षलवादी चळवळीत सहजपणे ओढले जातात. पोलिसांच्या अत्याचाराचे शिकार ठरतात.

खाणी, पोलादाचे कारखाने, वीज केंद्रे, धरणे आदींच्या निर्मितीमुळे काही आदिवासी लोकांना विस्थापित व्हावे लागते. त्यांना दुसरीकडे स्थलांतर करावे लागते. विस्थापित आदिवासींचे योग्य प्रकारे पुनर्वसन होत नाही. त्यांना तुटपुंज्या स्वरूपात नुकसान भरपाई म्हणून मोबदला मिळतो. तोही खर्च होऊन जातो. विस्थापित होण्यामुळे भूमिहीन झालेले आदिवासी खाणी, कारखाने यांच्या परिसरात मजूर म्हणून काम करतात व झोपडपट्टीत राहतात. वर्षानुवर्षे दारिद्र्यरेषेखाली राहून जीवन जगण्याची पाळी त्यांच्यावर येते. अशा प्रकारे आदिवासी जमातीच्या आर्थिक समस्या विविध कारणांमुळे निर्माण झाल्या आहेत.

शेती करणे, शिकार करणे, मासेमारी किंवा जंगली पदार्थ गोळा करणे यासारखा कोणताही व्यवसाय आदिवासी करीत असले तरीही त्या व्यवसायातील उत्पादन अत्यंत अपुरे असते. कारण ते आपल्या व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञान व अवजारांचा उपयोग करीत नाहीत म्हणून अपुरे उत्पादन व त्यामुळे येणारे दारिद्र्य ही त्यांची प्रमुख आर्थिक समस्या आहे. आर्थिक व्यवहार, बाजारपेठा, वजन व मापे या सर्व बाबींबाबत आदिवासी जमातीमध्ये कमालीचे अज्ञान व भोळेपणा आहे. त्यांच्या भोळेपणाचा फायदा व्यापारी, सावकार, जंगलातील ठेकेदार, सरकारी नोकर इत्यादी लोक घेतात. त्यांना अल्प वेतन देऊन वेठबिदार म्हणून त्यांच्याकडून कामे करून घेतात, त्यामुळे आर्थिक शोषण व कर्जबाजारीपणा या त्यांच्या आर्थिक समस्या आहेत.

२) सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या :

आर्थिक समस्यांप्रमाणेच या जमातीच्या समोर असणाऱ्या सामाजिक व सांस्कृतिक समस्याही गंभीर स्वरूपाच्या आहेत. डोंगराळ भागात व घनदाट जंगलात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीचा बाह्य जगाशी संपर्कच नव्हता. ख्रिश्चन मिशनरी, सरकारी नोकर आदींशी संपर्क आल्यामुळे देखील समस्या निर्माण झाल्या. या जमातीपैकी काही जमातीच्या सदस्यांनी जमातीबाह्य जगातील लोकांचे वेशभूषा, केशभूषा, पोशाख, जीवन जगण्याची पद्धती इत्यादीबाबत अनुकरण केले. परिणामी, असे अनुकरण करणारे लोक जमातीच्या परंपरागत पद्धतीचा त्याग करणारे असल्यामुळे त्यांचे त्यांच्या जमातीतील जातिबांधवांपासून संबंध दुरावले. त्या जमातीत अशा लोकांना समानतेची वागणूक मिळणे बंद झाले. शहरातील वास्तव्य, आधुनिक शिक्षण इत्यादी कारणांमुळे काही आदिवासी व्यक्तींच्या परंपरागत वेशभूषेत व जीवन जगण्याच्या पद्धतीत बदल होणे स्वाभाविक ठरते, परंतु अशा व्यक्ती त्यांच्या जमातीमधील अन्य लोकांपासून सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या दुरावल्या जातात.

गुजरातमधील अहमदाबाद व बडोदा या महानगरांत नोकरी, शिक्षण, आर्थिक स्थिती, जीवन जगण्याची पद्धती यासारख्या विविध बाबतीत अनेक आदिवासी व्यक्ती त्यांच्या कुटुंबासह 'मध्यमवर्ग' म्हणून जीवन जगत आहेत. परंतु शहरातील बिगरआदिवासी मध्यमवर्ग आदिवासींच्या नवीन मध्यमवर्गाला आपल्यामध्ये सामावून घ्यावयास तयार नाहीत, तसेच अशा शहरी भागात राहणाऱ्या आदिवासींना समूह सामाजिकदृष्ट्या आपले मानावयास तयार नाहीत. परिणामी, शहरात मध्यमवर्ग म्हणून जीवन जगणाऱ्या शहरी आदिवासी व्यक्ती त्यांचे कुटुंब यांची स्थिती सामाजिकदृष्ट्या त्रिशंकूसारखी निर्माण झाली आहे.

बाह्य जगाच्या संपर्कात आल्यानंतर, काही आदिवासी व्यक्ती व त्यांचे समूह परंपरागत पोशाख पद्धती, रीतिरिवाज, भाषा व जीवन पद्धतीचा त्याग करीत आहेत. परिणामी या समूहाची एकीकडे हजारो वर्षांपासूनची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये हळूहळू नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. तर

दुसरीकडे नवीन सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीशी पूर्णतः जुळवून न घेता आल्यामुळे अशा व्यक्तीच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात पोकळी निर्माण झाली आहे.

अशा प्रकारे डोंगर, दऱ्या, घनदाट जंगले आदी दुर्गम ठिकाणी राहणाऱ्या जमातींचा बाह्य जगाशी संपर्क तुटल्यामुळे त्यांच्यात अनेक सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या निर्माण झाल्यात. तसेच बाह्यजगाशी संपर्क आल्यामुळे देखील सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. उदा. क्यूमूल्याची प्रथा, बालविवाहाची प्रथा, इत्यादी. यावरून या जमातींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या किती गंभीर स्वरूपाच्या आहेत ते स्पष्ट होते.

३) आरोग्यविषयक समस्या :

आदिवासींच्या आरोग्यविषयक समस्याही आर्थिक समस्यांप्रमाणे अनेकविध आहेत. उदा. कुपोषण ही त्यांची प्रमुख समस्या आरोग्याच्या बाबतची आहे. आदिवासी ज्या भागात राहतात त्या भागात त्यांना नियमित रोजगार प्राप्त होत नाही. रोजगार प्राप्तीसाठी ते आपले घरदार, गाव व प्रदेश सोडून अन्य ठिकाणी जाण्यास तयार नाहीत. ते जो व्यवसाय करतात त्या व्यवसायामधून मिळणारे उत्पन्न फारच कमी असते. यामुळे ते पोटभर अन्नदेखील वर्षभर घेऊ शकत नाहीत. त्यांना वर्षातील अनेक दिवस उपाशीदेखील राहावे लागते. त्यांची लहान मुले कुपोषणाला बळी पडतात. ते सार्थींच्या रोगांना बळी पडतात.

जादूटोणा किंवा यांत्रिकाच्या क्रियेचा प्रभाव यातून त्यांच्या आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मनुष्य आजारी पडण्याचे कारण भूत-प्रेत, पिशाच इत्यादींची बाधा होणे हेच आहे असे त्यांना वाटते. यामुळे प्रथम मांत्रिकाकडे आजारी व्यक्तीला घेऊन जातात. योग्य औषधोपचार न मिळाल्यामुळे आजारी आदिवासीचा हकनाक बळी जातो. आदिवासी लोक घनदाट जंगले, डोंगर दऱ्या अशा दुर्गम भागात राहतात. या दुर्गम प्रदेशात दवाखान्याच्या म्हणजे प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या सोयी पुरेशा प्रमाणात नाहीत. दुर्गम प्रदेशात रस्ते फारसे चांगले नसतात. त्यामुळे तालुक्याच्या किंवा जिल्हा स्थानाच्या ठिकाणी असणाऱ्या आदिवासी व्यक्तीला नेण्यासाठी फार वेळ लागतो. दवाखान्यात पोहोचण्यापूर्वीच वाटेतच त्याचा मृत्यू होतो. अशा प्रकारे दवाखान्यांच्या अपुऱ्या सोयीमुळे बालमृत्यू तसेच प्रसूतीकाळत स्त्रियांच्या मृत्यूचे प्रमाण आदिवासी भागात अधिक आहे. आदिवासी जमातीमध्ये अज्ञान, अंधश्रद्धा याचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे आरोग्याला घातक असणाऱ्या प्रथा, परंपरा या जमातींमध्ये अद्यापही सुरू आहेत. आदिवासी जमातींमध्ये मंदबुद्धी असणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण अधिक आहे. सण, उत्सव, कौटुंबिक समारंभ इत्यादी प्रसंगी पुरुष, स्त्रिया व मुले एकत्र बसून सामूहिकपणे मद्यपान करतात. मद्यपानाचे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतात. अशा प्रकारे अंधश्रद्धा प्रथा, परंपरा, रीतिरिवाज यातून त्यांच्या आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

४) शैक्षणिक समस्या :

डोंगर दऱ्या, घनदाट जंगले इत्यादी ठिकाणी निवासस्थाने असणाऱ्या आदिवासींना आधुनिक शिक्षणाचे महत्त्व अद्यापही समजले नाही. ते आपल्या मुलांना प्राथमिक शाळेत दाखल करीत नाहीत. या भागात मुळातच शाळांची संख्या कमी आहे. शाळा असल्या तरीही आदिवासींची मुले शाळेत येतच नाहीत. काही मुले शाळेत दाखल झाली तरी वर्ष दोन वर्षात शिक्षण घेणे बंद करतात. आदिवासी भागात शिक्षणामधील गळतीचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण आदिवासी भागात

अल्प आहे, तसेच निरक्षरतेचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. प्रत्येक आदिवासी जमातींची बोलीभाषा व मातृभाषा वेगवेगळी आहे. त्यांच्या मातृभाषेत लिहिलेली पुस्तकेदेखील नाहीत. त्यामुळे त्यांना कोणत्या भाषेतून शिक्षण द्यावे, असा प्रश्न निर्माण होतो.

५) धर्मातराच्या समस्या :

गेल्या दीडशे-दोनशे वर्षांपासून ख्रिश्चन मिशनरी आदिवासी क्षेत्रात सेवा कार्य करीत आहेत. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांमुळे दुर्गम आदिवासी भागात दवाखाने, शाळा यासारख्या सोयी निर्माण झाल्या. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या संपर्कात आल्यानंतर बहुतांश वेळा स्वखुशीने व काही वेळा जबरदस्तीने आदिवासी लोक ख्रिश्चन धर्म स्वीकार करतात. ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केलेल्या आदिवासी बांधवांचे आर्थिक दारिद्र्य कमी झाले नाही. धर्मांतर केलेले आदिवासी त्याच गावातील जमातीतील तसेच नातेसमूहातील व्यक्तींपासून दुरावले जातात. धर्म बदलला तरीही त्यांच्या जीवनपद्धतीत पारंपरिक गोष्टींचा प्रभाव कायमच असतो. म्हणजे धर्मांतर केल्यामुळे त्यांच्या जीवनपद्धतीत आमूलाग्र बदल घडून येत नाहीत. परंतु धर्मांतरामुळे ते मूळ समूहापासूनच वेगळे पडतात. जमातीमधील एकीची भावना कमी होते व ताणतणाव वाढतो. अशा प्रकारे धर्मांतरातून त्यांच्या समस्यांमध्ये अधिक वाढ होते.

६) राजकीय समस्या :

स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींना राजकीय सहभागाच्या संधी पूर्वीपेक्षा अधिक प्रमाणात प्राप्त झाल्या आहेत. तरीही संपूर्ण जमातीच्या हितसंबंधाचे रक्षण करून आधुनिक काळानुसार आवश्यक असणारे परिवर्तन त्यांच्यामध्ये घडवून आणणारे राजकीय नेतृत्व पुरेशा प्रमाणात विकसित झालेले नाही. सुयोग्य स्वरूपातील राजकीय नेतृत्वाचा अभाव असल्यामुळे आदिवासी भागात परिवर्तनाची, तसेच विकासाची गती फारच मंद आहे.

४.८ अनुसूचित जमातींच्या संरक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी

१) सुरक्षित अथवा राखीव मतदारसंघ :

लोकशाही शासनपद्धतीत कोणत्याही समूहाला सुयोग्य प्रतिनिधित्व प्राप्त झाल्याशिवाय या समूहाचा विकास होणे शक्य नसते. लोकसभा आणि विधानसभेत अनुसूचित जमातींना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून त्यांच्यासाठी राखीव मतदारसंघ निर्माण करण्याची तरतूद संविधानित केली आहे. या शिवाय ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये या जमातींना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी राखीव मतदारसंघ निर्माण करण्याचे कायदे घटक राज्यांनी केले आहेत.

२) मंत्रिमंडळात प्रतिनिधित्व :

ओरिसा, बिहार, व मध्य प्रदेश या तीन घटकराज्यांमध्ये अनुसूचित जमातींची संख्या बरीच मोठी आहे. म्हणून या घटकराज्यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांना प्रतिनिधित्व मिळावे, अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

३) अनुसूचित जमातींचा प्रदेश :

या जमातींचे बहुसंख्येने वास्तव्य असणाऱ्या प्रदेशाला (किंवा जिल्ह्याला) 'अनुसूचित जमातींचा प्रदेश' असे घोषित करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना देण्याची तरतूद संविधानात करण्यात आली आहे. या प्रकारच्या घोषणेमुळे त्या प्रदेशातील शासकीय प्रशासन व्यवस्थेबाबत काही विशेष तरतुदी करणे शक्य होते.

४. शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंधाचे रक्षण :

अनुसूचित जमातींचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध प्रामुख्याने जपले पाहिजे. सामाजिक अन्यायापासून सर्व प्रकारच्या पिळवणुकीपर्यंत त्यांचे राज्याचे (शासनसंस्थेने) संरक्षण केले पाहिजे. अशा अर्थाची तरतूद संविधानात करण्यात आली आहे.

- ५) घटनात्मक तरतुदीच्या अंमलबजावणीची प्रशासकीय व्यवस्था.
- ६) न्याय कारणांसाठी केलेला भेदभाव.
- ७) घटक राज्य शासनाला आदेश देण्याबाबत केंद्र शासनाला अधिकार, अशा घटनात्मक तरतुदी करणे गरजेचे आहे.

४.१ अनुसूचित जमातींच्या समस्या सोडविण्यासाठी शासकीय उपाय

भारतीय समाजात 'जंगलातील राजे' असे आदिवासी जमातींचे स्थान काही वर्षांपूर्वी होते. तत्कालीन संस्थानिक, राजे मालगुजार इत्यादींच्या मालकीची जंगले होते. परंतु त्या काळात आजच्या सारखे वनखाते नव्हते. संस्थानिक, मालगुजार व जंगलात राहणाऱ्या आदिवासी जमाती यांच्यात ताण-तणाव नव्हता. जंगलातील पदार्थ गोळा करणे, शिकार करणे, लाकूडफाटा गोळा करणे यावर कोणतेही निर्बंध नसल्यामुळे त्या काळात आजच्या एवढे दारिद्र्य आदिवासी जमातीमध्ये नव्हते. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सुरु केलेल्या वनखात्यामुळे आदिवासी जमातीची स्थिती फार दयनीय झाली. एकेकाळी जंगलाचे राजे म्हणून जगणाऱ्या आदिवासींना समाजाचा दुर्बल घटक म्हणून जीवन जगणे भाग पडत आहे. पारंपरिक जीवनपद्धती व दारिद्र्यात खिंतपत पडलेल्या आदिवासी जमातींना मदतीचा हात दिल्याशिवाय त्यांची यातून सुटका होणे शक्य नाही. अनुसूचित जमातींच्या समस्या सोडविण्यासाठीच्या शासकीय उपाययोजनेचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

स्वातंत्र्यपूर्व काळ :

आदिवासी जमातींचे समूह समाजात दुर्बल घटक म्हणून अधिकार हीनतेच्या स्थितीत जीवन जगत आहेत. याची जाणीव तत्कालीन राजकीय नेते व समाजसुधारकांना झाली. प्रामुख्याने महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी झालेल्या काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांना आदिवासी भागात सेवा कार्ये करण्याची विनंती केली. महात्मा गांधींच्या इच्छेनुसार काँग्रेसचे काही नेते व कार्यकर्ते आदिवासी भागात गेली. उदा. गुजरातमध्ये ठक्कर बाप्पा यांनी भिल्ल या आदिवासी जमातीची जीवनस्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्याचे काम सुरु केले. आदिवासींच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी 'भारतीय आदिम जाती सेवक संघ' वनवासी कल्याण आश्रम यासारख्या अनेक स्वयंसेवी संस्था स्वातंत्र्यपूर्व

काळातच स्थापन करण्यात आल्या. या स्वयंसेवी संस्थांचे कार्ये अद्यापही सुरुच आहे. तथापि स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी आदिवासींच्या जीवन स्थितीमध्ये बदल घडवून समस्यांची सोडवणूक करण्याची प्रक्रिया मंद गतीने सुरु होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळ :

अनुसूचित जमातींच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा विविधसमस्यांचे निराकरण करण्यासाठीच्या शासकीय उपाययोजनांना स्वातंत्र्योत्तर काळातच खऱ्या अर्थाने गती प्राप्त झाली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील व्यापक स्वरूपाच्या शासकीय उपाययोजनेचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) मंत्रीमंडळात प्रतिनिधित्व :

ओरिसा, बिहार व मध्य प्रदेशातील मंत्रीमंडळात या जमातींना प्रतिनिधित्व देण्याची तरतूद संविधानात आहेच. परंतु भारताच्या सर्वच घटकराज्यांमध्ये अनुसूचित जमाती आहे. या जमातींच्या प्रतिनिधींना निर्माण प्रक्रियेत सहभागी होता यावे यासाठी त्यांना केंद्र व घटकराज्य मंत्रीमंडळामध्ये स्थान देण्याचा राजकीय संकेत निर्माण झाला आहे. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सत्तेतही त्यांना सहभागी करून घेण्यात येत आहे.

२) सार्वजनिक नोकऱ्या व शिक्षणसंस्थांमध्ये आरक्षित जागा :

संविधानातील तरतुदीतील अंमलबजावणी करण्यासाठी सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये आणि शिक्षणसंस्थांमध्ये या जमातींसाठी जागा आरक्षित ठेवण्याचे धोरण सरकारने स्वीकारले आहे व अमलात आणले आहे. त्यांना नोकऱ्यांमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी वयोमर्यादा शिथिल करणे, योग्यता किंवा पात्रताविषयक अटी शिथिल करणे पूर्वानुभवाच्या अटी शिथिल करणे यासारखे उपाय योजले जातात.

३) शैक्षणिक व आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम :

आदिवासी कल्याण कार्यक्रमात त्यांच्या शिक्षणासाठी सोयी उपलब्ध करून देण्यावर विशेष भर दिला जातो. यासाठी आदिवासींच्या विभागात आश्रमशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. आसाम, बिहार, मणिपूर व मध्य प्रदेश या घटकराज्यात आदिवासींसाठी तांत्रिक शिक्षणाच्या शाळा उघडल्या आहेत. या शाळा केंद्र सरकारकडून आर्थिक अनुदान दिले जाते. मुलींसाठी वसती गृहे बांधणे, मुलांना उच्चशिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या देणे या जमातीमधील विद्यार्थ्यांना आय.ए.एस सारख्या उच्च स्पर्धात्मक परीक्षांना बसता यावे म्हणून मार्गदर्शन केंद्राची सोय करणे, इत्यादी शैक्षणिक कार्यावर भर दिला जातो.

या जमातींचा आर्थिक विकास व्हावा यासाठी त्यांना पडिक वन जमीन व सीलिंग कायद्यामुळे शासनाला प्राप्त झालेली जमीन उपलब्ध करून देण्यात येते. त्यामुळे त्यांना स्थिर शेतीचे लाभ उपलब्ध होते. अशी अपेक्षा आहे. पंचवर्षिक योजनेत या जमातींसाठी कुटिरोद्योगांवर विशेष भर दिला जातो. त्यांनी गृहोद्योग करावेत, म्हणून त्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. तसेच कर्जेदेखील उपलब्ध करून दिली जातात. या जमातींच्या उत्पादित मालाला बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी, तसेच त्यांना

त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला मिळावा, म्हणून त्यांच्या सहकारी संस्था काढण्यावर विशेष भर देण्यात येत आहे.

अशा प्रकारे या बी - बियाणे, बैल, खते अल्प किमतीत उपलब्ध करून देऊन व कर्जाची सोय उपलब्ध करून देऊन त्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. त्यांच्या सामाजिक जीवनात बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांच्यासाठी 'संस्कार केंद्रे' स्थापन करण्यात आली आहेत.

४.१० स्वाध्याय

१. अनुसूचित जातीच्या समस्या सांगून शासकीय उपाययोजना सांगा.
२. अनुसूचित जातीच्या संरक्षणासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी स्पष्ट करा.
३. अनुसूचित जातीच्या प्रमुख समस्या सांगा.
४. अनुसूचित जमातीच्या प्रमुख समस्या सांगून उपाय सुचवा.
५. अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठीच्या गटनात्मक तरतुदी सांगा.
६. दुर्बल घटक कोणास म्हणावे ? दुर्बल घटकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या स्पष्ट करा.
७. दुर्बल घटकांच्या प्रमुख समस्या सांगा.

स्त्रियांच्या समस्या

पाठाची रूपरेषा

- ५.० पाठाचे उद्देश
- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ स्त्रियांच्या समस्यांना जबाबदार असलेले घटक
- ५.३ स्त्रियांच्या समस्यांची व्याप्ती
- ५.४ स्त्रियांच्या काही समस्यांचा आढावा
- ५.५ नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या
- ५.६ शहरी भागात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या
- ५.७ स्त्रियांच्या समस्येवरील पाय
- ५.८ स्वाध्याय

५.० पाठाचे उद्देश

- भारतीय समाजात स्त्रियांचे महत्त्व अभ्यासणे.
- समाजात स्त्रियांच्या समस्यांना जबाबदार असलेले घटक अभ्यासणे.
- स्त्रियांच्या समस्यांची व्याप्ती अभ्यासणे.
- स्त्रियांच्या काही महत्त्वाच्या समस्यांचा आढावा घेणे.
- नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या अभ्यासणे.
- शहरी समाजात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या कोणत्या समस्या आहेत ते अभ्यासणे.
- स्त्रियांच्या समस्येवरील कोणकोणते उपाय आहेत आणि त्याची अंमलबजावणी कशी केली जाते ते अभ्यासणे.

५.१ प्रास्ताविक

भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांना फार सन्मानाने वागवले जात होते. किंबहुना स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वत्र कार्य करीत असत. भारतीय समाजात शक्ती, ज्ञान, संपत्ती या सर्वांची अधिष्ठात्री देवता स्त्री आहे. स्त्रीला दुर्गा, सरस्वती, लक्ष्मी इत्यादी नावाने ओळखले जाते. स्त्री ही

किती महत्त्वाची होती याचे उदाहरण म्हणजे भारताची राष्ट्रीय देवता भारतमाताच आहे. मनूने म्हटल्याप्रमाणे भारतीय संस्कृतीचा आदर्श “जेथे स्त्रियांना सन्मानाने वागवले जाते तेथे देवतांचा वास असतो. म्हणजेच ते कुटुंब तो समाज सुखी, संपन्न आणि समाधानी असतो. हे यावरून स्पष्ट होते. तथापि मनूने स्त्रियांबद्दल इतका आदर दाखवूनही स्त्रियांना विवाहापूर्वी वडिलांनी, विवाहानंतर पतीने व वार्धक्यात पुत्राने स्त्रियांचा सांभाळ करावा असेच तत्त्वज्ञान भारतीय संस्कृतीत आढळते. साने गुरुजींनी एका सुविचारात स्त्रीचे महत्त्व प्रतिपादन करताना म्हणतात “स्त्री म्हणजे जगातील महाशक्ती या शक्तीशी वागणाऱ्या पुरुषाने शिव झाले पाहिजे. शिव व शक्ती ह्यांच्या प्रेमावर सर्व समाजाचा प्राण अवलंबून आहे. समाज कुटुंब आणि व्यक्तीचे अस्तित्त्व हे स्त्रीपुरुषांच्या परस्पर सहकार्य, उत्कट प्रेम, सद्भावना, त्याग या सारख्या गोष्टींवर अवलंबून असते. स्त्री शिवाय पुरुष व समाज असणे शक्य नाही. परंतु जसा समाज सुधारत गेला व गुंतागुंतीचा बनत गेला तेव्हा स्त्रियांच्या समस्या निर्माण होत गेल्या. स्त्रीला जन्मतःच ‘स्त्री’ म्हणून मिळालेले नैसर्गिक स्थान हे तिला मिळणाऱ्या अन्यायकारक वागणुकीला पूरक समजले जाते. स्त्रीला स्त्रीत्वामुळे ज्या विविध विचित्र अवस्थांना तोंड द्यावे लागते. त्यातूनच स्त्री समस्या उद्भवतात. भारतीय समाजात स्त्रियांबद्दल अनेक गैरसमज आढळतात. त्यात प्रामुख्याने असे म्हटले जाते. स्त्रियांना बुद्धी नसते. स्त्रिया पुरुषांच्या उपभोगासाठी असतात. स्त्रिया कोणतीही गोष्ट गुप्त ठेवत नाही. यातूनच स्त्रियांच्या समस्यांचा जन्म झालेला आढळतो. स्त्रियांच्या समस्यांची फार मोठी यादी आपल्याला देता येईल. परंतु या प्रकरणात आपण स्त्रियांच्या समस्यांना जबाबदार असलेले घटक आणि स्त्रियांना वेगवेगळ्या क्षेत्रांत भेडसावणाऱ्या समस्या या विषयी पाहणे आवश्यक आहे.

५.२ स्त्रियांच्या समस्यांना जबाबदार असलेले घटक

१) लिंग भिन्नता :

स्त्रियांच्या प्रश्नास लिंग भिन्नता हेच कारण जबाबदार आहे, असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. निसर्गतः स्त्री पुरुषात लिंगभिन्नता आहे. नर आणि नारी यांचा स्वभाव शारीरिक ठेवणे, मानसिकता इत्यादी फरक आहे. स्त्री अपंग, लावण्यवती सौंदर्यवान असली तरी ती स्त्री असते. शारीरिक वर्चस्वाच्या बाबतीत ती अत्यंत दुर्बल असते. पुरुषावर अवलंबून राहण्याशिवाय तिला पर्याय नसतो. कोणत्याही परिस्थितीत पुरुषांच्या आधाराविना जगणाऱ्या स्त्रिला स्त्री असे म्हणून पुरुषी अत्याचाराला तोंड द्यावे लागते. संशयाचा फायदा घेवून स्त्रीला अतोनात छळले जाते. या स्त्री जाचास कंटाळून स्त्रीला मरावे तरी लागते नाहीतर त्रास सहन करावा लागतो. आधुनिक काळात स्त्रिया आत्महत्येचे प्रकार आढळत आहेत. स्त्रीला त्रास देताना उपाशी ठेवणे, कष्टाच्या कामाला लावणे, शिवीगाळ करणे, टिंगल करणे, मारणे, इत्यादी निंद्य प्रकार स्त्रीजीवनाची वाईट कहाणीच आहे. यातून स्त्रियांचे अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

पितृसत्ताक कुटुंब :

भारतीय कुटुंब हे पितृसत्ताक कुटुंब आहे. या कुटुंबाचा प्रमुख पिता हा आहे. पित्याच्या अधिकाराची सर्वाला मान्यता आहे. सामाजिक व आर्थिक कार्यात पुरुषांना प्राधान्य असते. स्त्रियांचा छळ किंवा त्रासाला कुटुंबातील पुरुष मंडळीच जबाबदार असतात. पुरुषाने सांगायचे आणि स्त्रीने ऐकायचे अशी पितृसत्ताक कुटुंबाची रीत असते. मुलीचे लग्न असो किंवा एखाद्या मुलाची मुंज असो किंवा नामकरण संस्कार असो अगोदर पुरुषांनाच प्राधान्य द्यावे लागते. पती निधनानंतर अधिकार

प्राप्त झालेल्या स्त्रियांना सुद्धा तिच्या मोठ्या मुलाकडे येत असल्यामुळे मुलीपेक्षा मुलाचे महत्त्व जास्त असते. थोडक्यात पितृसत्ताक कुटुंबात पुरुषांना आत्यांतिक महत्त्व असल्याने स्त्रियांना सर्वच बाबतीत दुय्यम स्थान प्राप्त झालेले असल्याने कोणत्याही अत्याचाराला स्त्रिया प्रखरपणे विरोध करणे शक्य नसल्याने त्यांचे मानसिक संतुलन बिघडले.

पितृसत्ताक कुटुंबात स्त्रियांबद्दल अनेक गैरसमज आढळतात. स्त्रियांना कलहप्रिय समजले जाते. त्या स्त्रिया सुखासाठी जन्मलेल्या आहेत. अशा प्रकारची अनेक संबोधने भारतीय कुटुंबातील स्त्रियांना लावली जातात. मनूने मनुस्मृतीत अनेक बंधने स्त्रियांसाठी सांगितलेली आहेत. विधवांनी पुन्हा विवाह करू नयेत. स्त्रियांनी अविवाहित राहू नये. पती व्यभिचारी असला तरी पत्नीने मात्र त्याच्याशी एकनिष्ठ राहावे.

वरील विवेचनावरून भारती समाजात स्त्री व पुरुष असे दोन भिन्न घटक निर्माण करून स्त्रियांना वेगळे नियम व पुरुषांना वेगळे नियम लावून त्यांच्यात भेदनीती निर्माण केली. थोडक्यात कुटुंबातील सर्व सदस्य व नातेवाईकांनी जुळवून घेण्यातच स्त्री जीवन अवघड होऊन बसलेले आहे.

कुटुंबातील मुलांचे महत्त्व :

भारतीय समाजातील कुटुंबात असलेले मुलांचे महत्त्व सर्व धर्मांनीच मान्य केलेले आहे. मुलीपेक्षा मुलांना श्रेष्ठ मानण्याची प्रथाच निर्माण झालेली आहे. मुलाला शाळेत प्रवेश देताना जेवढा उत्साह असतो. तेवढाच निरुत्साह मुलीला शाळेत प्रवेश देताना असतो. मुलगी जन्माला आली की कार्टी म्हणून संबोधले जाते. तर मुलगा जन्माला आला तर पेढे वाटत फिरून आनंद व्यक्त करतात. मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा. वृद्धावस्थेत तोच सांभाळतो. मुलगी मात्र दुसऱ्याच्या घरी जाणार म्हणून मुलीची जाणीवपूर्वक हेळसांड केली जाते. आई वडिलांना मुलगी जन्माला आली की पाप वाटते. मुलाचे महत्त्व कुटुंबात अधिक असल्याने मुलीचा तिरस्कार केला जातो. 'माहेर आणि सासर' अशा दोन्ही ठिकाणी स्त्रीला महत्त्व नसल्यामुळे स्त्रीच्या समस्या ह्या कमी न होता वाढतच असल्याने आढळून येते. थोडक्यात हिन्दू कुटुंबातील मुलांचे अवास्तव महत्त्व हेसुद्धा स्त्रियांच्या समस्यांचे मूळ कारण आहे. म्हणून स्त्री जीवनाची कहाणीच भारतीय कुटुंबात दुर्दैवी आहे. असे म्हणावे लागेल.

सती प्रथा :

सती प्रथा (सहमरण) हा हिन्दू सामाजिक जीवनातील एक कलंकित भाग आहे. हिन्दू धर्मशास्त्राप्रमाणे पती-पत्नीचे संबंध जन्मोजन्मीचे असल्यामुळे ते दीर्घकालीन असतात. म्हणून पती निधनानंतर मृत पतीबरोबर जिवंत पत्नीने आत्मदहन करणे होय. सुरुवातीला काही स्त्रियांनी कदाचित स्वखुषीने ही प्रथा स्वीकारली असेल. परंतु नंतरच्या काळात हितसंबंधी लोकांनी स्त्रियांना सती जाण्यास भाग पाडले असे आढळते. सती गेलेल्या जागेवर सतीचे मंजिर, सतीचा खांब उभारून स्मारक करण्याची पद्धत आजही राज्यस्थानात आढळते. या प्रथेमागे अनेक कारणे कारणीभूत आहेत. उदा. धर्मचरण पतीनिष्ठा व्यक्त करणे विधवांना सांभाळण्याचे टाळणे इत्यादी.

सतीची प्रथा दृष्ट आहे. म्हणून नाश करण्यासाठी राजा राममोहन रॉय यांनी समाजजागृती केली, परंतु त्यांचे प्रयत्न कमी पडले. बालविवाह, कन्यावध, यासारख्या प्रथा कायद्याने बंद करण्यासाठी लोकजागृती केली. सती प्रथा म्हणजे स्त्रियांची हत्या आहे. असे सर्व समाजसुधारकांनी लोकांना

समजावून सांगितले. डॉ. आंबेडकर, महात्मा फुलेंनी केलेल्या कार्याने भारतीय स्त्रीला पुन्हा समता - स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा मिळवून देण्यास हातभार लावला. सतीची प्रथा इ.स. १८२९ मध्ये कायद्याने बंद करण्यात आली, परंतु सती प्रथेतून निर्माण झालेल्या समस्या स्त्रियांच्या बाबतीत विघटनवादी ठरलेली आहे.

भारतीय समाजात स्त्रियांच्या समस्येच्या पाठीमागे सती प्रथेबरोबर अनेक कारणे होती. परंतु सर्व कारणे एकाच प्रकारची नव्हती. म्हणून सती प्रथेसारखे वाईट प्रथेचा विचार कर्मठ भारतीयांनी वेळोवेळी केलेला आहे. स्त्रियांच्या ज्या समस्या आहेत त्यात प्रामुख्याने काही परंपरागत प्रथा होत्या हे आपणास नाकारता येत नाही.

बालविवाह प्रथा :

भारतातील अनुलोम विवाहाचा दुष्परिणाम म्हणजे बालविवाह प्रथा होय. प्राचीन काळी मुला-मुलींचे बालवयात विवाह होत असत. हुंड्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी मुलीचे विवाह कमी वयातच होत असत. भारतातील आदिवासी समाजातसुद्धा बालविवाह मान्य होता. भारतात मुलींच्या विवाहाचे वय अगदी जन्मापासूनच ठरविले जात असत. भारतात बिजवराला (विधूवराला) मुलगी देण्याची प्रथा रूढ होती. विजोड वयाच्या पती-पत्नीचा संसारही भारतीय समाजात आढळत होता.

स्त्रियांच्या प्रश्नांचा विचार व्यापक दृष्टीने केल्यास आपणास असेही लक्षात येईल की मुलगी घरात फार मोठी होऊ दिली, तर मुलीच्या पालनपोषणाचा खर्च आपल्याच कुटुंबातील व्यक्तींना करावा लागेल. बालविवाह प्रथेमुळे अनेक विध्वंस परिणाम भारतीय समाजावर झालेले आढळतात. सध्या बालविवाहाचे प्रमाण कमी झाल्याचे आढळते. विवाहयोग्य वय झाल्याशिवाय विवाह होणार नाही. अशीच भूमिका आधुनिक काळात निर्माण झालेली आहे.

५.३ स्त्रियांच्या समस्यांची व्याप्ती

स्त्रियांच्या समस्यांची व्याप्ती कमी न होता ती सतत वाढतच आहे. आधुनिक जीवनाच्या परिवर्तनशील समाजात अनेक घटकांची गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे स्त्रियांच्या समस्येची व्याप्ती वाढलेली आहे. कायद्याचे संरक्षण, पाश्चिमात्य विचाराचा प्रभाव, स्त्री, स्वातंत्र्य शिक्षण, राजकारण, नोकरीविषयक पूर्णता, केंद्रकुटुंबाचा उदय, बदलती ग्रामीण अर्थव्यवस्था, नागरीकरण या सारख्या बाबींमुळे स्त्रीचे क्षेत्र व्यापक बनून समस्याही व्यापकच बनलेल्या आहेत. स्त्रियांच्या समस्यांची व्यापकता खालील वेगवेगळ्या क्षेत्रांत विभिन्न स्वरूपाची आढळते.

शैक्षणिक क्षेत्र :

शैक्षणिक क्षेत्राची व्याप्ती वाढविण्यात शैक्षणिक क्षेत्र कारणीभूत ठरते. ब्रिटिशांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन व शिक्षणास मिळालेली प्रेरणा स्त्रीशिक्षणाला वरदान ठरली. अडाणी असलेली स्त्री लिहिणे व वाचणे शिकत आहे. ग्रामीण भागातूनही आता मुली शिक्षण घेत आहेत. प्रौढ शिक्षणाचा फायदा ग्रामीण स्त्रियांना प्राप्त होत आहे. परंतु शाळेत व महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या मुली वयात आलेल्या असल्याने त्यांना विवाह बंधनात अडकविण्यात येत आहे. याचाच अर्थ असा आहे की, स्त्रियांना घर व संसार यातच ठेवणे हा एक समाजाचा दृष्टिकोणच निर्माण झालेला आहे. कपडे, दागिने, यातच स्त्रियांना अधिक आनंद प्राप्त होताना दिसून येते. शिक्षण घेत असताना त्याची कौटुंबिक आणि समाजाकडून होणारी चेष्टा सहन करावी लागते.

थोडक्यात शिक्षण घेऊन मोठे होण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या स्त्रियांना किती तरी संकटातून जीवन जगावे लागते. शिक्षण क्षेत्रातील निर्माण झालेल्या स्त्रियांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत. शिक्षण घेत असतानाच अनेक मुलींना बलात्काराला बळी पडावे लागते, अनेक त्रास सहन करावे लागतात. घरी परत आल्यावर शिक्षण घेऊन नोकरी करायची नाही अशी बोलणी आईवडिलांकडून ऐकावी लागतात. शेवटी घरच्या समस्यांबरोबरच बाहेरच्या जगातील समस्यांनाही तोंड द्यावे लागते. अशा प्रकारे शैक्षणिक क्षेत्रात स्त्रियां बद्दल अनेक समस्या निर्माण होतात.

सामाजिक क्षेत्र :

जुन्या आणि नवीन विचार प्रवाहात आजची सामाजिक परिस्थिती गुंतागुंतीची झालेली आहे. स्त्रियांना स्वातंत्र्य असू नये आणि ते स्वातंत्र्य असले पाहिजे अशा दुहेरी समाजभावना निर्माण झालेल्या परिस्थितीच्या भोवऱ्यात आधुनिक स्त्री अडकून पडलेली आहे. पतीचे अपघाती निधन झाल्यानंतर सुशिक्षित स्त्रीस नोकरी मिळू शकते. परंतु अशिक्षित स्त्रीस समाजाच्या वाईट परिस्थितीस तोंड द्यावे लागते. घराबाहेर पडलेल्या स्त्रीला दुसऱ्याकडून अपमानित जीवन जगावे लागते. चांगल्या व कर्तबगार स्त्रियांच्या चारित्र्यांवर शिंतोडे उडविण्यात स्त्रियांचा प्रथम क्रमांक असतो. थोडक्यात सामाजिक परिस्थिती अनुकूल व प्रतिकूल असल्यामुळे जसे स्त्रियांवर चांगले प्रसंग येतात. तसेच वाईट प्रसंगही येत असतात. स्त्रियांच्या संदर्भात समस्यांचा विचार सामाजिक दृष्टिकोनातून करणे अवघड होऊन बसलेले आहे. स्त्रियांनी घरकाम केल्यास वेगळे प्रश्न आणि शासकीय नोकरी धरल्यास वेगळे प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. सासूच्या त्रासामुळे एखाद्या विवाहित स्त्रीने केलेली आत्महत्या किंवा सासूनेच सुनेचा घेतलेला जीव अशा बातम्या दररोजच्या वर्तमानपत्रात आपणास वाचावयास मिळतात. याचाच अर्थ असा की समाज हा सामाजिक समस्येनी परिपूर्ण आहे. अनेक प्रश्नांची ढवळाढवळ निर्माण झालेली आहे. शेवटी आपणास असे म्हणावेसे वाटते की, पुरुषापेक्षाही स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न गुंतागुंतीचे आहेत.

राजकीय क्षेत्र :

स्त्रियांच्या समस्येच्या बाबतीत राजकीय क्षेत्राचा उल्लेख करणे महत्त्वाचे आहे. ज्या देशातील राजकीय क्षेत्र स्त्रियांच्या विकासासाठी अनुकूल आहे. त्या ठिकाणी अनेक प्रश्न स्त्रियांच्या संदर्भात निर्माण होत नाहीत. परंतु ज्या देशात स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्या देशात स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक प्रश्न निर्माण होतात. भारत देशात स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक प्रश्न निर्माण होतात. भारत देशाचा विचार केल्यास आपणास असे म्हणावे लागते. स्त्रियांसाठी आम्हाला आरक्षण नको. परंतु स्त्रियांसाठी संरक्षण हवे. या विधानाचा एवढाच अर्थ आहे की, स्त्रियांना नोकरी व संरक्षण जर देता आले तर स्त्रियांसाठी कोणकोणते प्रश्न निर्माण होणार नाहीत. परंतु ते अद्याप भारतीय शासनाला जमलेले नाही. म्हणून स्त्रियांचे प्रश्न आहेत तसेच आहेत.

काही प्रमाणात सुधारणा झालेली आहे. असेही आपणास निदर्शनास येते. महाराष्ट्र शासनाने ३३ टक्केवरून ५० टक्के आरक्षण देणे तत्त्वता मान्य केले आहे. त्यांना आरक्षण देणे गरजेचे आहे. स्त्रीला आपला संसार सांभाळून समाजसेवा करण्यासाठी राजकारण हे माध्यम मिळालेले आहे. स्त्री म्हणून तिच्यावर मेहरबानी दाखविण्याची प्रवृत्ती पुरुषी राजकारणाने स्वीकारल्याने अनेक वाईट प्रसंग स्त्रियांवर येत आहेत. सभोवतालचे लोक आणि नातेवाईक राजकारण करणाऱ्या स्त्रियांना दोषी ठरवतात. तरुण स्त्री राजकारणात प्रवेश घेत असतानाच तिच्या चारित्र्यावर नजर ठेवून असतात. अनेक स्त्रियांचा संसार राजकारणामुळे दुरावस्थ झालेला आहे. राजकारण करणाऱ्या

स्त्रियांचे प्रश्न गंभीर स्वरूपाचे निर्माण होत आहेत. थोडक्यात राजकीय क्षेत्रात सुशिक्षित स्त्रियांचा भरणा अधिक आढळतो. ज्या कार्यालयात स्त्री नोकरी करते त्याच कार्यालयातील नोकरी करणाऱ्या पुरुषाकडून निंदा व टिंगल सहन करावी लागते. यातून अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

आर्थिक क्षेत्र :

उदरनिर्वाहाची तरतूद करण्यासाठी स्त्रियांना आर्थिक उत्पादन क्षेत्रात प्रवेश करावा लागला हे आपणास विसरता येणार नाही. प्राचीन अर्थव्यवस्थेत अडकून पडलेल्या स्त्रिला गरजा वाढल्यामुळे स्त्रीला नोकरी करणे भाग पडले.

महागाईचा भस्मासुर एखाद्या पुरुषाच्या उत्पन्नाला आव्हान देऊ लागल्याने आर्थिक ओढाताण सुरु झालेली आहे. शेती व्यवसायावर अवलंबून असणारे धंदे आता बंद पडलेले आहेत. जमिनीचे लहान लहान तुकडे पडल्याने उत्पादन कमी होऊन पोटापाण्याचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. अनेक कुटुंबे शहराकडे स्थलांतरित होत आहेत व काम न मिळाल्यास उपाशी राहत आहेत. म्हणजेच एका प्रश्नातून अनेक प्रश्न उद्भवत आहेत. एका पुरुषाच्या उत्पन्नावर गरजा भागविता येत नाहीत. हे निश्चित झाल्यावरच स्त्रिया उत्पादन क्रियेत भाग घेण्यासाठी नोकरीच्या मार्गाला लागलेल्या आहेत.

ग्रामीण भागात मजुरी करणाऱ्या स्त्रीला आपले काम खंडित होऊ नये म्हणून काम देणाऱ्या पुरुषाला आपले शील दान द्यावे लागते. ही स्थिती इतकी भयानक आहे की, त्याचा विचार न करणेच बरे. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे हालसुद्धा काही चांगले नाहीत. संस्था, चालक, अधिकारी, सहकारी या सर्वांबरोबर वागताना स्त्रिला स्वतःचे संरक्षण करताना भयानक त्रास होत असतो. एवढे करूनही स्त्रिया चारित्र्य संरक्षणास असमर्थ ठरतात. स्त्रियांचा मानसिक अपमान सहन करताना निर्माण होणाऱ्या समस्यांची साखळी सतत लांबतच आहे. अशा अनेक आर्थिक समस्या आधुनिक स्त्रिस भेडसावीत आहेत.

५) कौटुंबिक क्षेत्र :

आधुनिक काळातील कुटुंबाचे झालेले विघटन लक्षात घेता स्त्रियांचे प्रश्न किती व्यापक बनलेले आहेत हे आपल्याला सहजपणे समजते. बदलत्या समाज व्यवस्थेत कुटुंबाचे अस्तित्त्वच धोक्यात आलेले आहे. भारतातील अविभक्त कुटुंबाच्या विघटनाची प्रक्रिया केव्हाच सुरु झालेली आहे. व्यक्तिवादी दृष्टिकोन निर्माण झाल्यामुळे स्त्रीचे माहेरचे संबंध दुरावत आहे. भावाचा पाठिंबा शब्दापुरताच शिल्लक आहे. स्त्रीचे माता-पिता जिवंत असेपर्यंतच आत्मीयता राहते व नंतर ती आत्मीयता कमी कमी होत जाते. अभक्त कुटुंब नाहीसे होत असल्याने संसाराची प्रत्यक्ष जबाबदारी स्वतःवरच येऊन पडते. पतीचे किंवा पत्नीचे अकाली निधन झाल्यास मुले बेवारशी होतात किंवा त्या मुलांना एकटे जीवन जगावे लागते. वृद्धावस्थेत जवळचे नातेवाईक त्यांना सांभाळीत नाहीत. एकंदरीत स्त्रीच्या जीवनात कमालीचा एकांगीपणा निर्माण होऊ लागला आहे. थोडक्यात व्यापक क्षेत्र उपलब्ध होऊनसुद्धा स्त्रीचे कुटुंब जेव्हा विघटित होते तेव्हा स्त्रीसमोर असंख्य समस्या निर्माण होत असतात.

वरील प्रकारच्या सर्व क्षेत्रांत स्त्रियांचे विभिन्न प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. दिवसेंदिवस स्त्रियांचे प्रश्न जटिल स्वरूपाचे बनत आहेत. स्त्री ज्या क्षेत्रात प्रवेश करते त्या क्षेत्रात अनेक समस्या उद्भवलेल्या आढळतात. याचाच अर्थ असा आहे की, भारतात प्रामुख्याने भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न पुरुषांच्या प्रश्नापेक्षा वेगळे असतात.

५.४ स्त्रियांच्या काही समस्यांचा आढावा

१) हुंडा समस्या :

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून हुंड्याची प्रथा चालू आहे. प्राचीन काळी विवाहप्रसंगी मुलीच्या आई-वडिलांकडून सासरी जाणाऱ्या मुलीस प्रेमाची भेट वस्तू मालमत्ता दिली जात असे. त्या सर्व वस्तूवर मुलीचा अधिकार होता. यास स्त्रीधन असेही म्हटले जात असे. या मालमत्तेचा उपयोग स्त्रीच्या इच्छेनुसारच होत असे. ही प्रथा प्रामुख्याने श्रीमंत कुटुंबानेच सुरुवात केलेली होती. हुंडा देणे आणि घेणे हा कायद्याने अपराध आहे. कारण तो शुद्ध स्वरूपाचा आर्थिक व्यवहार आहे. हुंड्यास गोंडस स्वरूपाचे दुसरे नाव 'वरदक्षिणा' असे आहे. ही पद्धत अत्यंत क्रूर आणि कनिष्ठ स्वरूपाची होती. भारतात हुंड्यासाठी कोणताही धर्म, पंथ आणि जात अपवाद नाही. गरीब कुटुंबातील व्यक्तीसुद्धा हुंड्याशिवाय बोलायला तयार नसतात.

वर मुलगा कमवता असो किंवा नसो, सुशिक्षित असो किंवा नसो, अगोदर हुंड्याची रक्कम निश्चित करण्यात येते. आता हुंडा ही सर्व समाजात प्रचलित प्रथा होऊन बसलेली आहे. मुलगी सुंदर किंवा रूपवान असली तरी हुंडा, तसेच स्त्री कुरूप असली तरी हुंडा इतकी वाईट अवस्था सांप्रत समाजात आढळून येते. हुंडा विवाहाच्या वेळी वराला त्याच्या पत्नीकडून व तिच्या नातलगांकडून मिळणारी मालमत्ता ज्यात सोने, चांदी व जमीन इत्यादींचा समावेश झालेला असतो.

आधुनिक समाजात हुंड्याची समस्या तीव्र बनत आहे. दररोजच्या वर्तमानपत्रात, मासिकात, पाक्षिकात, स्थानिक दैनिकात हुंड्याबद्दल अनेक बातम्या आपणास वाचावयास मिळतात. हुंड्यांमुळे आत्महत्या, खून, मारामारी इत्यादी अनेक वाईट प्रकार घडताना आपल्याला दिसतात. नववधूची आत्महत्या याचे आपण जर सत्य विश्लेषण केले तर त्या घटनेच्या मुळाशी हुंडा हे कारण आढळते. म्हणून हुंडा ही एक भारतीय समाजातील गंभीर समस्या आहे. या समस्येचे एक आश्चर्य म्हणजे सुशिक्षित मुलीमध्ये विचार कमी व भावना अधिक आहेत. त्यामुळे भावनेच्या आहारी जाऊन केलेली आत्महत्या म्हणजे एक नवीनच प्रश्न निर्माण होत आहे. म्हणून सांप्रत अवस्थेला तोंड देत असताना आपणास हुंडा समस्येची उकल करणे गरजेचे आहे.

हुंडा समस्येचा नेमका अर्थ मॅक्सवॉर्डिनच्या मते, "हुंडा म्हणजे विवाहाच्या वेळी वराला त्याच्या पत्नीकडून मिळालेली संपत्ती मानली जाते." इ.स. १९६९ च्या हुंडा प्रतिबंधक कायद्यानुसार हुंडा म्हणजे "कोणत्याही एका पक्षाने लग्नापूर्वी किंवा लग्नानंतर दिलेली किंवा देण्याची मान्य केलेली कोणतीही मालमत्ता व मौल्यवान वस्तू होय. हुंडा समस्येत धार्मिक प्रथा, आंतरविवाहाचा नियम, स्त्रीसाठी विवाहाची अनिवार्यता, प्रतिष्ठेची कल्पना, नुकसान भरपाईचे तत्त्व, नवीन संसाराची मांडणी अशा प्रकारे हुंड्याची समस्या एकाच कारणातून निर्माण झालेली नसून अनेक कारणांचा तो एक परिपाक आहे. हे मात्र निश्चित. पण त्याचे अमुक दुष्परिणाम समाजावर उमटलेले दिसतात. त्यामुळे कर्जबाजारीपणा, मानसिक त्रास, शारीरिक त्रास, विजोड विवाह, विवाहाचे बाजारीकरण, घटस्फोट, आत्महत्या, वेश्यावृत्ती असे अनेक परिणाम आपणास दिसतात.

हुंडा समस्येवरील उपाययोजना :

हुंडा समस्येच्या कारणांचा आणि परिणामांचा विचार करता ही समस्या सोडविणे आवश्यक आणि गरजेचे आहे. त्या साठी जर सामाजिक आंदोलने झाली. हुंडा प्रतिबंधक कायदा चोख

अंमलबजावणी झाली. लोकजागृती निर्माण केली व पैशापेक्षा गुणाला जास्त किंमत दिली आणि स्त्रीमुक्ती आंदोलनाची गती तीव्र केली तर वरील हुंडा समस्या कमी करण्यासाठी उपाय सांगता येतील. भारतात हुंड्याच्या प्रश्नावरून बरेच विवाह जुळविता येत नाहीत. हुंडा हा केवळ आर्थिक स्वरूपाचा असल्याने सर्वसामान्य कुटुंबाची अडचण बनते. हुंड्याचा मार्ग केवळ श्रीमंताचा अविभाज्य घटक आहे. परंतु गरीब कुटुंबाची फार मोठी अडचण आहे. या प्रश्नावर समाजातील सर्वांनीच विचार करणे आवश्यक आहे.

बालविवाहाची समस्या :

भारतीय समाजात स्त्रियांच्या समस्यांचा विचार करताना जे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यातील बालविवाह हा एक गंभीर प्रश्न आहे. वास्तविक पाहता हुंडा पद्धतीमुळेच भारतीय समाजात बालविवाह निर्माण झालेला आहे. इतकेच नाही तर भारतात मुले व मुली जन्मास येण्याच्या अगोदरच गर्भवतीच्या पोटास कुंकू लावण्याची प्रथा प्रचलित होती. यावरून आपल्या लक्षात येईल की, भारतीय लोकांची बालविवाहाची समस्या स्वतः होऊनच निर्माण केलेली होती.

मुलगा किंवा मुलगी विवाहाला योग्य होण्यापूर्वीच त्यांचा विवाह करणे म्हणजे बालविवाह करणे होय. प्रचलित कायदानुसार एकवीस वर्षाखालील मुलगा व अठरा वर्षाखालील मुलीचा विवाह बालविवाह मानला जातो. परंतु याचा विचार कोणीही केलेला नाही व पुढे पुढे या विवाहाचे स्वरूप इतके विकृत बनले की तो एक गंभीर प्रश्नच निर्माण झाला. आजही उत्तर प्रदेश, राजस्थान, बिहार इत्यादी राज्यांत बालविवाह होताना आढळतात.

भारतात ब्रिटिश राजवट असतानाच बालविवाहास कायदाने बंदी घातली होती. नंतरच्या भारत सरकारने ही बालविवाह प्रतिबंधक कायदा केला तरी पण राजस्थानातील हिंदू समाजात बऱ्याच प्रमाणात बालविवाह अद्यापही होत असल्याचे दिसून येते. भारत हा कायदा सोडणाऱ्याचा देश आहे असे वर्णन एका पाश्चिमात्य पत्रकाराने केले होते. त्यांच्या या निवेदनाची खरोखरच सत्यता पटल्यावाचून राहत नाही. राजस्थानात जवळपास सामूहिक बालविवाह केले जातात. तेथे त्याला 'अरवाताज' असे म्हटले जाते. २० एप्रिल १९९० रोजी राजस्थानात 'अरवाताज' झाला या दिवशी जवळपास एक लाख मुलांचे विवाह संपन्न झाले. असे विवाह होऊ नये म्हणून तेथील जनवादी महिला समिती या संघटनेने गेल्या सहा वर्षांपासून निदर्शने चालविली आहेत. तथापि हा विरोध न जुमानता बालविवाह सुरुच आहेत. याचा अर्थ एवढाच आहे की, राजस्थानातील बालविवाह एक फार मोठी आपत्ती आहे. आपण या ठिकाणी फक्त राजस्थानातील बालविवाह परिस्थिती नमूद केलेली आहे.

बालविवाह ही एक समस्या आहे. हे आपण मान्य केल्यावरच त्या समस्येची कारणे पाहणे योग्य होईल. खरे तर अनेक कारणे आहेत. त्यात प्रामुख्याने धार्मिक कारणे, जाती आंतरविवाह, आर्थिक कारणे, संयुक्त कुटुंबाचा प्रभाव, चारित्र्याचे संरक्षण, प्रतिष्ठेचे लक्षण, अशा विविध कारणाने बालविवाह प्रथा रूढ झाली असावी.

बालविवाहाचे परिणाम :

विजोड विवाहाचे वाढते प्रमाण स्वास्थ्यासाठी अयोग्य, बालविधवाचे वाढते प्रमाण लोकसंख्येत भर व्यक्तिविकासात अडथळे अशा विविध परिणामांचा विचार करता बालविवाह भारतीय समाजाला पुढे न नेता अजून शंभर वर्षे मागे नेण्यासाठी कारणीभूत ठरतो, असे आपणास म्हणावे लागते.

जर बालविवाहाचे निर्मूलन करायचे असेल तर भारतात सामाजिक चळवळी उभ्या कराव्या लागतील आणि कायदेशीर तरतूद करून शिक्षणाचा प्रभाव आणि स्त्रियांमध्ये प्रसार झाला पाहिजे खरे तर बालविवाह कालबाह्य ठरलेले आहेत. बालविवाहासाठी प्रभावी उपाय म्हणजे आपण आपल्यातील अज्ञान, रूढी, परंपरा, धर्माधता टाकून दिली पाहिजे नागरिकांनी परस्परांच्या सहकार्याने या समस्येविरुद्ध आवाज उठविला पाहिजे.

५.५ नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या

या प्रकरणात आपण स्त्रियांच्या अनेक समस्यांचा विचार केलेला आहे. भारतात स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांच्या विकासाचा विचार करण्यात आला. नवीन कायद्यांच्या प्रभावाने शासकीय कार्यालयात स्त्रियांना नोकरीची संधी प्राप्त झाली. परंतु त्यात अनेक समस्या निर्माण झाल्या. या समस्येचे वर्गीकरण करणे एक कठीण काम होऊन बसे. स्त्रियांना ग्रामीण व नागरी दोन्हीही समुदायात नोकरी करावी लागली व त्यात असंख्य प्रश्न निर्माण झाले. कोणत्याही समाजाची प्रगती करणे म्हणजे त्याचा विकास करणे होय.

भारतीय समाजाचे चित्रण स्त्रियांच्या संदर्भात वेगळ्या स्वरूपाचे होते. प्रथमतः निरक्षर स्त्रियांना अगोदर साक्षर करून त्यांना शिक्षणाची माहिती देण्यात आली नंतर मॅट्रीक व पुढील पदवी शिक्षण देण्यात आले. आधुनिक काळात मुलीचे बारावीपर्यंतचे शिक्षण मोफत देण्यात आले. याचा परिणाम असा झाला की, सुशिक्षित स्त्रियांच्या संख्येत वाढ झाली. शासनाच्या नियमाप्रमाणे नोकरीत स्त्रियांसाठी आरक्षणही ठेवण्यात आले. शहरात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांसाठी शहर वाहतूक सेवा उपलब्ध करण्यात आली. सांप्रत अवस्थेत आपणास रस्त्याने जाता-येता किंवा एखाद्या कार्यालयात स्त्रियांची संख्या आढळते. बँका, तहसील, पंचायत समिती, विद्युत मंडळाचे कार्यालय, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठ इत्यादी ठिकाणी पुरुषांबरोबर नोकरी करणाऱ्या स्त्रियाही आपणास नोकरी करताना आढळतात. जोपर्यंत स्त्रिया अडाणी व निरक्षर राहिल्या तोपर्यंत स्त्रियांचे प्रश्न कमी होते, परंतु जेव्हा स्त्रिया पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण प्राप्त केल्यानंतर स्त्रियांच्या समस्येचे फक्त प्रकार बदलत गेले. गुंतागुंतीचा समाज निर्माण होत गेला व त्याच प्रमाणात स्त्रियांचे प्रश्नदेखील गुंतागुंतीचे बनत गेले. स्त्रियांच्या प्रश्नाचे दोन प्रमुख विभागांत विभाजन झाले. म्हणून स्त्रियांचे प्रश्न ग्रामीण समुदायात व नागरी समुदायात वेगवेगळे होते. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न ग्रामीण भागात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांपेक्षा गंभीर स्वरूपाचे होते. त्या सर्व प्रश्नांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

ग्रामीण भागात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचा जो महत्त्वाचा प्रश्न आहे तो म्हणजे आपल्या मुलांच्या शिक्षणाचा म्हणजेच चांगले शिक्षण. चांगली शाळाच देऊ शकते. भारतात कित्येक खेडे असे आहेत की, त्या खेड्यात शाळाच नाहीत आणि ज्या खेड्यात शाळा आहेत त्या ठिकाणी शिक्षकच नसतात. हा सर्व अडथळा खेड्यात असतो. जी स्त्री खेड्यात नोकरी करते तिच्या लहान मुलांना शिक्षणापासून दूर राहावे लागते म्हणजे शिक्षण मिळू शकत नाही. म्हणूनच नोकरी करणारी स्त्री खेड्यातून शहराकडे जाण्याचा आटोकाट प्रयत्न करते. एखादी स्त्री स्वतःच जर शिक्षिका असेल तरी तिची इच्छा असते की आपला मुलगा किंवा मुलगीने शहरात शिक्षण घेतले पाहिजे. त्या शिवाय योग्य व चांगले शिक्षण मिळणार नाही. म्हणून स्त्री नोकरी करताना तिच्यापुढे फक्त शहरातील शिक्षणच चांगले असे मत निर्माण होते. म्हणून स्त्रियांच्या मुलांचा शैक्षणिक प्रश्न निर्माण होताना दिसून येतो.

ग्रामीण भागात नोकरी करणाऱ्या स्त्रीयांसमोर सर्वात वाईट स्वरूपाची समस्या म्हणजे गावातील राजकारण व राजकीय पुढारी हे आहे. राजकारण वापर करून गावातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना कसा त्रास देता येईल याचे नियोजन त्यांच्याकडे असते. एखाद्या शिक्षिकेचे चारित्र्यहनन कसे नाहीसे करता येईल याचा विचार गावातील राजकीय पुढारी करतात. यात प्रामुख्याने गावातील सरपंच, उपसरपंच, पोलीस पाटील, सोसायटी चेअरमन व इतर श्रीमंत शेतकरी यांचा समावेश असतो. नोकरी करणाऱ्या स्त्रीची अब्रू सांभाळणे कठीण असते. गावातील काही रिकामटेकडे माणसे अशाच प्रकारचे उद्योग करीत असतात. या सर्व लोकांकडून त्रासली जाणारी स्त्री केव्हा केव्हा स्वतःलाच संपवून टाकते.

वरील प्रकारे नोकरी करणाऱ्या स्त्रीचे प्रश्न दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. खेड्यातील आर्थिक प्रश्नाबरोबर सामाजिक, राजकीय गुंतागुंत वाढत चाललेली आहे. एक विचार मात्र आपणास मान्य करावा लागतो. खेड्यात स्त्रियांनी नोकरी करणे अत्यंत अवघड झालेले आहे.

आतापर्यंत आपण खेड्यात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या यांचा आढावा घेतलेला आहे. आता आपण शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या प्रश्नांचा आढावा घेऊ.

५.६ शहरी भागातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या (Problem of Working Woman in Urban Area)

१) नागरी समुदायात नोकरी करणारी स्त्री चूल व मूल यापासून फार दूर गेलेली आहे. नोकरी करणारी स्त्री ही स्वतंत्र आहे. तिच्यावर कोणतेही बंधने नाहीत. ती चार भिंतीच्या आत नाही हे खरे असले तरी शहरातील नोकरी स्वीकारल्यानंतर तिच्यासमोर अनेक प्रश्न उभे राहिलेले आहेत हे आपणास नाकारता येत नाही.

डॉ लोहिया म्हणतात, “विवाह आणि स्त्री-पुरुष संबंध या बाबतीत भारतीय मन अगदी गलिच्छ आहे.” या विधानातच स्त्रियांबद्दल अनेक प्रश्न मनात निर्माण होतात.” शहरी नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला राहण्याची निवासस्थानाची व्यवस्था असली तरी ऑफीस आणि घर यातील अंतर अधिक आहे. दररोज दहा ते पंधरा किलोमीटरचा प्रवास त्यांना करावा लागतो. एकंदरीत धकाधकीचे जीवन जगावे लागते. शहरातील नोकरी करताना पती-पत्नी एकाच कार्यालयात नसतात. त्या दोघांच्या कार्यालयातील अंतरही अधिक असते यातूनच अनेक कौटुंबिक समस्या निर्माण होतात.

२) शहरात नोकरी करणारी स्त्री अबला नसून सबला आहे, परंतु नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना आता आरक्षणाची गरज नसून संरक्षणाची गरज आहे. स्त्री म्हटले की एक सुंदर, नाजूक, ममतेने ओतप्रोत भरलेली मूर्ती आपल्या नजरेसमोर येते. नोकरी करणारी स्त्री मनाने, बुद्धीने सुंदर असणारी स्त्री कुणालाही भावते. स्त्रिला शक्तीचे रूपही मानले गेले आपल्या भारतात स्त्रीची पूजा केली जाते व दुसरीकडे पायातली वहाण पायातच असावी असेही म्हटले जाते. म्हणून नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला पुरुषांची निंदा सहन करावी लागते. हा एक मानसिक प्रश्न नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांसमोर उभा असतो.

३) नोकरी करणाऱ्या शहरातील स्त्रियांसमोर एक कौटुंबिक समस्या निर्माण होते. स्त्री कुटुंबातील मुलाबाळांना सांभाळण्यासाठी पूर्णवेळ देऊ शकत नाही. मग कुटुंबात पती-पत्नीत बेबनाव निर्माण होतो. स्त्रीला जगन्माता असंही संबोधलं जात असलं तरी त्याच स्त्रीला पैशाच्या हव्यासापायी

संशयावरून मूल होत नसल्या कारणावरून तिला त्रास दिला जातो. नोकरी करण्यावरूनही संघर्ष होतात. सारांश, स्त्रीला कळसूत्री बाहुलीसारखं कार्यालयात व घरी वागविले जाते. अशा प्रकारे कौटुंबिक समस्यांना क्षणोक्षणी नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना तोंड द्यावे लागते.

४) नोकरी करणाऱ्या मध्यमवर्गीय स्त्रीचं जीवन अतिशय गतिमान झालेलं आहे. वेळ आणि काम यांचं गणित मांडणं स्त्रीला अवघड जात आहे. अशा या महिलांना रोजच्या जीवनातील सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडताना त्रैधातिरपीट होत आहे. शहरात शिक्षणाची सोय असताना आपल्या मुलांना शाळेत नेऊन सोडता येत नाही. शहरातील स्त्री-पुरुषांच्या गरजाही अनेक आहेत. आर्थिक अडचण दूर व्हावी म्हणून स्त्रिया नोकरी स्वीकारतात, परंतु केव्हा केव्हा असाही अनुभव येतो की, नोकरीचे वेतन कमी व मानसिक त्रास जास्त अशी अवस्था शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रीची निर्माण झाली आहे.

५) नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांसमोर वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक इत्यादी समस्या निर्माण झाल्याने शहरातही नोकरदार स्त्रियांची कोंडी झालेली आहे. आधुनिक स्त्रियांची महत्त्वाकांक्षाही वाढू लागली. शिक्षण घेऊन पदवीधर व्हावे. नोकरी करावी, नोकरीचा पति मिळावा. बंगला, कार असावी. त्यामुळे या सोयीबरोबरच अनेक प्रश्नही निर्माण होत आहेत. जबर महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या या स्त्रियांचा संसार अत्यंत चांगला चालतोच असे नाही, यांच्या संसारात चढ-उतार नेहमीच चालतात. पती व मुले यांच्या बरोबर निर्माण होणारे मतभेद व समाजातील स्त्रीपुरुषांबरोबर आलेले चांगले वाईट अनुभव स्त्रीला प्रचंड प्रमाणात वेदना निर्माण करीत असतात. स्त्रीच्या महत्त्वाकांक्षेचे झपाटलेल्या अनेक स्त्रियांना संसाराचा झालेला स्फोट स्वतःच्याच डोळ्यांनी पाहावा लागतो. महत्त्वाकांक्षा बाळगतांना पुरुषप्रधान समाज स्त्रिला महत्त्वाकांक्षापूर्ण प्राप्त करून देऊ शकत नाही. याचाच परिणाम वाईट होतो. विविध क्षेत्रांत असंख्य पुरुषरूपी लांडगे स्त्रियांच्या चारित्र्याचा बळी घेतात.

एकंदरीत नागरी भागात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना वाईट सामाजिक परिस्थिती निर्माण होते व शेवटी नोकरी करणाऱ्या स्त्रीचे अस्तित्त्वच धोक्यात येते. अशा प्रकारे शहरी नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या अनेक अडचणी आपणास मांडता येतात.

५.७ स्त्रियांच्या समस्येवरील उपाय

भारतीय समाजातील प्रगती सुरू झाल्यापासून धर्म, नीतिमत्ता, रूढी, परंपरा, आचार विचार व कायदा या सर्वांना समाज जीवनाच्या दृष्टीने महत्त्व देण्यास सुरुवात झाली. निकोप सामाजिक जीवन असावे म्हणून अनेक उपाययोजना आखण्यात आल्या.

स्त्रियांच्या समस्यांची निर्मिती विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्थांनी अभ्यासासाठी स्वतःकडे घेतलेली आहे. स्त्रीकडे पाहताना पुरुषाच्या वृत्तीचा विचार करणे गरजेचे आहे. मुलगा आणि मुलगी यांना समाज पातळीवरून पाहण्यास सुरुवात केल्यास स्त्रियांच्या समस्या तीव्र बनणार नाहीत. पितृसत्ताक कुटुंबाचे महत्त्व कमी करून स्त्री व पुरुषांना समान संधी देऊन दोघांकडेही कुटुंबाचा कार्यभार सुपूर्द केला व मुलाचे आत्यंतिक महत्त्व कमी करून मुलींच्या बरोबरी आणले गेले तर स्त्रीवर अन्याय होणार नाही. स्त्रीवर अन्याय करणार नाही अशी भूमिका पुरुषाने स्वीकारली तर स्त्री समस्या कमी होतात.

भारत देश स्वतंत्र व समतेवर आधारलेली लोकशाही समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे मोठे आव्हान आपण स्वीकारले. स्वातंत्र्याला आता पन्नास वर्षे पूर्ण होत असली तरी गरिबी व विषमता दूर करता आलेली नाही. लोकशाहीत स्त्रियांना आपण सामावून घेतले तर स्त्रियांच्या समस्या लवकर सुटतील.

आज ग्रामपंचायतीच्या स्वरूपात आपण स्थानिक स्वराज्य संस्थांची उभारणी केली. अलीकडेच घटनेच्या ७३ व्या दुरुस्तीनुसार पंचायती व्यवस्थेत १/३ जागा स्त्रियांसाठी आरक्षित केल्या गेल्या. तसेच तीस टक्के महिला ग्रामपंचायतीच्या सदस्या होत आहेत. जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका इत्यादी स्थानिक पातळीवरील व्यवस्थांमध्ये महिलांना १/३ जागा राखीव ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

स्त्रियांना समान शिक्षण देऊन त्यांना समान नोकऱ्या उपलब्ध करून दिल्यास स्त्रियांचे प्रश्न सौम्य बनतील. स्त्रियांना समान शिक्षण देणारे जगातील पहिले दहा देश कोणते हे सांगावयाचे झाल्यास आपणास त्यांची यादी देता येईल. फ्रान्स, कॅनडा, फिनलंड, नॉर्वे, बेल्जियम, अमेरिका, नेदरलॅंड, स्वीडन, डेन्मार्क, इत्यादी.

स्त्रियांना शिक्षणाची अत्यंत वाईट अवस्था असणारे जगातील दहा देश पुढील यादीवरून लक्षात येतील. चाड, गुईनिया, येमेन, अफगाणिस्तान, माली, निगेर, पाकिस्तान, बेनीन, बुर्किनाफासो, सेंट्रल आफ्रिका, रिपब्लिक इत्यादी (वरील दोन्ही प्रकारची विवेचन पॉप्युलेशन अॅक्शन इंटरनॅशनल गर्ल्स १९९४ च्या धारानेच केलेला आहे.

आधुनिक काळात स्त्रियांबद्दल केलेल्या कायद्याची अंमलबजावणी केल्यास स्त्रियांच्या समस्या निर्माण होणार नाहीत. सतीप्रथा, बालविवाह प्रथा, हुंडा प्रथा, इत्यादींना वेळेवर निर्बंध घातल्यास स्त्री समस्येला आळा घातला येईल. भारतातील स्त्रियांचे प्रश्न, दारिद्र्य, गरीबी कमी करता आली तर स्त्रियांचे ग्रामीण व नागरी कोणतेही प्रश्न उद्भवणार नाहीत.

अशाप्रकारे स्त्रियांच्या समस्येवर उपाययोजना करता येईल.

५.५ स्वाध्याय

१. स्त्रियांच्या समस्येचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२. स्त्रियांच्या समस्यांना जबाबदार असलेले घटक स्पष्ट करा.
३. स्त्रियांच्या समस्यांची व्याप्ती सांगा.
४. हुंडा समस्येच्या निर्मूलनार्थ केलेले उपाय सांगा.
५. बालविवाहाचे दुष्परिणाम सांगा.
५. नोकरी करणाऱ्या स्त्रीच्या समस्या सांगा.
७. स्त्रियांच्या समस्येवरील उपाय स्पष्ट करा.

ग्रामीण संस्थात्मक व्यवस्था (धर्म -संकल्पना- स्वरूप -कार्य -बदलते स्वरूप)

पाठाची रूपरेषा

- ६.० पाठाचे उद्देश
- ६.१ प्रास्ताविक
- ६.२ धर्माचा अर्थ
- ६.३ धर्माची व्याख्या
- ६.४ धर्माबाबत मूलभूत बाबी - वैशिष्ट्ये
- ६.५ धर्माची भूमिका व कार्य
- ६.६ स्वाध्याय

६.० पाठाचे उद्देश

- धर्म संकल्पना समजावून घेणे.
- धर्माच्या व्याख्या अभ्यासणे.
- धर्माची भूमिका व कार्य अभ्यासणे.

६.१ प्रास्ताविक

मनुष्य हा संस्कृतीच्या आधारे जीवन व्यतीत करणारा प्राणी आहे. मानवशास्त्रज्ञ ह्या संस्कृतीचे स्थूलमानाने दोन भाग पडतात. भौतिक व अभौतिक संस्कृती हे ते दोन भाग होत. पैकी जी अभौतिक संस्कृती म्हणून ओळखली जाते तीत मनुष्याचे तत्त्वज्ञान, वाङ्मय व काव्य त्यांच्या नीतिमत्ताविषयक कल्पना, त्यांचा धर्म इत्यादींचा समावेश होतो. भौतिक व अभौतिक संस्कृती हे संस्कृतीचे दोन भाग परस्परांशी संबंधित असतात आणि ह्या न्यायानुसार धर्माचा भौतिक संस्कृतीवर प्रभाव पडतो. धर्माचा विचार करताना ह्या महत्त्वाच्या गोष्टीची आपल्याला सदैव जाणीव ठेवावयास हवी.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी की, मनुष्याच्या जीवनात प्रतीकांनाही महत्त्व असते. मनुष्याला भाषा अवगत असल्याने बरेचसे व्यवहार माणसे प्रतीकांद्वारे करतात. काही प्रतीके इंद्रिय गोचर असतात. तर काही तशी नसतात. उदाहरणार्थ, 'घोंडा' हा शब्द उच्चारताच आपल्या डोळ्यासमोर घोडा येतो. कारण आपण तो पाहिलेला असतो. परंतु काही शब्द प्रतीकात्मक असूनही इंद्रिय-गोचर

नसतात. जसे पाप-पुण्य, पवित्र-अपवित्र, स्वर्ग-नरक, ऐहिक-पारलौकिक ह्या सारख्या मनुष्याच्या समाजात आढळणाऱ्या अमूर्त कल्पना व ह्या कल्पनांशी निगडित असलेल्या अभिवृत्ती इंद्रिय- गोचर नसतात. परंतु माणसांच्या जीवनातील वेगवेगळे व्यवहार आणि जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन ह्यावर चांगलाच प्रभाव पडतो.

ह्या कल्पना समाजात नेमके कोणते कार्य करतात ह्याचे थोडक्यात उत्तर असे की, माणसांचा आणि माणसांच्या ऐहिक जीवनातील घडामोडींना कोणत्या तरी अतिलौकिक व अतिनैसर्गिक शक्तीशी संबंध जोडण्याचे कार्य त्या करतात. ह्या संबंधाभोवती वेगवेगळ्या प्रकारचे विश्वास, श्रद्धा, पूजा-पाठ, प्रार्थना, यज्ञ, इ. विधी ह्यांचे जाळे विणले जाते. ह्यालाच धर्मसंस्था असे नाव दिले जाते.

जगाच्या पाठीवरील सर्व मानव समाजात आपल्याला धर्मसंस्था आढळते. तिचे स्वरूप मात्र सर्वत्र सारखे नसते. दुसरी गोष्ट अशी की, धर्मसंस्था जशी सार्वत्रिक असते. तशीच ती कायमच्या स्वरूपाची असते. म्हणजेच मानवी समाजातून तिचे समूळ उच्चाटन होणे शक्य नसते. माणसांच्या जीवनातील बऱ्याचशा व्यवहारांवर धर्मसंस्थेचा जबरदस्त पगडा असतो आणि कोणत्याही समाजाचे पूर्णत्वाने ज्ञान होण्यासाठी त्या समाजातील धर्मसंस्थेची रचना व कार्य यांचा अभ्यास अपरिहार्य ठरतो.

धर्म हा मनुष्याचा आणि त्याच्या इहलोकातील जीवनातल्या घडामोडींचा अधिभौतिक, अतिनैसर्गिक विश्वाशी व त्या विश्वातील शक्तींशी संबंध जोडतो. ह्या संबंधाविषयीचे विश्वास, श्रद्धा व तदनुषंगाने येणारे आचरणाचे प्रकार हे माणसांच्या कल्पनांतून व अनुभवांतून साकार होतात. म्हणजेच अधिभौतिक, अतिनैसर्गिक शक्तींचे विश्व मनुष्यानेच कल्पिलेले असते.

६.२ धर्माचा अर्थ

लॅटिन भाषेतील Religion हा शब्द धर्म या अर्थी रूढ झाला आहे. तर हिंदूच्या संकल्पनेनुसार धर्म या शब्दाची उत्पत्ती धृ धारयति धर्मः अशी आहे. म्हणजे ज्या नियम, वर्तणूक, आचार, विचार श्रद्धा, दृष्टिकोण इत्यादींच्या योग समाजाची धारणा होते. तो धर्म होय. पण अशा प्रकारे विशिष्ट धर्माच्या संदर्भातील विवेचनावरून समग्र मानव समाजातील धर्म ही संकल्पना व संस्था याची समाजशास्त्रीय आकलन होणार नाही. त्यासाठी समाजशास्त्र, मानवशास्त्र इत्यादी क्षेत्रांतील विचारवंतांच्या विचारांचा मागोवा घेणे आवश्यक आहे. पण त्याही आधी पार्श्वभूमीच्या स्वरूपात

अ) मानवी जीवनातील अनिश्चितता, अनाकलनीयता व

ब) अलौकिक शक्ती वा प्राण्यांच्या अस्तित्वाबद्दलच्या श्रद्धा या दोन बाबी समजावून घेऊ.

अ) मानवी जीवनातील अनिश्चितता अनाकलनीयता :

अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांचे निराकरण करण्यासाठी मानवसमाज भोवतालच्या परिस्थितीशी प्रारंभापासून मिळतेजुळते घेत आला आहे. म्हणजेच पर्यावरणाशी समाजयोजन वा अनुकूलन साधत आला आहे. पण हे अनुकूलन मानवाला सहजासहजी साधता आले नाही. तसेच त्यात नेहमीच यश आले असेही नाही. मानवी जीवनात सर्वच गोष्टी, वेळेवर व अपेक्षित घडल्या नाहीत व घडत नाहीत. शेती पिकविण्यासाठी कष्ट केले तरी त्याला निसर्गाची साथ मिळाली

पाहिजे, नाही तर दुष्काळ, पूर, टोळधाड या मार्गाने श्रम वाया जातात. श्रीमंताचा गरीब होणे, गरिबाचा श्रीमंत होणे, धडधाकट माणूस मृत्युमुखी पडणे, रोगराई येणे, अचानक धनलाभ होणे, भूकंप, दुष्काळ, अपघात, शत्रूचा हल्ला, फसवणूक, विश्वासघात वगैरे पदोपदी दिसणाऱ्या गोष्टी मानवी जीवनातील अनिश्चितता दर्शवितात. यामुळे मानवाच्या गरजा पूर्ण करण्यात अडथळे येतात.

त्याचप्रमाणे जीवनातील अनेक गोष्टी मानवाला अनाकलनीयच वाटत आल्या आहेत. सावलीची हालचाल प्रतिध्वनी ऐकू येणे, मृत वा दूरचा माणूस स्वप्नात येणे. दिवस-रात्र होणे, भूकंप वादळ असा उत्पाद होणे, अचानक आजारी पडणे, जन्म, मृत्यू होणे वगैरे अनेक बाबी प्राथमिक अवस्थेतील मानव समाजास अनाकलनीय होत्या. त्यांच्यातील कार्यकारणसंबंध त्याला प्रस्थापित न करता आल्याने त्या अतर्क्य, अनाकलनीय वाटल्या. काळाच्या ओघात भूगोल, जीवशास्त्र, विज्ञान इत्यादींच्या साहाय्याने परवापर्यंत अनाकलनीय वाटणाऱ्या गोष्टींचे मानवाला आकलन झाले तरी आजही अशा अनेक घटना मानवाला अनाकलनीय वाटतात.

जीवनातील या अनिश्चित अनाकलनीय गोष्टीमुळे मानव प्रयत्नाची शर्थ करूनही हतबल ठरत आलेला आहे. त्याची जैविक व मानसिक सुरक्षा, त्याची सुखदुःखे पूर्णपणे त्याच्या हातात नाहीत याची त्याला प्रारंभापासून प्रकर्षाने होत आलेली जाणीव सार्वत्रिक आहे. तीच त्यांच्या धर्मसंस्थेची पार्श्वभूमी आहे.

ब) अलौकिक शक्ती वा प्राण्याच्या अस्तित्वाबाबतच्या श्रद्धा :

जीवनातील अनिश्चित, अनाकलनीय घटनांमागील कारण काय असते ? सृष्टीतील चक्रामागे कोणती शक्ती असावी. आपले सुख-दुःख, जीवन-मरण कोण नियंत्रित करीत असावे ? अशा प्रश्नांनी स्वतःशी, निसर्गाशी व इतरांशी विचारणा करता करता मानवाने त्यांचे जे उत्तर शोधून काढले ते म्हणजे अलौकिक शक्ती वा दिव्य प्राण्याचे अस्तित्व ही शास्त्रीय वस्तुस्थिती नाही, तर मानवी श्रद्धा आहे. मानवाचे सुख-दुःख, आशा-निराशा, समृद्धी-दारिद्र्य, स्थैर्य-अस्थैर्य, जीवन-मृत्यू वगैरे स्थिती या अलौकिक शक्ती वा प्राण्याच्या इच्छेचा परिणाम होय, असे मानण्यात येऊ लागले. एवढेच नव्हे तर सुख, स्वास्थ्य, समृद्धी, वैभव, आनंद प्राप्त करण्यासाठी व दुःख, दारिद्र्य अपघात, आजार संकट वगैरे टाळण्यासाठी या अलौकिक शक्तीला विशिष्ट आचरण, विधी (Rituals) करून प्रसन्न करून घेतले पाहिजे अशीही मानवाची धारणा बळकट होत गेली.

६.३ धर्माची व्याख्या

वरील विवेचनाच्या आधारे आपणांस असे म्हणता येईल की, जीवनातील अनपेक्षित, अनाकलनीय, दुःखदायी घटनांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी मानवाने अलौकिक शक्ती वा दिव्य प्राण्याच्या अस्तित्वावर जी श्रद्धा ठेवून विशिष्ट प्रकारच्या आचारास जीवनात स्थान दिले त्यास धर्म म्हणता येईल.

- १) एडवर्ड टायलरच्या मते धर्म म्हणजे दिव्य प्राण्यावरील श्रद्धा होय.
- २) पी. गिल्बर्ट यांच्या मते, धर्म म्हणजे मानवाचे अलौकिक प्राण्याशी असलेले संबंध व त्यावरील अवलंबन होय.

- ३) सर जेम्स फ्रेझर यांच्या मते “मानवापेक्षा श्रेष्ठ अशा शक्तीची आराधना म्हणजे धर्म होय. या शक्ती मानवी जीवन निसर्गक्रम निर्देशित व नियंत्रित करतात”, अशी मानवाची श्रद्धा असते.
- ४) एमिल डरखीम यांनी ‘धर्म म्हणजे पवित्र वस्तूशी संबंधित श्रद्धा व आचार विधी यांची संकलित व्यवस्था होय. या श्रद्धा व आचार विधीचे संघटन चर्चसारख्या नैतिक समूहात होते.’
- ५) आर.एन. मुखर्जी धर्माची व्याख्या देताना म्हणतात की, धर्म म्हणजे कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारच्या अतिमानवी किंवा अलौकिक अथवा सामाजिक शक्तीवरची श्रद्धा होय.

या श्रद्धेचा आधार, भय, पूज्यभाव आणि पावित्र्याची कल्पना असून ती प्रार्थना, पूजा, समर्पण यातून व्यक्त होत असते.

६.४ धर्माबाबत मूलभूत बाबी - वैशिष्ट्ये

ग्रामीण जीवनात धर्म ही एक महत्त्वाची शक्ती असून कायद्यापेक्षाही जास्त काटेकोरपणाने व कटाक्षाने धर्माचरण केले जाते. समाज संघटित करणे, सामाजिक वर्तनाला पुण्यकल्पनेची जोड देऊन समाजात शांतता नांदावी, या दृष्टीने धर्माने मोलाचे कार्य केले आहे.

१) सार्वत्रिकता:

समाज मग तो प्राचीन वा अर्वाचीन, अत्यंत प्राथमिक अवस्थेतील आदिवासींचा वा अत्याधुनिक प्रगत, तसेच कोणत्याही शासन पद्धतीचा असो तेथे या ना त्या स्वरूपात धर्मसंस्था आढळते.

२) अलौकिक शक्तीच्या अस्तित्वावर श्रद्धा :

मानवी जीवन व निसर्ग यांचे नियंत्रण करणारी असाधारण, आदी अंत नसलेली, सर्वत्र संचार करणारी व अमानवी सामर्थ्य असलेली एक अलौकिक शक्ती आहे. ही मानव समाजाची श्रद्धा धर्माचा मूलाधार आहे. अर्थात, या श्रद्धेचे स्वरूप मानव समाज व त्याची संस्कृती यानुसार वेगवेगळे आढळते. एडवर्ड टायलरने ‘जीवनाचे व निसर्गाचे नियंत्रण करणारा अविनाशी स्वरूपाचा आत्मा सर्वत्र आहे’ अशी आदिवासीत आढळणारी सर्वात्मवादाची (Animism) संकल्पना स्पष्ट करून आदिवासीच्या धर्मश्रद्धेचे व धार्मिक संबंधाचे स्पष्टीकरण दिले आहे. हे आदिवासी या आत्म्यालाच प्रेतात्मा, पिशाच्च, देव, भूत वगैरे म्हणतात. या आत्म्याचे वास्तव्य पशू, पक्षी, वनस्पती, तसेच निसर्गातील इतर बाबतीत असते. असेही या आदिवासींना वाटते. तर काही आदिवासींत मानव व मानवाभोवतालचे जीवन सर्व चेतन-अचेतन वस्तूत असलेल्या शक्तीमुळेच निर्धारित होत असते. अशी दृढ श्रद्धा असते. ही शक्तिवादाची (Animatism) संकल्पना मेरट, प्रिअस यांनी मांडली मॅक्स मुल्लरने निसर्गवादाची (Naturism) संकल्पना मांडून निसर्गाच्या प्रभावाने सूर्य, चंद्र, आकाश, वारा, पाऊस, जंगल, डोंगर, नदी वगैरेंना मानव अलौकिक शक्ती कसा मानू लागला, तेच त्याचे कसे देव बनले याचे विवेचन केले आहे.

प्रगत व विशाल स्वरूपाच्या समाजात ही श्रद्धा गुंतागुंतीची होत जाते. त्यामुळेच धार्मिक श्रद्धांना सुसंघटित स्वरूप देऊन धार्मिक ग्रंथातून त्याचे विवेचन केले जाते. यातूनच काही धर्म एकेश्वरवादी (Monotheists) तर काही Polytheists अशा श्रद्धा जोपासतात. काहींना ईश्वर निर्गुण, निराकार, तर काहींना सगुण, साकार वाटतो.

३) श्रद्धेनुसार आचार विधी :

अलौकिक शक्तीच्या स्वरूपाबाबत समाजासमाजात भिन्नता आढळली तरी तिच्या अस्तित्वाबद्दल जसा दृढ विश्वास असतो. त्याचप्रमाणे या शक्तीला शरम जाऊन तिला प्रसन्न करून घेतल्याने सुख, समृद्धी, यश, स्वास्थ्य लाभेल अशीही मानवाची दृढ श्रद्धा असते. त्यामुळे प्रत्येक धर्मात ईश्वराला प्रसन्न करून घेण्यासाठी त्याचा आशीर्वाद मिळविण्यासाठी कोणते धार्मिक विधी करावेत. इतरांशी कसे वागावे, पवित्र वस्तूंचे पावित्र्य कसे सांभाळावे यासाठी अनेक आचार विधी वा कर्मकांडे (Rituals) असतात. या कर्मकांडात पूजा, प्रार्थना, स्तवन, दानधर्म, बळी, होमहवन, मंत्रोच्चारण, उपास, व्रतवैकल्ये, विशिष्ट वस्तूंचाच वापर, विशिष्ट खाद्यपदार्थांचा त्याग, यांचा समावेश होतो. शिवाय धार्मिक सण, उत्सव, गाणी, नृत्य वगैरेंचाही समावेश यात केला जातो. आचारविधी, धार्मिकश्रद्धेशी सुसंगत असतात.

४) पवित्र - अपवित्रतेचा भेद :

एमिल डरखिम याने धर्मश्रद्धांनुसार काही वेतन व वस्तुतः पवित्र-अपवित्र असा भेद केला जातो. याचे विवेचन केले आहे. यानुसार पवित्र वस्तू बाळगणारे व पवित्र आचरण करणारे धार्मिक व प्रशंसनीय ठरतात. तर अपवित्र वस्तू बाळगणारे पवित्र वस्तूचे पावित्र्य धोक्यात आणणारे अपवित्र वर्तन करणारे अधार्मिक, धिक्कारार्ह ठरतात. असे वर्तन पाप वा पुण्य समजले जाते. त्या बदल्यात हिंदूला मृत्यूनंतर स्वर्ग किंवा नरक, इस्लाम धर्मिया ना जन्नत किंवा जहन्नूम व ख्रिश्चनात हेवन किंवा हेल या ठिकाणी जावे लागते, अशीही त्या त्या धर्मात दृढश्रद्धा असते. एमिल डरखिम याने पवित्र-अपवित्रतेच्या संकल्पने पाठीमागील लोकांची श्रद्धा स्पष्ट केली आहे. पापाचरणामुळे व्यक्ती व समाज या दोहोंवर निश्चितच आपत्ती, अरिष्ट कोसळते व पुण्याचरणामुळे व्यक्ती व समाजास त्याची चांगली फळे मिळतात. अशी त्या समाजाची धारणा असते. अर्थातच धर्म व समाजसापेक्ष या पवित्र-अपवित्रतेच्या कल्पना बदलतात. हे ओघाने आलेच. हिंदूंना गाय पवित्र व गोमांस भक्षण हे पापाचरण आहे. तर काही धर्मीयांत गायींना मारणे व गायींचे मांस खाणे या सर्वसाधारण बाबी वाटतील.

५) प्रतीकात्मक व उपयुक्त सांस्कृतिक लक्षणांचा समावेश :

धर्माचे जाणीवपूर्वक प्रतिनिधित्व करण्यासाठी धर्माचरणाची जाणीव करून देण्यासाठी प्रत्येक धर्मात काही प्रतीकात्मक सांस्कृतिक लक्षणे दिसून येतात. ताईत, क्रॉस ओम, स्वस्तिक, ७८६, ही संख्या वगैरे ही विविध धर्माची सांस्कृतिक लक्षणे आहेत. त्याचप्रमाणे धर्मानुसार आचार विधी पार पाडण्यासाठी मंदिरे, मस्जिद, चर्च, गुरुद्वारा, पूजेचे साहित्य, धर्मग्रंथ वगैरे उपयुक्त सांस्कृतिक लक्षणेदेखील संबधित धर्मात दिसून येतात. आदिवासीच्या समाजामध्ये देखील कुलचिन्हांना (Totem) असेच स्वरूप प्राप्त झालेले दिसून येते.

६) आचारविधीसाठी खास प्रशिक्षित लोकांचा वर्ग :

प्रत्येक धर्मातील धर्मविधी पार पाडले, तरच अलौकिक शक्ती प्रसन्न होणार यास्तव पुरोहित, पुजारी प्रिस्ट, मुल्लामौलवी, भगत, मान्त्रिक, वगैरे लोक प्रत्येक समाजात आढळतात. त्यांनी धर्माचे समग्र आकलन करून घेतले आहे व धर्मविधीबाबत मार्गदर्शन करण्याचा त्यांना अधिकार आहे. अशी लोकांची दृढ भावना झालेली असते. प्रसंगी ही भावना इतकी टोकाची असते की असे लोकदेखील अलौकिक मानले जाऊन ते पूज्य मानले जातात व त्यांच्या वाटेला त्या आज्ञा शिरसावंध मानल्या जातात.

६.५ धर्माची भूमिका व कार्य

मानव समाजाच्या अस्तित्वासाठी मानव समाजाची जी व्यवस्था आहे त्या व्यवस्थेच्या विविध घटकांत एकात्मता टिकविणे व दृढ करण्यात धर्माला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. ऑस्ट्रेलियात अरुंटा या आदिवासी जमातीचा कार्यवादीतील दृष्टिकोणातून एमिल डरखीम याने अभ्यास करून धर्माची ही प्रधान भूमिका विशद केली आहे.

धर्म ही सामाजिक घटना असून तिचा समाजातील अन्य संस्थांशी संबंध असतो. धर्मातील श्रद्धांतून पवित्र वस्तूच्या संबंधात कोणते आचार विधी करावेत व करू नयेत याचे समूहातील लोकांना प्रभावीपणे मार्गदर्शन होते. यामुळे लोकांच्यात समान जीवनमूल्ये रूजून भावनिक एकता निर्माण होते. या भावनिक बंधामुळे एकाच धर्मावर विश्वास ठेवणाऱ्या व्यक्ती परस्परांशी जोडल्या जातात. परिणामी सामाजिक दृढत्व (Social Solidarity) आकाराला येते. समाजाच्या स्वास्थ्याच्या दृष्टीने ही भावनिकता व सामाजिक दृढत्व अत्यंत महत्त्वाचे असते. या दृढत्वामुळे समाजातील संघटन जोपासले जाते व प्रभावीपणे टिकविले जाते. समाजाला त्याच्या विविध गरजा, कुटुंब, विवाह कुल, मालमत्ता, अर्थ, राज्य वगैरे संस्थाकडून सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी सामाजिक दृढत्व निर्माण करण्याचे कार्य धर्माकडून होते. धर्म या संस्थेकडून वरील भूमिकेला पोषक अशी जी विविध कार्ये पार पाडावी लागतात ती खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) धर्म आपल्या परीने पण प्रभावीपणे भोवतालच्या अनाकलनीय अतर्क्य परिस्थितीचे स्पष्टीकरण व माहिती मानवाला देऊन त्या परिस्थितीशी मानवाचे समायोजन साधतो. हे स्पष्टीकरण व माहिती वैज्ञानिकदृष्ट्या खरी वा खोटी असेल, पण अमुक एका शक्तीमुळे अमुक गोष्ट घडते. या निव्वळ श्रद्धेमुळे तो निश्चित होतो. त्याच्या मनावरचा ताण कमी होऊन तो भोवतालच्या परिस्थितीशी समायोजन साधतो.

२) मनःशांती व व्यक्तिमत्त्वाचे संघटन :

प्रयत्नाची पराकाष्ठा करूनही यश, सुख, समृद्धी, इच्छापूर्ती होत नाही. दुःख, दारिद्र्य, आजार, अपघात या गोष्टी टाळता येतीलच असे नाही. वृद्धत्व व मृत्यूला तर सामोरे जावेच लागते. यामुळे मानव विफल, निराश होण्याची अधिक शक्यता असते. अशा वेळी धर्मावरचा त्याचा विश्वास त्याला आशा, प्रेरणा देतो. वाईटाप्रमाणे चांगले दिवस येतील, यश मिळेल, समृद्धी लाभेल अशी मनोधारणा होते. आजारपण, अपघात, अपयश, मृत्यू याबाबतचे समर्थन व सांत्वन धर्म प्रभावीपणे करून व्यक्तिमत्त्व विघटनापासून व्यक्तीचे म्हणजेच शेवटी समाजाचे संरक्षण करतो. एवढेच नव्हे तर ऐहिक जीवनातील उद्दिष्टांचे महत्त्व बिंबवून त्यासाठी व्यक्ती व समाजाला क्रियाशील ठेवतो. निराशा, वैफल्य या बाबी व्यक्तीला समाजविरोधी बनविण्याचा दाट धोका असतो. तो धर्मांमुळे टाळला जातो. व्यक्तीची मनःशांती व व्यक्तिमत्त्वाचे संघटन टिकविले जाते.

३) प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीनुसार त्या त्या समाजात चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य इष्ट, अनिष्ट अशी मूल्य व्यवस्था तयार झालेली असते. त्यातूनच त्या समाजात काही नैतिक कल्पना रूढ झालेल्या असतात. अशा बऱ्याच मूल्यांना व नैतिक कल्पनांना धर्माचा आधार मिळालेला असतो. त्यामुळे अशी जीवनमूल्ये व नैतिक कल्पनांसारख्या वर्तनाचा लोक आदरयुक्त भीतीने स्वीकार करतात. त्यानुसार ते आपले आचरण ठेवतात. ही बाब समाजाचे नियंत्रण व संघटन यासाठी अत्यंत आवश्यक व महत्त्वपूर्ण आहे.

समाज नियंत्रण विषयक विविध वर्तनाचे आचरण करून समाजाचे संघटन टिकविण्यासाठी व्यक्तीवर बाह्य व आंतरिक दडपण येत असते. शासन यंत्रणा, कायदा यामुळे व्यक्तीवर सामाजिक नियमनांचे पालन करण्याचे दडपण येत असले तरी ते बाह्य दडपण असते. संधी मिळताच असे बाह्यदडपण व्यक्ती फेकू शकते. उदा. कोणी पाहात नाही, कोणाच्या लक्षात येणार नाही म्हणून व्यक्ती चोरी करण्यास प्रवृत्त होऊ शकते. पण धर्माचे दडपण हे आंतरिक दडपण असते. धर्माने पापाचरण व पुण्याचरण आणि त्यांचे परिणाम याचा ठसा व्यक्तीच्या मनावर लहानपणापासून असा बिंबवलेला असतो की, तो त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग बनलेला असतो. त्यामुळे ईश्वराचा कोप टाळणे, पुण्यसंचय करणे व स्वर्ग मोक्षाची प्राप्ती करण्यासाठी व्यक्ती नैतिक नियमांचे पालन मनोमन करते.

त्यामुळे सत्य बोलावे, चोरी करू नये, हिंसा करू नये. व्यभिचार करू नये अशा नैतिक मूल्यांचा अंतर्भाव बऱ्याच धर्मात आढळतो. याच्यावरच त्या समाजाचे स्वास्थ्य व संघटन मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. तेव्हा लोकांच्या वर्तनाचे नियंत्रण करण्याचे धर्म हे एक प्रभावी अनौपचारिक साधन आहे. धार्मिक संस्कार झालेली व्यक्ती पोलिसाला घाबरणार नाही पण त्याची श्रद्धा असलेल्या देवाची खोटी शपथ घेण्याऐवजी आपल्या कृत्याचा जाब देईल.

४) कल्याणकारी कार्यांना चालना:

धर्मसंस्थेत व्यक्ती व अलौकिक शक्ती यांच्यातील संबंध कसे असावेत याचे जसे विवेचन केलेले असते. तसेच त्याने इतरांशी कसे वागावे याबद्दलही मार्गदर्शन केलेले असते. भूतदया, परोपकार, क्षमा, शांती, दया वगैरे कितीतरी उदात्त भावनांचा आविष्कार धर्मातून केलेला असतो. अशा वागण्यामुळे ईश्वर प्रसन्न होतो. असे सांगितल्याने लोक दुसऱ्याला संकटात मदत करतात. दानधर्म करतात, चुकांबद्दल क्षमा करतात, हिंसेचा त्याग करतात. संघर्षाऐवजी सहकाराची प्रक्रिया स्वीकारतात. यामुळे त्यांच्यातील समुदाय भावना वाढीस लागते. सेवाभावी वृत्तीने इतरांचे कल्याण करण्याची वृत्ती धर्माकडूनदेखील जोपासली जाते.

५) इतर कार्ये :

अ) शिक्षणविषयक कार्ये :

आज जरी शिक्षणसंस्था धर्मापासून अलग झालेली दिसून येत असली तरी प्राचीन काळापासून नव्या पिढीला किंवा जिज्ञासूला ज्ञान देण्याचे कार्य धर्माकडून होत आले. ख्रिश्चनांचे प्रार्थना मंदिर हिंदूंची मंदिरे व पाठशाळा, बौद्धांचे मठ, मशिदीजवळ असलेला मदरसा येथून शिक्षणविषयक कार्ये दीर्घकाळ होत आलेली आहेत.

ब) मनोरंजन व कलांना उत्तेजन :

धर्मातील श्रद्धांचा आविष्कार करण्यासाठी व विशिष्ट धार्मिक वर्तन करण्यासाठी प्रत्येक धर्माकडून लोकांचे मनोरंजनदेखील होते. धर्माच्या रूक्ष स्वरूपाचा अतिरेक कमी होण्यासाठी सण, उत्सव, जत्रा, महोत्सव, नृत्य गाणी संगीत, भजन कथा-कीर्तने वगैरेंचा वापर केला जातो. त्यामुळे लोकांचे मनोरंजन होऊन त्यांच्या मनाला आनंद, शांती देण्याचे कार्य होते.

क) विविध संस्कारातून बदलाची जाणीव:

आदिवासीत व्यक्ती तारुण्यात पदार्पण करते वेळी योवनारंभ विधी केला जातो. स्त्री पहिल्यांदा गर्भवती होते. त्या वेळीही विशिष्ट विधी केला जातो. विवाहाच्या वेळी विधी केला जातो. असे विधी आणि संस्कार व्यक्तीला तिच्यातील बदलाची व त्यानुसार तिचा दर्जा बदलण्याची जाणीव करून देतात.

अर्थात धर्माची केवळ अनुकूलच कार्ये आहेत असे नाही, तर प्रतिकूल कार्येही आहेत. त्याचा निर्देश धर्माच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरेल. स्वतःचा धर्म व त्यानुसार धर्माचरण श्रेष्ठ समजणे व दुसऱ्या धर्मास विरोध, तिरस्कार यांतून समाजाच्या विघटनाला चालनाही मिळते. धर्मयुद्धे, धार्मिकवाद यामुळे कित्येक निरपराध लोकांना मारले गेल्याचा इतिहास आहे. नरबळी, जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, सतीची चाल, देवदासी अशा अमानुष प्रथांना मानवाने धर्माचेच पाठबळ दिले आहे. धार्मिक श्रद्धा व कर्मकांडे यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा स्वीकार व मानव समाजाची प्रगती यात वारंवार अडथळे उभारले गेले आहेत. सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यात धर्माची वारंवार अडचण जाणवली आहे. त्याचप्रमाणे दैववाद, निष्क्रियतेचे समर्थन धर्माच्या सहाय्यानेच करून अनेक लोक आळशी, क्रियाशून्य राहिले. भक्त व ईश्वर यामध्ये भटजी, पाद्री, काजी, भगत यासारख्या पुरोहित वर्गाने मध्यस्थ म्हणून बऱ्याच वेळेला धर्माचा दुरुपयोग केला.

कर्मकांडाचे महत्त्व वाढवून अज्ञान, अंधश्रद्धा जोपासल्या, कारण यामुळेच त्यांना समाजावर वर्चस्व निर्माण करून पिळवणूक करणे शक्य होते. असे असले तरी धर्माचे विकृत स्वरूप नष्ट करून धर्माच्या चांगल्या बाबींचा व्यक्ती व समाजासाठी वापर केला पाहिजे ही भावना लोकांची बनत चालली आहे. धर्म न मानणे ही बाब केवळ मूठभर बुद्धिवाद्यांनाच शक्य झाली आहे.

ह्या पार्श्वभूमीवर एक महत्त्वाचा प्रश्न उद्भवतो. तो असा की आधुनिक काळात मानवी जीवनात धर्माचे स्थान नेमके काय असावे? ह्या प्रश्नाचे उत्तर असे धर्म ही व्यक्तीच्या बाबतीत एक खाजगी बाब राहावी. सार्वजनिक जीवनात धर्माच्या आधारे व्यवहार करणे निषिद्ध मानले जावे. धर्माला सार्वजनिक जीवनात खेचून आणणारी स्वार्थसाधू माणसे सर्वच असतात. परंतु ती धर्माचे पावित्र्य नष्ट करतात. धर्माचा जनमानसावरील पगडा विचारात घेऊन ती राजकीय डावपेच लढवितात आणि त्यामुळे धर्माची पत राखली जात नाही. माणुसकी व मनुष्यत्व हीच शुचिर्भूत बाब मानणारा मानवता धर्म बनला पाहिजे. असे झाल्यानेच बहुधर्मी समाजाला एकसंध राहता येईल यात शंका नाही.

६.६ स्वाध्याय

१. ग्रामीण समाजातील धर्मसंस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२. ग्रामीण समाजातील धर्मसंस्थेच्या अभ्यासाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
३. ग्रामीण समुदायातील धर्मसंस्थेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
४. धर्मसंस्थेची कार्ये स्पष्ट करा.
५. ग्रामीण समाजात धर्माची भूमिका स्पष्ट करा.

शिक्षण - उद्दिष्टे - कार्य आणि महत्त्व

पाठाची रूपरेषा

- ७.० पाठाचे उद्देश
- ७.१ प्रास्ताविक
- ७.२ शिक्षणाचा अर्थ आणि शिक्षणाचे प्रकार
- ७.३ शिक्षणाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे
- ७.४ शिक्षणाची कार्ये
- ७.५ राष्ट्रीय जीवनातील शिक्षणाची कार्ये
- ७.६ समाजीकरण प्रक्रियेतील शिक्षणाची भूमिका आणि महत्त्व
- ७.७ स्वाध्याय

७.० पाठाचे उद्देश

- शिक्षणाची संकल्पना समजावून घेणे.
- शिक्षणाचे प्रकार समजावून घेणे.
- शिक्षणाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
- शिक्षणाची कार्ये समजावून घेणे.
- समाजीकरण प्रक्रियेतील शिक्षणाची भूमिका आणि महत्त्व समजावून घेणे.

७.१ प्रास्ताविक

शिक्षण हा मानवी समाजातील महत्त्वाचा घटक आहे. प्राचीन काळापासून वेगवेगळ्या समाजामध्ये बालकांना शिकवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शिक्षणाबाबत प्राचीन काळापासून मनन, चिंतन व विश्लेषण झालेले आहे. आधुनिक काळातही वेगवेगळ्या विचारवंतांनी शिक्षणाबाबतचे विचार मांडले आहेत. त्यामुळे शिक्षणशास्त्र विकसित झाले आहे. समाजातील आर्थिक, राजकीय, धार्मिक संख्येप्रमाणे शैक्षणिक संस्था तितकीच महत्त्वाची आहे. या सर्व संस्थांसाठी शिक्षण पायाभूत आहे. शिक्षणाचे महत्त्व आधुनिक काळातच कळले असे नाही. वेदामध्ये सर्व विश्वातून आमच्याकडे ज्ञान येऊ दे अशी प्रार्थना आहे. तसेच संस्कृत भाषेतील अनेक वचने विद्या म्हणजेच शिक्षणाची महती गातात. 'विद्या' हे धन सर्वात श्रेष्ठ आहे. हॅरी जॉन्सन यांनी संस्कृतीच्या चार घटकांमध्ये अग्रक्रमाने ज्ञानाचा समावेश केला आहे. शिक्षण ही एक प्रक्रिया आहे. शिक्षण आणि समाजात अद्वैत आहे. काही वेळा

आपण आदिवासींना निरक्षर किंवा मागासलेले म्हणून संबोधतो. परंतु अक्षरज्ञान नसणे म्हणजे शिक्षणाचा अभाव असतो. हा आपला समज सर्वथैव चुकीचा आहे. अंदाजाने बेटावर राहणारे आंगे, जारवा हे आदिवासी मासेमारी करतात. त्यासाठी अणकुचीदार भाले वापरतात. खानपानाचे, संरक्षणाचे, औषध योजनेचे त्यांना ज्ञान आहे. आदिवासी समाजात सफल जीवन जगण्यासाठी बालकांना अनौपचारिकरीत्या शिक्षण देण्यात येते. त्या शिक्षण प्रक्रियेमुळे मागील लाखो वर्षांपासून ते जीवन जगत आहेत. त्यांचे शिक्षण आरंभिक असेल. आधुनिक समाजातील शिक्षणातील विविधता आणि सखोलता त्यात नसेल, परंतु त्यांना शिक्षण नाही. ही धारणा आपल्या अहंभावाचे लक्षण आहे. थोडक्यात शिक्षण हे समाजाइतकेच प्राचीन आहे.

शिक्षण हे आंतरक्रियेचे फलित असते. समाज सदस्यांसमवेत कार्यान्वित असलेल्या आंतरक्रियेतून ज्ञानाचे संक्रमण घडते. अर्थात शिक्षण ही जाणीवपूर्वक होत असलेली प्रक्रिया असते. शिक्षणाचा आरंभ बालकाच्या जन्मापासून होतो आणि मृत्यूपर्यंत ही प्रक्रिया सुरू असते. त्या दृष्टीने ही सार्वत्रिक प्रक्रिया मानली जाते. परंतु सर्व समाजात गरजापूर्तीचे शिक्षण देण्यात येत असले तरी गरजांची पूर्ती कोणत्या प्रकारे करावी यामध्ये वेगळेपणा असतो. म्हणजेच एका समाजात प्रदान करण्यात आलेले शिक्षण दुसऱ्या समाजात प्रतिबिंब स्वरूप असते असे आढळत नाही.

समाजात शिक्षण देणारी कुटुंब ही आद्यसंस्था आहे आणि माता ही शिक्षण देणारी प्रथम व्यक्ती असते. पुढे अन्य समूहाप्रमाणेच इतर व्यक्ती शिक्षण देण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होतात. व्यक्तीने जीवन जगत असताना प्राप्त केलेला अनुभव ही शिक्षणाची मूलभूत शिदोरी असते. आदिवासी ग्रामीण भागात आणि शहरातील कुटुंबात याच पद्धतीने त्या समाजातील प्रथा, परंपरा, सांस्कृतिक वर्तन, कौशल्ये व ज्ञानाचे संक्रमण केले जाते ते संक्रमण दोन प्रकारे चालते. १) एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे आणि २) एका समूह समुदायातून दुसऱ्या समूह-समुदायाकडे अशा प्रकारे शिक्षणाची कार्ये चालतात. थोडक्यात व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणारी व्यक्तीच्या सुप्त शिस्त विकसित करणारी प्रक्रिया म्हणजेच शिक्षण होय.

७.२ शिक्षणाचा अर्थ आणि शिक्षणाचे प्रकार

इंग्रजी भाषेतील 'Educat' या क्रियापदापासून Education हे नाम बनले आहे. त्याचा अर्थ 'व्यक्त स्वरूप देणे' किंवा 'बाहेर काढणे' असा होतो. म्हणजेच व्यक्तीमध्ये जे जे सुप्तरूपात आहे. त्याला व्यक्त स्वरूप देणे म्हणजे शिक्षण होय.

प्लेटोच्या (Plato) मते - शिक्षण प्रदान करणे म्हणजे शारीरिक आणि आत्मशक्तीस जितकी क्षमता असेल तितके पूर्णत्व आणि सौंदर्य प्राप्त करून देणे होय.'

('To educate means to create and develop in body and in soul all the perfection and all the beauty of which they are capable')

अॅरिस्टॉटल (Aristotle) म्हणतो. 'शिक्षण देणे म्हणजे ज्यात पूर्ण सुख समाविष्ट आहे. अशा 'सत्यम्, शिवम्, सुंदरम्' गोष्टीच्या चिंतनाचा आस्वाद घेणे होय. अशा रीतीने व्यक्तीच्या सुप्त शक्तीचा प्रामुख्याने मानसिक शक्तीचा विकास साधणे होय.

कान्ट (Kant) चे मत 'शिक्षणाचे ध्येय म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीच्या कुवतीनुसार तिच्यामध्ये परिपूर्णता निर्माण करणे हे असले पाहिजे.'

(The end of education is to develop in each individual all the perfection of which he is capable.)

जॉन डुई म्हणतात, 'समाजाच्या धारणेस पोषक होईल ते नव्या पिढीला शिकविले पाहिजे.'
डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात, 'शिक्षण म्हणजे प्राप्त परिस्थितीशी केलेले समाधानकारक समायोजन होय.'

(Education is the adjustment with the environment)

वर दिलेल्या व्याख्यांचे आधारे शिक्षणाचा अर्थ स्पष्ट करणारे मुद्दे लक्षात येतात, जसे

१. शिक्षणप्रक्रिया स्वरूप असते.
२. शिक्षणातून व्यक्तीचा शारीरिक व मानसिक विकास साध्य होतो.
३. शिक्षणातून सत्य, शिव आणि सुंदरत्वाचा समावेश होतो.
४. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या सुप्त शक्तीचा विकास होतो.
५. शिक्षण समाजधारणेस पोषक असते.
६. शिक्षणातून कोणत्याही परिस्थितीशी तडजोड करण्याची क्षमता प्राप्त होते.

एकूण शिक्षणामुळे व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक आणि नैतिक विकास साध्य होतो. गरजा भागविण्यासाठी लागणारे कौशल्य व्यक्ती हस्तगत करते.

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी शिक्षणाची भूमिका आणि कार्य स्पष्ट केली आहेत. त्यात वेब्लिन (Veblen), दुरखिम (Durkheim), मॅक्सवेबर (Max Weber), पार्सन्स (Parsons). यांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव करावा लागेल. रॉबर्ट लोवी (Lowie) यांनी आदिवासी समुदायातील अनौपचारिक शिक्षणाचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. भारतात लोकमान्य टिळक, म. जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, रवीन्द्रनाथ टागोर, म. गांधी, झाकीर हुसेन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी कर्वे, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, गाडगे महाराज, डॉ. राधाकृष्णन, कर्मवीर भाऊराव पाटील, भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख इत्यादी विचारवंतांचा या संदर्भात उल्लेख करावा लागेल.

प्राचीनकाळी गुरुकुलामधून शिक्षण देण्यात येते असे टी.बी.बॉटमोर यांचे मत त्याकाळी शिक्षणाचे निर्धारण वर्णव्यवस्थेने होत असे. ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्णातील व्यक्तींना शिक्षणाचा विशेषाधिकार होता. या शिक्षणात भाषा, व्याकरण, शास्त्र, आयुर्वेद, राजनीती, धनुर्विद्या इ. विषयांचे शिक्षण दिले जाई. या शिक्षणात शारीरिक, आध्यात्मिक, नैतिक शिक्षणाचा समावेश होता. चतुर्थ व पंचम वर्णास शिक्षणाची संधी नव्हती.

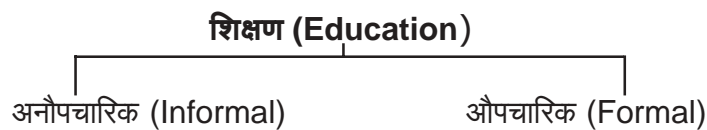
बौद्ध कालखंडात शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला. त्याकाळी नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला ही प्रसिद्ध विद्यापीठे होती. या विद्यापीठातून अनेक विषयांसोबत धार्मिक शिक्षण देण्यात येई. १२ व्या शतकापर्यंत ही व्यवस्था कायम होती.

मोगल अमदानीत मदरशांमधून औपचारिक शिक्षण देण्यात येत असे. त्याकाळी पर्शियन भाषेच्या अध्ययनावर लक्ष केंद्रित झालेले आढळते. इ.स. ११ व्या ते १८व्या शतकापर्यंत मदरशांतून धार्मिक शिक्षण देण्यात येत होते. अकबराच्या राजवटीत त्यांनी शिक्षणात अनेक सुधारणा केल्या, मात्र संस्कृतची जागा पर्शियन भाषेने घेतली.

१७ व्या शतकात ईस्ट इंडिया कंपनीचा भारतात प्रवेश झाला. इंग्रजी ज्या अनेक सुधारणा केल्या त्यात लॉर्ड मॅकॉले (१८३५) यांनी इंग्रजी धर्तीच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला. त्यामुळे शाळा महाविद्यालये औपचारिक शिक्षण देऊ लागली. अभ्यासक्रमाची आखणी सहेतूक करण्यात आलेली होती. १९३० ते १९५० या कालखंडात भारतीयांच्या साक्षरतेत भर पडली. महात्मा ज्योतिराव फुले आणि क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी अस्पृश्य आणि स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी अथक परिश्रम केले. म. ज्योतिरावांचा शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर विश्वास होता. विद्या हे मानवी जागृतीचे साधन आहे हे त्यांनी जाणले होते. त्या काळी मिशनरी शाळा चालवीत असत. परंतु त्यांच्या दृष्टिकोन वेगळा होता. हिंदुस्थानातील स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष आहे हे पाहून ज्योतिरावांना दुःख होत असे. त्या काळी मुलींना शिक्षणाविषयी अनेक गैरसमज होते. हे लक्षात घेऊन ज्योतिरावांनी शूद्रातिशूद्रासाठी इ.स. १८४८ साली पुणे येथे बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात मुलींची शाळा सुरू केली. पुढे १८५१ मध्ये चिपळूणकरांच्या वाड्यात आणि रास्तापेठेत मुलींच्या शाळेची स्थापना केली. १९५५ साली रात्रीच्या शाळेची सुरुवात केली. या शैक्षणिक कार्यात क्रांतिज्योती सावित्री फुले या सहभागी झाल्या ज्योतिरावांनी शैक्षणिक कार्यात सावित्रीबाईंचे सहाय्य व्हावे म्हणून त्यांचे शिक्षण सुरू केले. यातून सावित्रीबाई फुले प्रथम हिंदू शिक्षिका झाल्या. त्यांना लोकांनी खूप त्रास दिला. परंतु त्या करारी, द्रष्ट्या होता. 'शूद्रांना सांगण्याजोगा आहे, शिक्षण मार्ग हा शिक्षणाने पशुत्व हाटते पहा' असे त्यांनी म्हटले आहे. ज्योतिरावांनी 'विद्येविनामति गेली । मतिविना नीती गेली । नीतीविना गति गेली । गतिविना वित्त गेले । वित्तविना शुद्र खचले । इतके अनर्थ अविद्येने केले. या प्रतिपादनातून शिक्षणाने महत्त्व कथन केले आहे. १९२० नंतर राष्ट्रीय आंदोलनात म. गांधी तसेच आर्यनायकम यांनी नई तालीमचा पुरस्कार केला. रवींद्रनाथ टागोरांनी सौंदर्यदृष्टी प्रधान मानली. परंतु त्याचबरोबर या सर्वांनी आधुनिक शिक्षणाचा पाया घातला. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात १९५० मध्ये भारतीय संविधान मान्य पावले. लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, समान न्याय ही मूल्ये आदर्श मानण्यात आली. त्यानुसार शिक्षणाची आखणी झाली. शिक्षण आयोगाची स्थापना १९८६, शिक्षणविषयक धोरण आणि भारतीय घटनेत शिक्षणाची केलेली तरतूद यामुळे शिक्षणाचा प्रसार झाला. शिक्षण सर्वांना खुले झाले. शिक्षणासाठी केलेल्या तरतूदीमुळे शिक्षणाचा प्रसार झाला. शिक्षणासाठी उपेक्षित गटातील विद्यार्थ्यांसाठी विविध सोयी-सवलतींचा प्रबंध करण्यात आला. व्यावसायिक शिक्षणाबरोबर संगणकीय शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यात आले.

शिक्षणाचे प्रकार :

शिक्षणाचे दोन प्रकार केले जातात ते खालीलप्रमाणे

अ. अनौपचारिक (Informal):

जे शिक्षण कोणत्याही प्रकारच्या औपचारिकतेशिवाय दिले जाते, (Carried out with out formality) त्याला अनौपचारिक शिक्षण म्हणतात. मानवी जीवनात शिक्षणाचा प्रदीर्घ कालखंड अनौपचारिक शिक्षणाचा आढळतो. हे शिक्षण उक्ती, श्रुती आणि स्मृती पद्धतीने देण्यात येते. त्यात सहजता असते. आदिवासी समुदायात भाषा, सण-समारंभ, विधी-विधाने प्रमाणके तसेच उत्पादनासाठी लागणारे कौशल्य (Skill) अनौपचारिक पद्धतीने संपन्न होते. कुटुंब, युवक मंडळे, नातेवाईक या शिक्षण प्रक्रियेत सहभागी असतात. जमातीत पशुपालन, बदलती शेती, नृत्य, वादन, गायन, शस्त्रास्त्राचे शिक्षण स्वाभाविकपणे देण्यात येते.

कृषक समुदायातसुद्धा कुटुंबातील सभासद, समवयस्क व्यक्ती, नातेवाईकांचा गट, अनुभवी सदस्य, अनौपचारिक पद्धतीने शेती व पशुपालनाचे शिक्षण देतात. जमिनीची मशागत, अन्नधान्याची पेरणी, त्यासाठी लागणारी उपकरणे, त्याचा उपयोग, शेती संलग्न क्रिया कलापांचे शिक्षण सहजपणे देण्यात येते.

ग्रामीण भागातील गृहउद्योगात विविध वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. कुंभार मातीची भांडी तयार करतो. कोष्टी कापड विणतो, सुतार लाकूडकाम करतो, लोहार लोखंडापासून विविध उपकरणं तयार करतो. हा कोणत्याही गृह उद्योग करणाऱ्यास औपचारिक शिक्षण मिळालेले नसते. मागील पिढीने मिळविलेले ज्ञान ते पुढील पिढीत प्रात्यक्षिकाच्या माध्यमातून संक्रमित करतात. सोन्याचे दागिने घडविण्याचे नाजूक काम परंपरागत पद्धतीनेच आत्मसात केलेले आढळते.

कुटुंबात माता तयार करीत असलेले पदार्थ कोणत्याही कुकरीच्या वर्गात शिकलेले नसतात. मागच्या पिढीने अनुभवातून प्राप्त केलेल्या ज्ञानाचा वारसा तिला लाभलेला असतो.

थोडक्यात:

१. अनौपचारिक शिक्षण पूर्वनियोजित नसते.
२. त्याचा आधार अनुभव असतो.
३. ते लिखित स्वरूपात दिलेले नसते.
४. त्यात स्वाभाविकता असते.
५. हे शिक्षण प्रामुख्याने कुटुंबातून दिले जाते.
६. याचे कोणतेही वेळापत्रक व अभ्यासक्रम नसतो.
७. बालकास कुटुंबातून मिळणारे शिक्षण अनौपचारिक असते.

ब. औपचारिक (Formal Education):

औपचारिक शिक्षण सुस्थापित पद्धतीद्वारा दिले जाते. (According with established form) या शिक्षणाचे संस्थीकरण झालेले असते. औपचारिक शिक्षण शाळा, महाविद्यालये, प्रशिक्षण संस्थांचे माध्यमातून देण्यात येते. या शिक्षणात करार प्राधान्यता असते. औपचारिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम ठरलेला असतो. त्याचे वेळापत्रक असते. शिकण्यातील प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी परीक्षा पद्धती असते. संस्थेत प्रवेशासाठी, शैक्षणिक पात्रता व आवेदन पत्राचा समावेश होतो.

औपचारिक शिक्षणात १) संस्था २) शिक्षक ३) विद्यार्थी हे घटक महत्त्वाचे असतात. शिक्षक विशिष्ट विषयाचे तज्ज्ञ असतात. त्यांच्या शिक्षणातील सहभाग व उत्तरदायित्व ठरते. शिक्षक हे वेतनभोगी असतात. संस्था व शिक्षकात करार असतो. त्याचप्रमाणे संस्था व विद्यार्थ्यांतसुद्धा करार असतो. त्यासाठी दोन्ही पक्षांत औपचारिकता पूर्ण करावी लागते.

ग्रामीण समुदायातील शेतकऱ्यांचे शेतीसंबंधीचे ज्ञान निरीक्षण व अनुभवातून मिळालेले असते. ती शिक्षणाची प्रक्रिया अनौपचारिक असते. परंतु कृषी विद्यापीठातून देण्यात येणारे शिक्षण औपचारिक असते. औपचारिक शिक्षणाची कालमर्यादा असते.

औद्योगिक क्रांतीनंतर औपचारिक शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. भारतात १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात औपचारिक शिक्षण देण्याचे कार्य सुरू आहे. आज औपचारिक शिक्षणाची व्याप्ती वाढलेली आहे. या शिक्षणातून व्यवसायास लागणारे कौशल्य मिळते. उदा. डॉक्टर, इंजिनीअर, वगैरे औपचारिक शिक्षणामुळे अर्जित (Achieved Status) दर्जा प्राप्त होते, आदर व प्रतिष्ठा औपचारिक शिक्षणातून मिळते. वैद्यकीय महाविद्यालये, अभियांत्रिकी महाविद्यालये, प्रशिक्षण केंद्रे, संगणकीय शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमधून त्या त्या विषयाचे प्रगत ज्ञान देण्यात येते.

औपचारिक शिक्षणात करारप्राधान्यता असते. या शिक्षणात सहजतेचा अभाव असतो. वर्तमान काळात प्रत्येक विषयाच्या सूक्ष्म अध्ययनाची केंद्रे विकसित झालेली आहेत. अशा विशेषित शिक्षण देणाऱ्या संस्थेत प्रवेशासाठी स्पर्धात्मक परीक्षेचे आयोजन केले जाते. या दृष्टीने औपचारिक शिक्षण महागडे झाले आहे.

व्यक्तीने पूर्वी प्राप्त केलेले शिक्षण कालबाह्य ठरते किंवा त्यात सुधारणा करण्याची गरज असते. अशा अद्ययावत शिक्षणामुळे व्यक्तीस नवभूमिका वठविणे शक्य असते. शिक्षणामुळे भूमिका वठविण्यातील ताण-तणाव कमी होतात. तसेच उर्ध्वगामी गतिशीलते (upward mobility) साठी औपचारिक शिक्षण साहाय्यभूत ठरते. या शिक्षणामुळे व्यावसायिक गतिशीलतासुद्धा साधते. जाती व व्यवसायाचे साहचर्य नष्ट करण्यासाठी औपचारिक शिक्षणाचे योगदान महत्त्वाचे ठरले आहे. उदा. निम्न जातिगटातील व्यक्ती परंपरागत व्यवसाय न करता नवीन व्यवसायाचे (वैद्यकीय) शिक्षण घेऊन डॉक्टर बनू शकते.

एकूण :

१. औपचारिक शिक्षण पूर्वनियोजित असते.
२. या शिक्षणाचा एक अभ्यासक्रम असतो.
३. हे शिक्षण शाळा, महाविद्यालये, प्रशिक्षण केंद्रातून देण्यात येते.

४. या शिक्षणामुळे नवीन कौशल्ये प्राप्त केली जातात. नवीन व्यवसाय करता येतात. परंपरागत दर्जात बदल होतो.

अनौपचारिक शिक्षण	औपचारिक शिक्षण
१. अनौपचारिक शिक्षण प्रक्रियेत सहजता असते.	१. औपचारिक शिक्षण पूर्वनियोजित असते.
२. या शिक्षणाचा अभ्यासक्रम व निश्चित वेळ नसतो.	२. या शिक्षणाचा ठराविक अभ्यासक्रम व निश्चित वेळ असते.
३. या शिक्षणात माता-पिता, भावंडे, नातेवाईकांची भूमिका महत्त्वाची असते.	३. औपचारिक शिक्षण संस्था व शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची असते.
४. हे शिक्षण कुटुंब, शेजार, नातेवाईकांच्या गटातून दिले जाते.	४. औपचारिक शिक्षण शाळा, महाविद्यालये, व प्रशिक्षण केंद्रातून देण्यात येते.
५. अनौपचारिक शिक्षणाचे स्वरूप पारंपरिक असते.	५. औपचारिक शिक्षणात आधुनिक ज्ञानाचा समावेश करण्यात येतो.
६. अनौपचारिक शिक्षण समोरासमोर देण्यात येते.	६. औपचारिक शिक्षणात वर्गातील प्रत्यक्ष सहभागाबरोबर दूरशिक्षणाचा समावेश होतो.

औपचारिक शिक्षणासाठी रेडिओ, दूरचित्रवाणी, कॅसेट, तसेच संगणकाचा उपयोग करण्यात येत आहे. ग्रंथालयाचे या शिक्षणात मूलभूत योगदान आहे. मुक्त विद्यापीठातून औपचारिक शिक्षणावर भर देण्यात येतो.

७.३ शिक्षणाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे

कोणतीही प्रक्रिया पार पाडताना निश्चित उद्दिष्ट जोपर्यंत समोर ठेवत नाही तोपर्यंत त्या क्रियेला दिशा मिळू शकत नाही. तिचे मूल्यमापन होऊ शकत नाही. शिक्षणाचे कार्य तर मानवाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे कार्य असल्यामुळे याची उद्दिष्ट स्पष्ट झाली नाहीत, तर त्या कार्याचे स्वरूपही स्पष्ट होणार नाही. त्याला निश्चित दिशा वा वेग प्राप्त होणार नाही. जॉन ड्युईने म्हटले आहे.

"Aims are an integral part of the fabric of the educative process."

‘ध्येय म्हणजे शिक्षण प्रक्रियेचा महत्त्वाचा कणा आहे. याचा अर्थ ध्येय म्हणजे अंत किंवा शेवट नाही तर ते एक साधन आहे. असेही तो पुढे म्हणतो. (Aim is not an end it is only a means) शिक्षणाची उद्दिष्टे ही स्थळानुसार, काळानुसार व प्रामुख्याने तत्त्वज्ञानानुसार बदललेली दिसून येतात. मानवी जीवनाला स्पर्श करणाऱ्या सर्व अंगांवर शिक्षणाचा प्रभाव आहे. आपण प्रामुख्याने त्याचे चार भाग पाडू शकतो.

१) ज्ञानात्मक उद्दिष्टे.

२) व्यवसायात्मक उद्दिष्टे.

३) चारित्र्य निर्मितीपर उद्दिष्टे

४) सांस्कृतिक उद्दिष्टे.

ज्ञानात्मक उद्दिष्टे :

अ) ज्ञानप्राप्ती :

केवळ ज्ञान म्हणजे शिक्षण जरी नसले तरी ज्ञान हा शिक्षणाचा एक अविभाज्य व अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे, यात शंकाच नाही. जुन्या पिढीने जे अनुभवाचे संचित जमा केले आहे ते आत्मसात करणे शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. “नहि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते” या शब्दात भगवान श्रीकृष्णाने ज्ञानाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. तर बेकननेही knowledge of power ज्ञान एक सामर्थ्य आहे, शक्ती आहे असे म्हणून त्याला दुजोरा दिला आहे. ‘ज्ञान मनुजसक्य तृतीय नेत्रम्’ या वचनानुसार अज्ञानरूपी अंधकारातून बाहेर पडण्यासाठी ज्ञानरूपी नेत्राचे, दृष्टीचे साहाय्य घेणे अपरिहार्य आहे. मानवाच्या प्रगतीमुळे आज ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झाला आहे. त्यामुळे मानवाने आपल्या परीने जेवढे वेचता येतील तेवढे ज्ञानकण वेचले पाहिजेत. संपूर्ण विश्वात ज्ञानाचे भांडार विखुरलेले आहे. मानवाने ते आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. पूर्वीच्या काळी ज्ञानप्राप्तीसाठी अत्यंत कष्ट, परिश्रम घ्यावे लागत ती जणू एक तपश्चर्या ठरत असे. आज सुदैवाने ज्ञानरूप गंगा ग्रंथ पुस्तकांच्या साहाय्याने आपल्या दारापर्यंत येऊन पोहोचली आहे. त्यात अवगाहन करण्याची तयारी मात्र प्रत्येक ज्ञानार्थ्याने-विद्यार्थ्याने म्हणजेच मानवाने ठेवली पाहिजे. ददैवाची बाब म्हणजे आजच्या शाळांना ज्ञानविक्री केंद्राचे आणि शिक्षकांना विक्रेत्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. पोपटपंचीने प्राप्त केलेले कोणतेच ज्ञान मानवाला जीवनात यशस्वी बनवू शकत नाही. जे ज्ञान विद्यार्थ्यांच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनावर काही संस्कार उमटवेल, त्याच्या आचारविचारात, व्यवहारात परिवर्तन घडवून आणले तेच खरे ज्ञान होय आणि हे ज्ञान प्राप्त करणे शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट होय.

ब) मासिक शक्तीचा विकास :

प्रत्येक व्यक्ती काही उपजत कलागुण घेऊन जन्माला येत असते. शिक्षणाचा अर्थ to draw out म्हणजे निसर्गदत्त कलागुण, प्रवृत्ती शोधून त्या विकसित करणे हा होता. या सुप्त कलागुणांच्या प्रकटीकरणास संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी त्या नैसर्गिक शक्तींना आविष्कृत करण्यासाठी शिक्षणासारखे दुसरे माध्यम नाही. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये तर्क, निर्णय, विचार, स्मरण, संश्लेषण, विश्लेषण कल्पना वगैरे अनेक शक्ती आहे. या शक्तींना शिक्षणाद्वारे चालना मिळाली पाहिजे. या शक्तीचा उपयोग करण्याचा सराव झाला पाहिजे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र आजच्या शाळामधून विद्यार्थ्यांना तयार उत्तरे पुरविली जातात. पुस्तकाच्या यादीबरोबरच गुरूकिल्ली किंवा मार्गदर्शकही आणण्यासाठी सांगितले जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक शक्तींना व्यायाम मिळत नाही. त्यावर एक प्रकारे धूळ जमते आणि तात्पुरती पोपटपंची करून पदवी मिळाल्यानंतरही व्यक्तीला जीवनात नैराश्य पदरी पडते म्हणून जीवनसंघर्षात यशस्वी होण्यासाठी या मानसिक शक्तींना वळण लागणे, त्या शक्ती जास्तीत जास्त कार्यक्षम कशा होतील हे पाहणे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.

क) साक्षरता :

साक्षरता म्हणजे शिक्षण असा अनेक लोकांचा गैरसमज आहे. वास्तविक हे एक साधन आहे. ज्याच्या योगाने लिखित स्वरूपातील ज्ञानाचा ठेवा सहज आत्मसात करता येतो. आपली मते,

विचार अनुभव शब्दबद्ध करून ठेवता येतात. प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःहून ज्ञानप्राप्ती करावी यासाठी त्याला लिहिता-वाचता येणे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येक व्यक्तीला लिहायला-वाचायला शिकविणे त्यादृष्टीने लायक, समर्थ बनविणे शिक्षणाचेच कार्य आहे.

व्यावसायिक उद्दिष्टे :

अ) उपयोजन कौशल्य :

उपयोजन म्हणजे प्राप्त ज्ञानाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयोग करणे होय. विद्यार्थ्यांना केवळ शब्दज्ञान देणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट नाही तर त्या ज्ञानाचा, अनुभवांचा त्यांना आपल्या जीवनात यशस्वीपणे उपयोग करता यायला हवा. दुर्दैवाने आज या उलट चित्र पाहण्यास मिळते. पदवीधर आपला अर्जही मनाने लिहू शकत नाही की पटापट हिशेब करू शकत नाही. त्यामुळे जीवनात पदोपदी अडखळताना निराश होताना दिसून येतो. अर्थात हा दोष त्याचा एकट्याचा नाही त्याला उपयोजनांची संधी मिळायला हवी. जॉन ड्युई म्हणतो “प्राप्त सामाजिक परिस्थितीमध्ये त्याला उपयोजनांची संधी मिळायला हवी.” जॉन ड्युई म्हणतो “प्राप्त सामाजिक परिस्थितीमध्ये त्याला येणाऱ्या अडचणीमुळे त्याचे विचारचक्र सुरू होते. त्यातूनच त्याच्या मानसिक शक्तींना आवाहन मिळते.” आचार्य विनोबा भावेही म्हणतात. “ज्या वेळी आपला विद्यार्थी शिकत असतो तेव्हा तेव्हा जीवन जगत नसतो आणि जेव्हा जीवनास प्रारंभ करतो तेव्हा त्याचे शिक्षण संपून गेलेले असते.” म्हणजेच जीवनोपयोगी शिक्षण त्याला मिळत नाही. विद्यार्थ्याला जीवनोपयोगीच शिक्षण मिळायला हवे. शिक्षणाचा प्रत्यक्ष व्यवहारात कुशलतेने उपयोग करता यायला हवा. शिक्षणांतून हे उपयोजन कौशल्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठायी निर्माण व्हायला हवे.

ब) व्यावसायिक शिक्षण :

जीवन संघर्षात टिकाव लावण्यासाठी मानवाच्या अनंत गरजा असतात. त्या गरजापूर्तीचे साधन म्हणजे पैसा होय आणि हा पैसा कमविण्यासाठी त्याला काही ना काही तरी व्यवसाय किंवा नोकरी करावी लागते. आज प्रत्येक पालकाची शिक्षणाकडून रास्त अपेक्षा आहे की आपल्या पाल्याने स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण व्हावे. परंतु दुर्दैवाने आजच्या शिक्षणामुळे सुशिक्षित बेकारच निर्माण झाले आहेत. एकीकडे बेकारी ही देशाची बिकट समस्या झालेली आहे. तर दुसरी कुशल कामगारांचा, तंत्रज्ञानांचा मनुष्यबळाचा अभाव दिसून येत आहे. या समस्येची कल्पना असल्यामुळेच महात्मा गांधींनी मूलोद्योगिक शिक्षणाचा पुरस्कार करून प्रत्येक बालकाला हस्तव्यवसायाचे प्रशिक्षण शालेय शिक्षणासोबतच देण्यावर भर दिला. जॉन ड्युईनेही कृतीपर शिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे, तर स्पेन्सरनेही ‘संपूर्ण जीवनाची तयारी’ म्हणून शिक्षणाकडे अपेक्षेने पाहिले आहे. उदरभरणाचे हे उद्दिष्ट प्राचीन भारतीय शिक्षणाच्या दृष्टीने निम्नस्तराचे, कमी प्रतीचे झाले तरी उपेक्षणीय खासच नाही. उलट आजच्या काळाची ती महत्त्वपूर्ण गरज आहे. म्हणून १९८६च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने पदवी आणि नोकरी यातील संबंध तोडून व्यावसायिक शिक्षणावर जास्तीत जास्त भर दिला आहे. शिक्षण घेत असताना कोणत्या व्यवसायाची बालकाला माहिती व्हावयास हवी. त्यासंबंधी कौशल्ये त्याने आत्मसात करायला हवीत त्यासाठी लागणारी हत्यारे, अवजारे त्याला हाताळता यावी याची दखल घेण्यासाठीच कोठारी आयोगाने कार्यानुभव हा विषय सर्व वर्गासाठी आवश्यक केला आहे. पूर्वीच्या काळी समाजव्यवस्थेनुसार प्रत्येक जातीचा व्यवसाय हा ठरलेला असे. नवीन पिढीला हे व्यावसायिक ज्ञान कुटुंबसंस्थेकडून आपोआपच मिळत असे. आज स्वतंत्र भारतातील नागरिकांना घटनेने व्यवसायाचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. प्रत्येक व्यवसायासाठी कांही विशिष्ट कौशल्याची तंत्रांची माहितीची आवश्यकता असते.

शिक्षणाद्वारे या गोष्टींची पूर्तता व्हावी या हेतूनेच व्यवसायाचे शिक्षण या मार्गदर्शन शिक्षणातून त्याला प्राप्त झाले पाहिजे. आजच्या वाढत्या महागाईच्या काळात, वाढत्या लोकसंख्येच्या काळात याच उद्दिष्टाला अग्रक्रम देण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

चारित्र्य निर्मितीचे उद्दिष्ट :

अ) शारीरिक विकास :

व्यक्तिमत्त्व म्हणताच सर्वप्रथम कसली छाप पडत असेल तर ती सुदृढ, सशक्त, निकोप शरीरयष्टीची sound mind in a sound body, यानुसार निरोगी शरीरातच निरोगी, निकोप मन वास करित असते. पूर्वीच्या काळी आत्मसाक्षात्कार हे जीवनध्येय होते. ते गाठण्यासाठी ज्या शरीरात आत्मा विराजमान आहे त्या शरीराचे संगोपन करण्यावर विशेष भर दिला जात असे. सूर्य नमस्कार तसेच योगासनाच्या माध्यमातून शारीरिक विकास साध्य केला जाई. या व्यायामामुळे रोग तर चार हात दूर राहिलच. शिवाय आत्मसाक्षात्कारासाठी लागणारी एकाग्रताही साध्य केली जाईल. आजच्या काळात या उद्दिष्टपूर्तीची नितांत गरज आहे. देशाच्या रक्षणाचा भार ज्या नवीन पिढीवर आहे. ती सुदृढ, सशक्त निपजायला हवी व हे कार्य आहे शिक्षणाचे प्लेटोनेसुद्धा आपल्या शिक्षणयोजनेत सर्व स्तरावर व्यायामाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलांना व्यायामाची सवय लावणे, आरोग्याच्या स्वच्छतेच्या सवयी लावणे, पौष्टिक आहाराचे महत्त्व त्याच्या मनावर बिंबविणे सहज शक्य आहे.

ब) नैतिक आध्यात्मिक विकास :

बालकाला पुढे भावी आयुष्यात ज्या समाजामध्ये वावरावयाचे आहे त्या समाजातील नीती-अनीतीच्या कल्पना, नियम कर्तव्ये याची माहिती बालकाला शिक्षणातून पद्धतशीर मिळू शकते. नैतिक विकास म्हणजे सदगुणांचा विकास, सदाचाराचा विकास होय. आध्यात्मिक विकास म्हणजे परमेश्वरावरील श्रद्धेचा आस्तिकतेचा विकास. या आस्तिकतेमुळे इतर प्राणीमात्राबद्दल प्रेमभाव, दयाभावविकसित व्हावयाला हवा. सर्वाभूती समभाव विकास झाला की, मानवामानवामधील संबंध, प्रेमाचे, जिवाळ्याचे, सलोख्याचे होतील. पूर्वी हे उद्दिष्ट धर्मसंस्था आणि कुटुंबसंस्थेतून आपोआप साध्य केले जाई. हल्ली विज्ञानाच्या प्रसारामुळे धर्मावरचा विश्वास उडालेला आहे आणि विभक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आल्यामुळे नैतिक व आध्यात्मिक संस्कार करण्यात या दोन्ही संस्था निष्प्रभ ठरल्या आहेत. सुयोग्य नागरिक निर्मितीसाठी या उद्दिष्टपूर्तीची फार गरज आहे. डॉ. कोठारी यांनीसुद्धा या उद्दिष्टाला शिक्षणात महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

क) चारित्र्यनिर्मितीचा विकास :

व्यक्तीच्या व्यक्तित्वाची छाप त्याच्या वागण्या-बोलण्यातून, स्वभावातून पडत असते. सदगुणी पिढी निर्माण करणे हे शिक्षणाचे कार्य आहे. 'ज्ञानेन हिनः पशूमी समानः' या संस्कृत वचनानुसार शिक्षणाशिवाय मनुष्य हा पशूवत आचरण करतो. शिक्षणातून त्याच्यात मानवता, सहकार्याची भावना, प्रेम, त्याग इत्यादी गुण विकसित झाले पाहिजेत. 'शिलं परम भूषणम्' हा भारतीयांचा आदर्श आहे. तो शिक्षणानेच जपायला हवा.

मानवी जीवनात चारित्र्याला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. 'प्राण जाए पर वचन न जाए' हा भारतीयांचा बाणा आहे. त्याची जाणीव करून देण्याची जबाबदारी शिक्षणाची आहे. चारित्र्यसंपन्न

नागरिकांवरच देशाचे अस्तित्व टिकून असते. चारित्र्यसंपन्न नागरिकावरूनच देशाचे श्रेष्ठत्व ठरविले जाते. त्यामुळे नीतिमान सात्त्विक सत्प्रवृत्तीचे नागरिक घडविणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.

ड) व्यक्तिगत पात्रतेचा विकास :

व्यक्तिमत्त्वाची घडण ही व्यक्तिगत पात्रतेवर अवलंबून आहे, तर व्यक्तिगत पात्रता ही उपजत जन्मजात दैवी गुणांवर, शक्तीवर निर्भर आहे. या नैसर्गिक गुणांना नैसर्गिकरीत्या निसर्गाच्या सान्निध्यात विकसित करण्यावर रूसोने भर दिलेला आहे. 'पिण्डे पिण्डे मतिभिन्न' किंवा 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' या नात्याने प्रत्येक व्यक्तीमध्ये वेगवेगळ्या प्रवृत्ती व कलागुण असतात. त्याचा योग्य विकास करण्याचे कार्य शिक्षणाचे आहे. पूर्वी प्राचीन भारतीय शिक्षणात अशी संधी दिली जात असे. उदाहरणार्थ, पाचही पांडव पाच वेगळ्या कलेमध्ये प्रवीण होते. आजही एकाच कुटुंबातील दोन तीन भावंडामध्ये कुणाला विज्ञानाची आवड आहे, तर कुणाला साहित्याची. शिक्षणाने ही व्यक्तिगत भिन्नता जाणून तिच्या विकासाला पूर्ण वाव दिला पाहिजे.

इ) सामाजिक जबाबदारीची जाणीव व राष्ट्रीयत्वाची जाणीव :

बालकाचा वैयक्तिक विकास करत असतानाच पुढे त्याला ज्या समाजामध्ये वावरावयाचे आहे त्या समाजाप्रती त्याची कर्तव्य कोणती, समाजात वावरताना कोणत्या नीती नियमांचे पालन करावयाचे ह्याचाही परिचय शिक्षणातूनच झाला पाहिजे. जॉई ड्युई सुद्धा म्हणतो की, "वैयक्तिक विकास करत असताना सतत एक नजर सामाजिक विकासावर ठेवली पाहिजे." सामाजिक विकासाच्या आड वैयक्तिक विकास येणार नाही, याची खबरदारी घेतली पाहिजे. "कारण मानवाचा जन्म विकास आणि मृत्यू या तीन्ही गोष्टी समाजातच घडत असतात. व्यक्तीचा बहुतेक वेळ समाजातच व्यतीत होत असतो. आज सामाजिक बांधीलकी दिसेनाशी झाली आहे. त्यामुळे सामाजाच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण झाला आहे. शिक्षणाद्वारे सामाजिक गुणांचा विकास, सामाजिक जबाबदारीची जाणीव नवीन पिढीमध्ये विकसित करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे ज्या राष्ट्रात, देशात आपण राहतो. त्या देशाविषयीचा सार्थ अभिमान, देशप्रेम शिक्षणातून नवीन पिढीमध्ये आपण रूजवू शकतो भारतात राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा जाणाऱ्या घटना नित्य घडत आहेत. अशा वेळी आशेचा किरण एकच आहे व तो म्हणजे शिक्षणाचा ! डॉ. कोठारी यांनी आपल्या भिन्नधर्मी, भिन्नभाषी, भिन्न प्रांती, खंडप्राय देशातून अखंड भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी, 'राष्ट्रीय भावनात्मक एकात्मता' हे शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट मानले आहे.

सांस्कृतिक उद्दिष्टे :

अ) संस्कृती संक्रमण व संस्कृती संवर्धन :

प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट संस्कृती असते. या वैशिष्ट्यामुळेच त्या समाजाचे अस्तित्व भिन्नत्व स्पष्ट होत असते. संस्कृती ही अमूर्त संकल्पना आहे. प्रथा, परंपरा, चालीरीती, भाषा हे त्याचे मूर्तरूप होय. या संस्कृतीचे हस्तांतर जुन्या पिढीकडून नवीन पिढीकडे झाले तरच संस्कृती टिकून राहिल. हे संक्रमण पद्धतशीरपणे करण्याचे कार्य शिक्षणाचे आहे. इतकेच नव्हे तर संक्रमण करतानाच काळानुसार त्या संस्कृतीत चांगले आदर्श निर्माण करून आदर्श पायंडे पाडून तो संस्कृती विकसित केली पाहिजे. संस्कृती हा समाजाचा आत्मा आहे. शिक्षणातून त्या संस्कृतीचा योग्य विकास झाला पाहिजे.

ब) सौंदर्याभिरुची व रसिकतेचा विकास :

‘साहित्य संगीत कला विहीन : साक्षात पशू पुच्छविषाणहीन या संस्कृतवचनानुसार मानवी जीवन साहित्य संगीत सौंदर्य ह्याच्या आस्वादाखेरीज रूक्ष नीरस कंटाळपणे आहे. जीवन जगण्यासाठीजरी यांची आवश्यकता नसली तरी जीवनात आनंद प्राप्त करण्यासाठी जीवन सुखी, समाधानी, उत्साही करण्यासाठी याची नितांत गरज आहे. दैनंदिन धकाधकीच्या यांत्रिकी, बेगडी मानवी आयुष्यातील मानसिक थकवा दूर करून जीवनात चैतन्य निर्माण करण्याची अद्भूत शक्ती व साहित्य संगीत आणि कलेमध्ये आहे. प्रत्येक व्यक्ती ही जरी उत्तम कलाकार, लेखक, गायक होऊ शकली नाही तरी त्या साहित्य संगीत कलेमधील सौंदर्याचा रसास्वाद तरी निश्चित घेऊ शकते. तेव्ही ही सौंदर्यात्मक दृष्टी, रसिकतेचा विकास करण्याची जबाबदारी अर्थात शिक्षणाची आहे.

क) फुरसदीचा सदुपयोग :

पूर्वी प्राचीन भारतात शिक्षण ही उच्चवर्णीयांचीच मिरासदारी होती. हे लोक श्रीमंत असत व त्यांच्याजवळ भरपूर रिकामा वेळ असे. या वेळेचा उपयोग त्यांनी शिक्षणासाठी केला. आज शिक्षण सर्वांसाठी खुले झाले आहे. औद्योगिकीरणामुळे प्रत्येक क्षेत्रात यंत्राने शिरकाव केलेला आहे. त्यामुळे सर्वांना रिकामा वेळ मिळतो. नेहमी जरी नाही तरी हक्काचा सुट्टीचा दिवस तरी असतोच. ह्या वेळेचा उपयोग छंदाची जोपासना करण्यासाठी केल्यास व्यक्तिमत्त्वात निश्चित भर पडते. एक इंग्रज विचारवंत म्हणतो.

Tell me what you like and dislike, and I will tell you what you are!

किती सत्य आहे ! तुमच्या आवडीनिवडीवरून तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख पटत असते. लहानपणापासूनच जर मुलांना रिकाम्या वेळेचा चांगला उपयोग करण्यासाठी सुयोग्य वाचनाच्या सवयी लावल्या. विविध कलांचा विकास करण्यास प्रवृत्त केले तर मोठेपणी रिकाम्या वेळेचा ते सदुपयोगच करतील. Empty mind is devils workshop ‘रिकामे मन सैतानाचे धन’ यानुसार रिकाम्या वेळेत जर चांगले कार्य झाले नाही, तर व्यसने बळावतील व त्याचा तोटा आपल्यालाच होईल हे लक्षात ठेवून प्रत्येकाने रिकाम्या वेळेचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग कसा करून घेता येईल हे पाहिले पाहिजे. अशा तऱ्हेची दृष्टी शिक्षणाद्वारे त्यांच्यात विकसित झाली पाहिजे.

थोडक्यात कोवळ्या अपरिपक्व बालकांमधून भावी नागरिक शिक्षणाला घडवण्याचे आहेत. हे नागरिक सृष्ट, सशक्त, निरोगी, चारित्र्यसंपन्न, सद्गुणी, सदाचारी, सुसंस्कृत सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार ज्ञानी कसे निपजतील हे पाहणे शिक्षणाचे काम आजपर्यंत केवळ ज्ञानात्मक अंगाचाच विकास करण्यावर भर दिला जात असे. परंतु आता बालक केंद्री शिक्षण पद्धतीमध्ये ज्ञानात्मक, भावनात्मक, क्रियात्मक असा सर्वांगीण विकास अपेक्षित आहे. बालकाच्या सर्वांगीण म्हणजे बौद्धिक मानसिक, शारीरिक आणि आध्यात्मिक, सौंदर्यात्मक इत्यादी विकास घडवून आणणे हे शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट होय.

७.४ शिक्षणाची कार्ये

मानव जीवनामध्ये सतत शिकत असतो. मूल ज्यावेळी जन्माला येते त्यावेळी त्याला भोवतालच्या परिस्थितीची जाणीव नसते. स्वतःच्या ज्ञानेंद्रियांचा वापर करून भोवतालच्या वातावरणात परिचय करून घेते. अन्य लोकांच्या संपर्कामुळे त्याच्या ज्ञानात भर पडत जाते. प्रगत व मागासलेल्या समाजामध्येही शिक्षण प्रक्रिया औपचारिक व अनौपचारिक पद्धतीने सतत चालू असते. एकंदरीत मानवी जीवनामध्ये शिक्षणाला असाधारण महत्त्व आहे. हे शिक्षणाच्या खालील कार्यांवरून अधिक स्पष्ट होते.

१) जन्मजात शक्तीचा विकास :

बालक अनेक शक्ती व गुण घेऊन जन्माला येते. हळूहळू त्याच्या शरीराची वाढ होत असते. वृद्धी विकसित होत असते. परंतु त्यासाठी त्याला योग्य मार्गदर्शन करणे गरजेचे असते. त्याची योग्य दखल घेणे आवश्यक असते. मुलांच्या जन्मजात शक्तीचा विकास घडवून आणण्यासाठी त्यांना योग्य मार्गदर्शन, शिक्षण देणे आवश्यक असते. बालकाला विविध वस्तूंचा परिचय करून द्यावा लागतो. वस्तूंचा रंग, रूप, आकार यांची माहिती घ्यावी लागते. त्या वस्तू हाताळताना त्याच्या बुद्धीला चालना मिळते. त्यांच्या कल्पनाशक्तीचा विकास घडून येण्यास मदत होते. वेगवेगळ्या खेळांमधून चालक आपल्या शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवांचा योग्य वापर करण्यास शिकते. कुटुंबामध्ये बालकाला आई-वडिलांकडून चालण्यास शिकवले जाते. अन्न कसे खावे ? कपडे कसे घालावेत ? यासारख्या लहानसहान बाबी शिकवल्या जातात. बालक चुकते, पण नंतर शिकते या पद्धतीने बालकाचे प्रारंभिक शिक्षण चालू असते. यामुळे त्याच्या प्राथमिक गरजांची पूर्तता होते.

२) मूलभूत प्रवृत्तींचे नियंत्रण :

बालक काही मूलभूत प्रवृत्ती घेऊन जन्माला येते. जन्मतःच बालकामध्ये कोणते गुण असतात याबाबत विचारवंतांमध्ये भिन्नता आहे. तसेच वेगवेगळ्या बालकांमध्ये वेगवेगळ्या प्रवृत्ती व गुण जन्मतः असतात. मूल स्वतंत्र, एकटे असेल तर ते आपल्या नैसर्गिक प्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेवावे लागते अथवा आपल्या नैसर्गिक प्रवृत्तींना समाजाच्या संदर्भात बदलून स्वीकाराव्या लागतात. उदा. काम ही जन्मजात प्रवृत्ती आहे. या नैसर्गिक प्रवृत्तीचे प्रदर्शन करणे अनिष्ट मानले आहे. समाजाने त्यासाठी नियम बनवले आहेत. काम प्रवृत्तीला योग्य वळण देण्यासाठी व तिचे उदात्तीकरण घडवण्यासाठी समाजामध्ये विविध संस्थेची निर्मिती केलेली आहे. अशा नैसर्गिक प्रवृत्तीचा शोध घेणे, समाजाच्या दृष्टीने त्यावर नियंत्रण ठेवणे व समाजाच्या दृष्टीने त्यामध्ये योग्य बदल घडविणे शिक्षणामुळे शक्य होते. समाजामध्ये शाळा, कॉलेजमध्ये नैसर्गिक प्रवृत्तींना योग्य वळण देण्यासाठी शिक्षा व बक्षिसांची योजना केली जाते. सामाजिक यंत्रणांच्या विविध साधनांद्वारा मानवाच्या मूलभूत प्रवृत्ती नियंत्रित केल्या जातात. त्यांना योग्य दिशा दिली जाते. त्यासाठी शिक्षण उपयुक्त ठरते.

३) व्यक्तिमत्त्वाचा विकास :

व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हे शिक्षणाचे ध्येय मानले आहे. बालक समाजामध्ये जीवन जगत असताना, समाजातील अनेक घटकांशी समायोजन करत असते, अनौपचारिकपणे अनेक गोष्टी शिकत असते. त्यामधून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हळूहळू विकास होत असतो. परंतु शाळा, कॉलेजमधून नियोजनपूर्वक बालकाच्या विविध गुण व शक्तींचा विकास घडवण्याचा प्रयत्न केला जातो. शाळेतील

समवयस्क मुलामध्ये त्याच्या सामाजिक गुणांना विकास घडून येण्यास मदत होते. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासांमध्ये समाज, संस्कृती हे घटक महत्त्वाचे असतात. त्यामुळेच भिन्न समाज व संस्कृतीमध्ये वाढलेल्या लोकांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये भिन्नता आढळून येते.

बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रथम त्याच्या कुटुंबाचा प्रभाव पडत असतो. कुटुंबातील बालकाचा क्रम, भाऊ, बहीण यांच्यातील स्थान कुटुंबाची आर्थिक स्थिती, सामाजिक स्थिती, आई-वडिलांचा स्वभाव अशा अनेक घटकांचा प्रभाव बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर होत असतो. आई-वडिलांनी जाणीवपूर्वक पद्धतशीर संस्कार बालकावर केले तर बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होणे शक्य असते. त्यासाठी शिक्षण उपयुक्त ठरते.

शिक्षणाच्या आधारे व्यक्तीचा समाजातील दर्जा ठरला जातो. अडाणी व्यक्तीपेक्षा उच्च शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तीचा दर्जा श्रेष्ठ असतो. अशा व्यक्तीला समाजामध्ये विशेष महत्त्व असते. म्हणूनच बौद्धिक व्यवसाय करणाऱ्यांचा सामाजिक दर्जा श्रेष्ठ मानला जातो. म्हणून स्वतःच्या गुणांचा विकास करण्यासाठी, श्रेष्ठ अभिरुचींच्या निर्मितीसाठी जीवनमान उंचावण्यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून उत्तम प्रकारे व्यक्तिमत्त्व विकास घडवणे आवश्यक आहे.

४) सामाजिक गुणांचा विकास :

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. त्यामुळेच तो समाजामध्ये राहतो. बालकामध्ये जन्मतः सामाजिक गुण नसतात. सामाजिक गुण प्रयत्नपूर्वक साध्य करावे लागतात. शिकावे लागतात. शिक्षणामुळे सामाजिक गुणांचा विकास होतो. शिक्षणामुळे एकमेकांशी योग्य प्रकारे कसे वागावे ? हे समजते. जाती, वर्ग असे भेद न मानता आपण सर्वजण एक आहोत अशी एकतेची भावना शिक्षणामुळे निर्माण होणे शक्य असते. म्हणूनच कॉलेजमधून समूह भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यासाठी अभ्यासक्रम, विविध उपक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समता, बंधुत्व, समानता, सहकार्य, सहिष्णुता, त्याग यांसारख्या अनेक सामाजिक गुणांचा विकास शिक्षणाद्वारा पद्धतशीरपणे घडविणे शक्य असते.

५) संस्कृती संपादन, संरक्षण, वृद्धी व संक्रमण :

संस्कृती हे मानवी समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. प्रत्येक समाजाची संस्कृती स्वतंत्र असते. मानवाच्या ज्ञान व अनुभवांचा संचय संस्कृतीमध्ये असतो. संस्कृतीमध्ये कला, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान, धर्म, संगीत असे अनेक घटक असतात. संस्कृतीमधील या ज्ञानसंचयामुळे बालकाला प्रत्येक वेळी नव्याने विचार करावा लागत नाही. हजारो वर्षांचे संचित ज्ञान, रूढी, परंपराद्वारा आपोआप प्राप्त होत असते. अनौपचारिक व औपचारिक करणे व बदलत्या परिस्थितीनुसार त्यामध्ये वेगवेगळ्या घटकांचा समावेश करणे शिक्षणाद्वारा शक्य होत असते. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे सांस्कृतिक ज्ञान वाढत जाते. त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. प्राप्त ज्ञानाच्या आधारे व्यक्ती वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये विशेषतः सामाजिक, साहित्यिक, कलात्मक क्षेत्रामध्ये योगदान देऊन व्यक्ती समाजाचा विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न करते. म्हणूनच जगातील वेगवेगळ्या समाजातील सुशिक्षित, ज्ञानी व्यक्तींनी आपल्या समाजाची, देशाची प्रगती घडवून आणलेली आहे. हे प्राचीन ज्ञान संस्कृती ग्रंथरूपात सुरक्षित राहते व पुढील पिढीला दिले जाते. संस्कृतीचे संक्रमण, संरक्षण, वाढ व विकास शिक्षणामुळे घडून येतो. म्हणून भारतीय संस्कृतीचे ज्ञान आपण प्राप्त करून घेतले पाहिजे.

६) चारित्र्य निर्मिती :

चारित्र्य निर्मिती हे शिक्षणाचे आवश्यक कार्य मानले जाते. मानवाच्या चारित्र्याची जडणघडण त्याच्या जीवनातील सुरुवातीच्या काही वर्षातच निश्चित होत असते. विशेषतः दहा वर्षापासून अठरा वर्षापर्यंतच्या कालखंडातील मुलाच्या मनावर झालेले संस्कार अत्यंत महत्त्वाचे असतात. त्यामधून चारित्र्याची निर्मिती होते. घर, कुटुंब, शेजारी, शाळा यामध्ये बालक जी उदाहरणे पाहते. वेगवेगळे अनुभव घेते. त्यामधून त्यांचे स्थिरभाव, वृत्ती निर्माण होतात. एखाद्या बालकामध्ये आई-वडील अथवा शिक्षकांनी आत्मसन्मानाची भावना निर्माण केली की, बालक पुढे आपोआप स्वतःचा आत्मविकास करू लागते. परंतु त्यासाठी योग्य जीवनमूल्यांचा परिचय करून देणे, श्रेष्ठ जीवन पद्धती समजावून घेणे व त्यानुसार जीवन जगणे शिक्षणामुळे शक्य होते. शिक्षणामुळे बालकाचा नैतिक विकास घडणे शक्य असते. म्हणूनच अनेक शिक्षण शास्त्रज्ञांनी चारित्र्य निर्मिती हे शिक्षणाचे मुख्य ध्येय मानले आहे. हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी “उत्तम चारित्र्याची निर्मिती म्हणजे शिक्षण होय” असे म्हटले आहे.

७) सुयोग्य नागरिकांची निर्मिती :

व्यक्ती समूहाचा घटक असते. समूह राज्याशी संबंधित असतो. आपण ज्या राज्यात, देशात राहत असतो त्या देशाचे नागरिकत्व आपणास प्राप्त होत असते. म्हणून व्यक्तीलाही राज्याच्या दृष्टीने काही हक्क प्राप्त होतात व काही जबाबदाऱ्याही स्वीकाराव्या लागतात. राज्यातील शिक्षणाची निर्मिती, व्यवस्था, नियोजन व नियंत्रण राज्य करत असते. राज्याची प्रगती, विकास, सुयोग्य नागरिकावर अवलंबून असतो. सुयोग्य नागरिकांची निर्मिती शिक्षणामुळे करता येते. म्हणूनच नागरिकत्वाचे शिक्षण शाळेमधून देण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्याचबरोबर रेडिओ, टेलिव्हिजन, वृत्तपत्रे, अनेक संपर्क माध्यम इत्यादी द्वारा नागरिकत्वाचे शिक्षण देऊन सुज्ञ, जाणकार, देशहित जोपासणारे, राज्याची प्रगती घडवणारे नागरिक निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

८) वृद्धापकाळाची तयारी :

शिक्षण हे चरितार्थाचे साधन मानले आहे. अर्थोत्पादनासाठी, स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन आहे. कोणत्याही प्रकारच्या आर्थिक कार्यासाठी मूलभूत स्वरूपात व्यवसायाचे, धंद्याचे, व्यापाराचे शिक्षण घ्यावे लागते. त्याशिवाय व्यक्ती अधिक सुलभपणे कार्य करू शकत नाही. म्हणून एकदा शिक्षणाच्या आधारे अर्थोत्पादनाची दिशा निश्चित झाली तर वृद्धापकाळही सुखकर ठरू शकतो. शिक्षणाद्वारा व्यक्तीचा सर्वांगीण, संतुलित विकास होत असतो. असा विकास झाला असेल तर व्यक्तीचे स्वभाव, दृष्टिकोन, जीवनपद्धती उत्तम बनते. त्यामुळे वार्धक्यात मानसिक ताण-तणाव संघर्ष निर्माण होत नाहीत. वृद्धापकाल सुखी, समाधानी बनतो.

९) सामाजिक नियंत्रण :

प्रत्येक समाजामध्ये समाजमान्य, कल्पना, विचार, परंपरा, मूल्ये, श्रद्धा, विश्वास असतात. या घटकांचा प्रभाव शिक्षणावर पडत असतो. शिक्षणाच्या माध्यमातून मूल्ये, प्रमाणके नीती कल्पना समाजामध्ये प्रसारित केल्या जातात. त्यामुळे समाजातील व्यक्ती समाजमान्य पद्धतीने जीवन जगते. स्वतःच्या वर्तनाला सामाजिक नियमानुसार योग्य वळण देते. समाजमान्य वर्तन करते. त्यामुळे व्यक्तीचे वर्तन नियंत्रित होते. त्यामुळे आपोआप सामाजिक नियंत्रण साध्य होते.

१०) सामाजिक परिवर्तन :

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे अनेक नवीन विचार, नवीन मूल्ये समजतात. नवीन पिढीच्या मनावर त्याचा प्रभाव पडू शकतो. उपयुक्त प्रेरणादायी विचारामुळे नवीन पिढीला मार्गदर्शन व प्रेरणा मिळते. समाजामध्ये विधायक कार्य करावे अशी जाणीव निर्माण होते. त्यामुळे समाजामध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी तरुण वर्गाकडून प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारे समाजामध्ये परिवर्तन घडण्यामध्ये शिक्षक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. शिक्षणामुळे समाजाचा विकास होतो. प्रगती घडून येते, त्यामुळे आपोआप सामाजिक परिवर्तन होते. म्हणून सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य शिक्षणामुळे शक्य होते.

११) नवीन सामाजिक पद्धतीचा विकास :

शिक्षण हे नवनिर्मितीचे साधन आहे. वैज्ञानिक ज्ञान व विचारांचा समाजामध्ये जलद गतीने प्रसार होत आहे. त्यामुळे लोकांच्या जीवनपद्धतीत बदल घडून येत आहे. जुने पारंपरिक अनुपयुक्त विचार परंपरा, रूढी मोडून दिल्या जात आहेत. त्याचबरोबर नवीन विचार पद्धती, रूढी, मूल्ये निर्माण होत आहेत. त्यांचा स्वीकार केला जात आहे. समाजाची प्रगती होत आहे. समाजातील जातिभेद, अस्पृश्यता हळूहळू विरघळून जात आहेत. तसेच स्त्रियांवरील पुरुषांची मक्तेदारी संपुष्टात येऊ पाहत आहे. स्त्रियांची सर्व क्षेत्रातील प्रगती नाकारता येत नाही. त्यामुळे त्यांचा समाजात वाढत चाललेला दर्जा मान्य करणे अपरिहार्य बनले आहे. स्वातंत्र्य, समानता यासारखी जीवनमूल्ये निर्माण झालेली आहेत. म्हणून बदलत्या समाजरचनेनुसार नवीन मूल्ये, वर्तनप्रकार, जीवन पद्धती लोकांना मोहित करून देण्याचे कार्य शिक्षणामुळेच घडून येते.

१२) राष्ट्रीय विकास :

मानव समाजाच्या विकासासाठी राष्ट्र व राष्ट्रांच्या समूहांचा विकास होणे आवश्यक आहे. हे कार्य योग्य शिक्षणाच्या प्रसारातून साध्य करता येते. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्रात असलेल्या मागासलेल्या देशातील शैक्षणिक प्रगती घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. प्रत्येक राष्ट्रामध्ये लोकांमध्ये राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न शिक्षणाच्या माध्यमातून केला जातो. राष्ट्रीय भावना निर्माण झालेले नागरिक राष्ट्राच्या विकासासाठी प्रयत्न करतात. राष्ट्राच्या प्रगतीच्या दृष्टीने अनुरूप अशी शिक्षणाची योजना प्रत्येक राष्ट्रामध्ये राबवली जाते. त्यामुळे राष्ट्रीय विकास घडून येण्यास मदत होते.

१३) भावनिक ऐक्य निर्माण करणे :

आधुनिक काळामध्ये भावनिक ऐक्याची नितांत गरज आहे. बहुतेक देशामध्ये विघटनवादी प्रवृत्ती निर्माण होत आहे. भारत देश त्याला अपवाद नाही. भारतामध्ये मूलतःच जातीयवादी, भाषावाद, प्रांतवाद इ. विघटनवादी प्रवृत्ती दिसून येतात. त्यामुळे देशाचे ऐक्य धोक्यात येते. ही दृष्ट प्रवृत्ती नष्ट करण्यासाठी विभिन्न प्रकारच्या लोकांमध्ये ऐक्य निर्माण करण्यासाठी सुयोग्य नियोजनबद्ध शिक्षणाची तरतूद केली आहे.

१४) फुरसतीच्या वेळेचा सदुपयोग :

प्रत्येक व्यक्तीला अधूनमधून रिकामा वेळ मिळत असतो. विशेषतः नोकरीच्या निवृत्तीनंतर रिकामा वेळ कसा घालवावा याचा मोठा प्रश्न असतो. त्यासाठी सुरुवातीपासून विशिष्ट नियोजन

असावे. वाचन, लेखनाची सवय ठेवावी. वेगवेगळ्या कलांची आवड असावी. एखादी कला जोपासण्याचा प्रयत्न करावा. शिक्षणामुळे अनेक नवीन कल्पना, विचार, कृती, कला निर्माण झालेल्या आहेत. त्यामध्ये रमून जाण्याचा प्रयत्न करावा. उतारवयामध्ये आपल्या नातवंडांना नवीन घटक शिकवण्याचा, संस्कृतीचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न करावा. अर्थात या सर्व बाबी ज्या त्या व्यक्तीवर अवलंबून असतात. व्यक्तीचा दृष्टिकोन सकारात्मक असेल, वैचारिक पातळी उच्च असेल, अन्य लोकांत मिसळण्याची आवड असेल. दुसऱ्याला मार्गदर्शन करण्याची क्षमता असेल अशा ज्ञानी व गुणी व्यक्तीला फुरसतीचा वेळ सत्कारणी लावता येतो.

७.५ राष्ट्रीय जीवनातील शिक्षणाची कार्ये

मानवी जीवनातील विविध शैक्षणिक कार्ये आपण वरील भागामध्ये पाहिलेली आहेत. आता शिक्षणाची राष्ट्रीय जीवनातील कार्ये विचारात घेऊ या.

प्रगत समाजामध्ये राष्ट्र ही संकल्पना आढळते. आदिवासी समाजात राष्ट्र संकल्पना नाही. प्रथम आपण राष्ट्र या संकल्पनेचा अर्थ विचारात घेऊ या.

‘‘राष्ट्र’’ या साठी इंग्रजीमध्ये Nation हा शब्द वापरला जातो. त्यामध्ये मुळ लॅटिन शब्द Natu हा आहे. त्याचा अर्थ जन्मजात वंश असा आहे. म्हणून Nation मध्ये ठराविक वंशाच्या लोकांची एकत्रित वस्ती होय. काही समाजशास्त्रज्ञांनी राष्ट्राच्या केलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

१) बर्जेस : ‘एकाच भौगोलिक प्रदेशात वास्तव्य करणारा, समान वंश असलेल्या लोकांचा समूह म्हणजे राष्ट्र होय.’

२)गार्नर : ‘समान संस्कृती, समान भूप्रदेश असल्यामुळे प्रबळ ऐक्य असलेल्या मानवी समूहास राष्ट्र म्हणतात.’

थोडक्यात राष्ट्रामधील लोक राष्ट्रीय एकात्मतेच्या भावनेने एकत्रित आलेले असतात. निदान तशा प्रकारची आवश्यकता असते. राष्ट्रीय भावनेसाठी व्यक्तिगत स्वार्थ, हेतू बाजूला ठेवून सर्व समावेशक राष्ट्रीय उद्देशाच्या पूर्तीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक असते. भावनिक ऐक्य निर्माण करण्यासाठी, राष्ट्राचा विकास घडवण्यासाठी शिक्षण विशेष कार्य करत असते. शिक्षणाची ही कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) भाविक ऐक्य निर्माण करणे :

राष्ट्राच्या उभारणीमध्ये भावनिक ऐक्याला विशेष महत्त्व आहे. भावनिक ऐक्य वाढवण्यासाठी सांप्रदायिकता, जातीयवाद, प्रांतवाद, भाषावाद यांसारख्या संकुचित, स्वार्थी व विघटनवादी शक्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग करणे. शिक्षणातील समानता, सांस्कृतिक समानता निर्माण करणे. लोकांमध्ये समुदाय भावना निर्माण करण्यासाठी विविध शैक्षणिक, सांस्कृतिक कार्यक्रम राबवणे, विशेषतः शाळा, महाविद्यालयातून विशेष प्रयत्न केले, तर शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या मध्ये आपण सर्वजण एक आहोत. अशी भावना निर्माण करण्यासाठी विविध शैक्षणिक, सांस्कृतिक कार्यक्रम राबवणे, विशेषतः शाळा, महाविद्यालयातून विशेष प्रयत्न केले तर शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये आपण सर्वजण एक आहोत, अशी भावना निर्माण करणे शक्य आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय भावना निर्माण होईल, राष्ट्रीय भावनेचा विकास घडून येईल.

२) सहिष्णुता निर्माण करणे :

सहिष्णुता म्हणजे दुसरी व्यक्ती अथवा समूहाबद्दलची आदराची भावना. भारतामध्ये अनेक प्रकारची भिन्नता आहे. भारतात अनेक धर्म, भाषा, जाती, संप्रदाय आहेत. त्यामुळे भारतात अधून मधून दंगली निर्माण होतात. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरण, लोकांमध्ये समता, समानता, बंधुता निर्माण करण्याचा प्रयत्न, शिक्षणाच्या विविध अभ्यासक्रम, पद्धती, प्रकल्पामधून साध्य होण्यास मदत होत आहे. आपल्यापेक्षा वेगळ्या समूहाबद्दल आदराची नव्हे, निदान तिरस्काराची भावना निर्माण न करण्याचा प्रयत्न शिक्षणाद्वारा करणे शक्य आहे. सर्व जाती, धर्माचे लोक वेगवेगळ्या प्रसंगी एकत्र आणून परस्परातील भेदात्मक प्रवृत्ती कमी करता येऊ शकते व सर्वांच्या मनामध्ये 'भारत माझा देश आहे' अशी समानतेची भावना निर्माण करणे शक्य आहे.

३) राष्ट्रभाषेतून शिक्षण:

कोणत्याही देशामध्ये अनेक भाषा असू शकतात. भारतात तर अनेक भाषा आहेत. त्यामुळे वारंवार भाषिक संघर्ष निर्माण होतात हे टाळण्यासाठी संपूर्ण देशामध्ये एकच 'राष्ट्रभाषा' असली पाहिजे. समान राष्ट्रीय भाषा असल्याशिवाय राष्ट्रीय भावना निर्माण करणे अवघड असते. भाषा हे विचार, भावना प्रगट करण्याचे माध्यम असते. समान भाषा असलेल्या लोकांमध्ये भावनिक ऐक्य निर्माण होते. हिन्दी ही भारताची राष्ट्रभाषा मानली आहे. परंतु प्रतिक भाषेच्या श्रेष्ठतेच्या वादामुळे हिंदी ही राष्ट्रभाषा बनण्यास असमर्थ बनली आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय एकतेस धोका निर्माण झालेला आहे. म्हणून संपूर्ण भारतभर हिंदी या राष्ट्रभाषेतून शिक्षण देण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न झाला व त्यामध्ये यश प्राप्त झाले तर राष्ट्रीय भावना वाढीस चालना मिळेल.

४) समर्थ नेतृत्वाची निर्मिती करणे :

राष्ट्रीय जीवनातील विविध क्षेत्रामध्ये सुयोग्य विकास घडवण्यासाठी समर्थ नेतृत्वाची गरज असते. कोणत्याही देशातील आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक, सांस्कृतिक अशा सर्व प्रकारच्या क्षेत्रामध्ये संतुलित विकास घडवण्यासाठी योग्य नेतृत्वाची गरज असते. असे नेतृत्व शिक्षणाच्या माध्यमातून तयार होत असते. लहानपणापासून नेतृत्वाची आवड व कौशल्य असलेल्या व्यक्तीची निवड करून त्यांना योग्य व उपयुक्त प्रशिक्षण देऊन, विद्यार्थिदशेपासून वेगवेगळ्या कार्यक्रमात सहभागी करून त्यांच्या भिन्न प्रतिभांचा विकास शिक्षणामुळे घडवून आणणे शक्य आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील समर्थ नेतृत्वाची निर्मिती होऊ शकेल.

५) कुशल कार्यकर्त्यांची निर्मिती :

केवळ नेतृत्व सामर्थ्यशील असून चालत नाही. नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्तीच्या भोवताली कुशल, प्रशिक्षित कार्यकर्त्यांचा समूह असावा लागतो. कुशल कार्यकर्त्यांची निर्मिती शिक्षणामुळे होऊ शकते. शिक्षणाद्वारा कोणती व्यक्ती कोणत्या क्षेत्रामध्ये अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकेल हे समजू शकते व अशा व्यक्तीला योग्य प्रशिक्षण देऊन अधिक समर्थ बनवता येते, अशी प्रशिक्षित व्यक्ती राष्ट्रीय विकासास, अधिक प्रभावीपणे साथ देऊ शकते.

६) कर्तव्याची जाणीव निर्माण करणे :

कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी, राष्ट्रातील लोकांमध्ये तीव्र राष्ट्रीय भावना असावी लागते. शिक्षणातून राष्ट्रीय कर्तव्याची जाणीव देता येते. वेगवेगळ्या स्थानावर असलेल्या व्यक्तींना शिक्षणातून

राष्ट्रीय कर्तव्याची जाणीव करून दिली जाते. त्यामुळे लोकांना राष्ट्राबद्दल आपलेपणाची भावना वाटू लागते व राष्ट्राच्या विकासासाठी प्रयत्न केला जातो.

७) राजकीय लोकांच्या आकांक्षामध्ये समानता निर्माण करणे :

कोणत्याही देशामध्ये वेगवेगळे राजकीय पक्ष असतात. प्रत्येक राजकीय पक्षाची ध्येय, धोरणे भिन्न भिन्न असतात. स्वतःच्या राजकीय पक्षाच्या स्वार्थासाठी 'गैर पद्धतीचा अवलंब केला जातो.' त्यामुळे राष्ट्रातील ऐक्य व स्वतंत्रतेला धोका निर्माण होतो. म्हणून शिक्षणाद्वारा देशाच्या वेगवेगळ्या भागामध्ये राष्ट्राच्या दृष्टीने योग्य राजनैतिक विचारांचा प्रसार करणे शक्य आहे व त्या द्वारा राजकीय पक्षांना राष्ट्राचा सुयोग्य, संतुलित विकास घडवण्यास भाग पाडले पाहिजे.

८) राष्ट्रीय भावनेचा विकास करणे :

राष्ट्रीय भावनेचा विकास करण्यासाठी राष्ट्रांमध्ये शिक्षणाची योजना राबवली पाहिजे. प्रत्येक व्यक्ती ज्या गटाची, समूहाची असते त्या समूहाबद्दल तिला अभिमान वाटतो. भारतासारख्या देशामध्ये अनेक प्रकारची भिन्नता आहे. भारतात अनेक जातीचे, धर्माचे, संप्रदायाचे लोक वेगवेगळ्या प्रांतात राहतात. त्यामुळे प्रत्येकाला स्वश्रेष्ठतेच्या भावनेमुळे स्वतःचा समुदाय आपला वाटतो. अशा समूहाचे हित सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांच्या मनामधील संकुचित वृत्ती नष्ट करून सर्वसमावेशक दृष्टिकोन निर्माण करणे सत्य आहे. म्हणूनच शाळेतील विविध कार्यक्रमांतून विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय भावनेची जाणीव निर्माण केली जाते. राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु या प्रयत्नाला मर्यादा पडतात. म्हणूनच अनौपचारिक पद्धतीने - वृत्तपत्रे, टेलिव्हिजन, विविध ग्रंथ व अन्य आधुनिक संपर्क माध्यमांचा योग्य पद्धतीने उपयोग करून लोकांमध्ये राष्ट्रीय भावना निर्माण करणे शक्य आहे.

राष्ट्रीय भावनेच्या निर्मितीमधील शिक्षणाची मुख्य भूमिका आपण आतापर्यंतच्या विश्लेषणामधून समजून घेतली आहे. एकंदरीत देशातील स्त्री-पुरुषांना राष्ट्राचा इतिहास, राष्ट्राची संस्कृती, राष्ट्रभाषाचे महत्त्व विविध कार्यक्रमाद्वारा समजून देणे गरजेचे आहे. लोकांना वरील घटकांचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. शिक्षणाद्वारा लोकांच्या मनातील व्यक्तिगत स्वार्थ नष्ट होतील. राष्ट्रहित महत्त्वाचे मानले जाईल व सर्व लोक तन-मन धन राष्ट्राच्या विकासासाठी खर्ची करतील. अशा लोकांमधून देशाचे खंबीर नेतृत्व निर्माण होईल. राष्ट्राचा विकास घडून येईल. राष्ट्र सामर्थ्यशील बनेल. म्हणून राष्ट्रीय जीवनामध्ये शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व आहे.

७.६ समाजीकरण प्रक्रियेतील शिक्षणाची भूमिका आणि महत्त्व

समाजीकरण आणि शिक्षण या दोन्ही अन्योन्यपूरक प्रक्रिया आहेत. या दोन्ही प्रक्रियांना परस्परांपासून वेगळे करता येत नाही. जेव्हा बालकाचे शिक्षण आरंभ होते, त्यास वेळेस समाजीकरणाची सुरुवात होते. शिक्षणाचा उद्देशच मुळात समाजीकरण करणे असतो. या दोन्ही प्रक्रिया बालकाच्या जन्मापासून सुरू होतात आणि मृत्यूने संपतात. त्यास समाजीकरण आणि पुनर्समाजीकरणाचा समावेश असतो. समाजीकरणात फक्त शिक्षणच असते असे नाही. बदलत्या काळात संदर्भात अनावश्यक वाटणाऱ्या गोष्टींना विसरण्याची प्रक्रियासुद्धा अंतर्भूत असते. मुलाला पोहण्यासंबंधी भीती वाटते. जेव्हा तो मनातील पोहण्याविषयीच्या भयाची भावना काढून टाकतो. तेव्हा पोहणे शिकतो. म्हणून समाजीकरणात वर्तन प्रकार आत्मसात करताना काही गोष्टी विसरणेसुद्धा आवश्यक असते.

१. शिक्षणाची क्षमता :

समाजीकरणातील शिक्षणाची भूमिका अभ्यासताना हेसुद्धा लक्षात घेतले पाहिजे की शिक्षणासाठी लागणारी जैविक क्षमता इतर कोणत्याही प्राण्यापेक्षा मानवाला विशेषत्वाने लाभलेली आहे. प्राण्यांच्या वर्तनाचे निर्धारण सहज प्रवृत्तीने होते. पक्ष्यांची घरटे बांधण्याची गरज, कालावधी व घरट्याचे स्वरूप सहज प्रवृत्तीने ठरते. त्यासाठी पक्ष्यांना शिकण्याची गरज नसते. या प्रकारच्या जैवसहजप्रवृत्तीतून मानवाचे वर्तन ठरलेले असते. तर जन्मतः प्राप्त झालेल्या साचेबंद वर्तन प्रतिमानामुळे ग्रहणप्रक्रियेवर (Process of learning) बंधन पडलेले असते, तसेच समाजीकरणाची गतिमान प्रक्रिया संभव झाली नसती. संस्कृती व सभ्यता प्रत्ययास आली नसती. परंतु मानवाची जैव दशा प्राण्यापेक्षा पूर्णपणे भिन्न आहे. मानवी वर्तनात सहजप्रवृत्तीपेक्षा प्रेरणा महत्त्वाच्या आहेत.

बालकास लाभलेला आनुवंशिक वारसा अद्वितीय आहे. त्याची उभे राहण्याची क्षमता, दीर्घदृष्टी, श्रवणशक्ती, हातापायाची ठेवण, अंगठा, त्यातील लवचिकता, ग्रहणक्षमता, भाषा, क्षमता आणि विकासक्षम मेंदू, कार्यकारणभाव जाणून घेण्याची पात्रता यासारख्या कारणामुळे बालकांचे शिक्षण संभव झाले आहे.

२. आंतरक्रिया :

समाजीकरण आणि शिक्षणात आंतरक्रिया (Interaction) आधारभूत मानली जाते. ही आंतरक्रिया समान घटकांशी असली पाहिजे. अन्यथा समाजीकरण संभवत नाही. सिंग व मिशनऱ्यास लांडग्याच्या कळपात दोन मुली सापडल्या. त्या मुलींना समाजातील कोणताच वर्तन प्रकार ज्ञात नव्हता. कारण त्यांची आंतरक्रिया लांडग्याशी होती. अनुकरणातून लांडग्यांचे वर्तन त्यांनी आत्मसात केले. पुढे सिंग कुटुंबीयांचा व त्या मुलींचा संपर्क आल्यामुळे त्यांचे मर्यादित प्रमाणात समाजीकरण संभव झाले. एकूण समाजीकरण प्रक्रिया संपन्न होण्यासाठी शिक्षण घेत असताना संपर्क (Contact) पाहिजे आणि समाज घटकात आंतरक्रिया असावी.

३. स्वीकारशीलता :

समाजीकरणासाठी बालकाची स्वीकारशीलता मूलभूत मानली जाते. इतर प्राण्यापेक्षा ही स्वीकारशीलता उच्चकोटीची असते. या ग्रहणक्षमतेमुळेच भाषा-आचारविचार, कौशल्ये, पर्यावरणाची माहिती व इतर असंख्य गोष्ट बालक शिकते. ही स्वीकारशीलता शिक्षणातून निर्धारित केली जाते. काही समाजात बालकांना लहानपणापासून मांसाहार देतात. त्यातून ती मुले मांसाहाराचा स्वीकार करतात. त्यांना शाकाहार दिला असता तर त्यांची स्वीकारशीलता वेगळी झाली असती. स्वीकारशीलतेतून खानपानाबरोबर वर्तन प्रतिमान ठरते.

४. भाषाक्षमता :

समाजीकरण प्रक्रियेत शिकण्याची प्रक्रिया भाषा क्षमतेशी निगडित आहे. वर निर्देशित केल्याप्रमाणे भाषा क्षमता हे मानवाचेच वैशिष्ट्य आहे. माणूस हा बोलणारा प्राणी आहे, असे या संदर्भात म्हणतात. बालकाजवळ भाषा ग्रहण करण्याची क्षमता असली तरी त्यासाठी समाज सदस्यांचा संपर्क आणि आंतरक्रिया असावी लागते. अर्भकाच्या जन्मापासून माता त्याच्याशी बोलत असते. अर्थात हे बोलणे एकांगी असते. परंतु अर्भकावस्थेनंतर बालकाचा जसजसा शारीरिक व मानसिक विकास होतो. त्याप्रमाणे बालक अनुकरणातून प्रतिसाद देऊ लागते. उदा. हसणे अशा अनुकरण

आधारित प्रतिसादातून हुंकार, बडबडणे, दोन अक्षरी वाक्ये आणि या क्रमाने भाषा आत्मसात करते. हे सर्व माता व कुटुंबातील इतरेजन बालकास शिकवितात. ज्या कुटुंबात जी भाषा बोलली जात असेल तीच भाषा बालक ग्रहण करते, समजा दोन जुळ्या भावापैकी एकाला दुसऱ्या भाषा बोलणाऱ्या कुटुंबात लहानपणापासून ठेवले तर दोन भाऊ त्या त्या कुटुंबातील म्हणजेच वेगवेगळी भाषा बोलतील.

भाषेचे दोन प्रकार केले जातात, जसे

१. हावभाव भाषा (Non-verbal Language)

२. मौखिक भाषा (Verbal Language)

आरंभी बालकास हावभाव भाषा शिकविली जाते आणि पुढे साधारणतः दोन वर्षांनंतर मूल मौखिक भाषाग्रहण करते व बोलू लागते.

भाषा शिकण्यामुळे त्याला आपल्या विचार आणि भावनांची अभिव्यक्ती करता येते. गरजांच्या संदर्भात संपर्क साधणे, मागणी करणे आणि गरजांची परिपूर्ती केली जाते. भाषेमुळे आंतरक्रिया फलप्रद ठरते. दुसऱ्या शब्दात आंतरक्रियेची अट संपर्क असली तरी भाषेच्या माध्यमातून तिला अर्थपूर्णता प्राप्त होते. मात्र आंतरक्रियेत सहभागी घटकांना समान भाषेचे ज्ञान असले पाहिजे. भाषा शिकविण्यात मातेची भूमिका आद्य असते. ती जी भाषा शिकविते तीच भाषा मूलग्रहण करते आणि त्या भाषेतून संवाद करते. या दृष्टीने बालकाच्या भाषेला 'मातृभाषा' म्हणतात. भाषा क्षमतेतून समाजीकरण प्रगत होते.

५. निश्चित अनुक्रम :

शिक्षण आणि समाजीकरण यात एक निश्चित स्वरूपाचा अनुक्रम असतो. या अनुक्रमानुसार शिक्षण व समाजीकरणाचा पुढचा टप्पा गाठला जातो. बालक एकदम संवाद साधत नाही आणि तशी अपेक्षाही करता येत नाही. यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे बालक हुंकार देते. नंतर बडबड करते आणि पुढे शब्दोच्चार करून वाक्यरचना करते. शारीरिक तसेच मानसिक विकासातही असा अनुक्रम असतो. बालकाला शिक्षक प्रथम रेषा, गोलाकार काढण्यास शिकवितात, नंतर मुळाक्षरे किंवा अंक गिरविले जातात. मूळाक्षराचे ज्ञान झाले म्हणजे वाचनाची सुरुवात केली जाते. त्यातही आरंभी सोपे शब्द, नंतर जोडाक्षरे असा अनुक्रम असतो. आई बालकास स्वतःच्या हाताने जेऊ घालते. त्याच्या कारकशक्तीचा विकास झाला म्हणजे त्याला जेवण्यास शिकविते. भोजन करताना कोणत्या हाताने भोजन करावे, कसे भोजन करावे, हे शिकविले, प्रस्तुत शिकविण्याच्या प्रक्रियेतून भोजन हा वर्तनप्रकार आत्मसात केला जातो. याच रीतीने वर्तन प्रकाराचे शिक्षण देण्यात येते.

समाजीकरणात शिकण्याचा अनुक्रम आणि काळ सदैव लक्षात घेतला जातो. जसे उभे राहण्याची क्षमता आल्यानंतर चालणे आणि चालण्यात प्रगती झाल्यानंतर धावणे इत्यादी.

६. शिस्त :

समाजीकरण योग्य प्रकारे होण्यासाठी माता व इतर सदस्य बालकास वर्तनाची शिस्त लावतात. शिस्त म्हणजे समाज अपेक्षित वर्तन करण्याची पद्धती होय. तसे पाहिले तर बालकाचे वर्तन स्वैर असते. त्यास शिस्तीचा अभाव असतो. ही शिस्त मूलमूत्र विसर्जनाप्रमाणे प्रत्येक क्षेत्रात असते. बालकास त्याला वाटेल त्या प्रमाणे वागू दिले जात नाही. माता त्याला शिस्त शिकविते. भोजन कसे

करावे, कोणत्या हाताचा उपयोग करावा, खाण्याची पद्धती कशी असावी, या सारख्या लहान-लहान गोष्टींचे कटाक्षाने निरीक्षण करून त्याला विशिष्टपद्धती आत्मसात करण्यास शिकविते. शिस्तीमुळे वर्तमान सूत्रबद्धता येते. गरजांच्या पूर्तीबरोबरच आंतरक्रियेतही शिस्तीचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते.

७. आकांक्षा रूजविणे :

समाजीकरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे बालकाच्या मनात आकांक्षा रूजविणे हे होय. आकांक्षा ही प्रामुख्याने भूमिकेशी संबंधित असते. त्या कुटुंबातील सदस्यांच्या आणि व्यापकदृष्ट्या समाजाच्या मानसिकतेचे प्रतिबिंब आकांक्षातून उमटते. वरच्या वर्गातील लोकांपेक्षा खालच्या वर्गातील आकांक्षेची पातळी निम्न आढळते. शहरी समुदायातील लोकांच्या तुलनेत ग्रामीण भागात आकांक्षा भिन्न प्रकारची असते. आदिवासी समुदायात याचा वेगळा विचार करण्यात येत असे. उदा. मुलाने धाडसी बनावे, चांगली वाद्ये वाजवावीत इ.

समाजीकरण प्रक्रियेत बालकाशी कार्यान्वित असलेल्या आंतरक्रियेतून त्यांच्या मनात आकांक्षा निर्माण करित असताना संभाषणातून वरच्या व्यक्तीच्या भूमिका आदर्श स्वरूपात प्रस्तुत करण्यात येतात. एक प्रकारे बालकास तू काय होणार, हे सतत विचारले जाते. त्या प्रक्रियेत माता व इतरांनी जोपासलेल्या आकांक्षा मुलांपुढे ठेवल्या जातात. उदा. तू डॉक्टर, वकील, शास्त्रज्ञ-सेनाधिकारी कोण होणार, हे वारंवार विचारले जाते. तसेच त्यासंबंधात तू या व्यक्तीसारखेच झाले पाहिजे हे शिकविले जाते. एकूण समाजीकरण प्रक्रियेत बालकाच्या मनात आकांक्षेसंबंधी सजगता निर्माण करणे हे शिक्षणाचे कार्य असते.

८. भूमिका शिक्षण :

समाजीकरणातून युवकाने भूमिका योग्य प्रकारे वठविल्या पाहिजेत म्हणून शिक्षण देण्यात येते. कारण युवकास अनेक भूमिका वठवायच्या असतात. या प्रत्येक भूमिकेशी संबंधित अपेक्षा असतात. त्या अपेक्षांची परिपूर्ती कशा प्रकारे करावी याचे शिक्षण-प्रशिक्षण आवश्यक असते. डॉक्टरची भूमिका वठविण्यासाठी वैद्यकीय महाविद्यालयातील शिक्षण आवश्यक असते. शेतकरी आपली भूमिका वठवितो तेव्हा औपचारिक शिक्षण प्राप्त केलेले नसेलही, परंतु त्यास त्याच्या व इतरांच्या अनुभवातून कशी भूमिका पार पाडावी याचे ज्ञान असते. शिक्षकाची भूमिका औपचारिक शिक्षणातून संपन्न होते तर गृहिणीची भूमिका तिच्या अनुभवाचे आधारे साकारली जाते. सारांश, समाजीकरण प्रक्रियेत भूमिकेचे शिक्षण अतिशय आवश्यक मानले जाते. युवक आणि युवती अनुक्रमे पिता आणि मातेचा आदर्श ठेवून भूमिकांचे अंतरीकरण करतात. दुय्यम समूहात भूमिका वठवितात शिक्षण घ्यावे लागते. उदा. संगणक तज्ज्ञांची भूमिका संगणकाच्या शिक्षणाशिवाय पार पाडता येणे अशक्य आहे.

९. सामाजिक मूल्ये आणि प्रमाणके :

ऑगबर्नच्या मते, समाजीकरण म्हणजे त्या समाजातील मूल्ये आणि प्रमाणकानुसार वर्तन करणे होय. प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट संस्कृती असते. संस्कृतीत ज्ञान, विश्वास, मूल्ये व प्रमाणकांचा अंतर्भाव होतो. या संस्कृतीतील घटकाप्रमाणे व्यक्ती वर्तन करण्यास शिकते. समाज सदस्य हा सांस्कृतिक वारसा पुढच्या पिढीकडे आंतरक्रियेतून संक्रमित करतात. समाज सदस्यांनी त्यानुसार वर्तन केले पाहिजे. ही सार्थ अपेक्षा त्यांच्याकडून करण्यात येते. समाजीकरणात हे कार्य संपन्न होते. एकूण समाजीकरणासाठी मूल्ये व प्रमाणकानुसार वागणे समाजघटकांना शिकविले जाते.

१०. कौशल्य प्राप्ती :

समाजीकरणात समाज सदस्यांना तांत्रिक आणि सामाजिक कौशल्ये शिकविली जातात. कारण त्या शिवाय भूमिकांना न्याय देता येणार नाही. भूमिका शिक्षण कुटुंबातून देण्यात येते. त्या भूमिका कुटुंब आणि नातेवाईकांच्या संदर्भात असतात. परंतु इंजिनीअर किंवा डॉक्टर किंवा शास्त्रज्ञांची भूमिका पार पाडण्यासाठी अनुक्रमे अभियांत्रिकी महाविद्यालय, वैद्यकीय महाविद्यालय, विज्ञान संस्थेत शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. उत्तम जीवन जगण्यासाठी कौशल्य प्राप्तीची गरज आहे. कौशल्ये कुणालाही जन्मतः मिळत नाहीत ही शिक्षण प्रक्रियेतून प्राप्त करावी लागतात.

११. पर्यावरणाचे ज्ञान :

आधुनिक काळात पर्यावरणाच्या ज्ञानाची निकड सारखी वाटत आहे. पर्यावरणात भूमी, जलवायू, जलप्रवाह, पशुपक्षी, वृक्ष इत्यादी घटकांबरोबर निसर्गातील बदलांचा समावेश होतो. समाजसदस्य भौगोलिक पर्यावरणात जीवन व्यतीत करतात. त्यात काही आकस्मिक बदल घडतात. ज्वालामुखी, वादळे, भूकंप, त्सुनामीसारखी संकटे मानवी जीवन उध्वस्त करतात. आज पर्यावरण प्रदूषणाचा प्रश्न जटिल बनला आहे. समाजात जीवन जगतात या घटकांचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे. दुसऱ्या शब्दात गरजा भागविण्यासाठी आणि संपन्न जीवन जगण्याकरिता पर्यावरणाचे शिक्षण समाजीकरणाच्या हेतूने उपयुक्त ठरते.

अशा प्रकारे समाजीकरण प्रक्रियेत शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते. शिक्षणाशिवाय समाजीकरणाचा विचार करता येत नाही. ग्रामीण समाजातील विलक्षण निरक्षरता निपटून काढून आधुनिक ज्ञानाची व संस्कृतीची गंगोत्री ग्रामीण समाजापर्यंत नेली पाहिजे. याचसाठी सर्वकष शैक्षणिक योजना, योग्य यंत्रणा, शिक्षण प्रसारासाठी आधुनिक साधनांचा वापर, आर्थिक पाठबळ व प्रशिक्षित शिक्षक या संबंधी विशेष गंभीरपणे विचार करूनच जाणीवपूर्वक वाटचाल केली पाहिजे.

७.७ स्वाध्याय

१. शिक्षणाचा अर्थ सांगून शिक्षणाचे प्रकार स्पष्ट करा.
२. शिक्षणाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे सांगा.
३. शिक्षणातील कार्यांचे स्पष्टीकरण करा.
४. राष्ट्रीय जीवनातील शिक्षणाची कार्ये स्पष्ट करा.
५. समाजीकरण प्रक्रियेतील शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करा.
६. समाजीकरण प्रक्रियेत शिक्षणाचे महत्त्व सांगा.

सहकार – संकल्पना – वैशिष्टे – स्वरूप – व्याप्ती – महत्त्व

पाठाची रूपरेषा

- ८.० पाठाचे उद्देश
- ८.१ प्रास्ताविक
- ८.२ सहकाराची संकल्पना
- ८.३ सहकाराची वैशिष्टे
- ८.४ सहकाराचे स्वरूप
- ८.५ सहकाराची व्याप्ती
- ८.६ सहकाराचे महत्त्व
- ८.७ सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व
- ८.८ सहकाराचे फायदे
- ८.९ स्वाध्याय

८.० पाठाचे उद्देश

- सहकाराची संकल्पना समजावून घेणे.
- सहकाराची वैशिष्टे अभ्यासणे.
- सहकाराचे स्वरूप समजावून घेणे.
- सहकाराची व्याप्ती आणि महत्त्व अभ्यासणे.
- सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व जाणून घेणे.
- सहकाराचे फायदे समजावून घेणे.

८.१ प्रास्ताविक

सहकाराची संकल्पना विचारात घेताना “विनासहकार नहीं उद्धार, एकमेंका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथे” ही विधाने आपण नियमितपणे राजकारणी, अराजकारणी व्यक्तींच्या तोंडून ऐकतो. या वाक्यांचा व्यावहारिक अर्थ सर्वांनी एकत्रित येऊन समानतेच्या भावनेतून कार्य केल्यास स्वतःचा, समाजाचा, पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होईल असाच निघतो. सहकार्य म्हणजे एकत्र राहून एकविचाराने कार्य करणे हे तत्त्व मानवी जीवनाशी अत्यंत निगडित आहे. कारण मानव हा समाजशील

प्राणी असून समाजात एकोपा करून राहतो. एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी होऊन जीवन व्यतीत करतो. सहकार्य म्हणजेच सहकार. परंतु सहकार हे तत्त्व खूपच व्यापक आहे.

सहकार म्हणजे एकमेकांच्या सहकार्याने एकत्र काम करणे. व्यक्ती समाजशील प्राणी आहे आणि समाजात राहतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या सामाजिक आणि संस्कृतीचा इतिहास हा सहकाराचा आणि सहकार्याचा इतिहास आहे. आधुनिक सहकार चळवळ ही इंग्लंडमधील १८व्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीमुळे उदयास आली, असे मानले जाते. औद्योगिक क्रांतीमुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्था उदयास आली. शोषणारा आणि शोषित असे दोन वर्ग तयार झाले. प्रचंड सत्ता आणि संपत्ती असलेला भांडवलदार आणि शोषित, दारिद्र्य गरिबीत जीवन जगणारा वर्ग ही भांडवलशाहीची अपत्ये आहेत. या अपत्यांमुळे आणि औद्योगिक क्रांतीच्या प्रभावामुळे वर्गकलह अन्याय आणि विषमता निर्माण झाली. या सर्वांना पर्याय म्हणून सहकार चळवळीचा उगम झाला.

सहकाराच्या संदर्भात वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी आपली भूमिका व्यक्त केली आहे. अर्नेस्ट पॉईसन यांच्या मते 'सहकार हा स्वरूपाने समाजवाद आहे.' लेनिन यांच्या मते, 'फक्त सहकाराची वाढ समाजवादासारखीच आहे', सहकार आणि समाजवाद यामधील भूमिका दोन विधानांच्या माध्यमातून स्पष्ट होतात. ही भूमिका म्हणजे सामाजिक कल्याण हा समाजवादाचा उद्देश असतो. समाजवादात सक्ती अस्तित्वात असते. सहकार चळवळ ही ऐच्छिक संघटना असल्यामुळे सक्तीला तेथे वाव नसतो. समाजवादात खाजगी संपत्तीचे उच्चाटन होते. सहकार खाजगी संपत्ती वाढविण्यास मान्यता देतो. सहकारी संस्थेमध्ये ग्राहक अथवा कर्मचारी स्वतःच संस्थेचे मालक असतात. ते व्यवसाय करतात. सहकारी संस्थांचे कामकाज सुरू झाल्यानंतर इतर व्यावसायिक संस्थांप्रमाणे इतर व्यक्तींना प्रवेशाची दारे बंद नसतात. लायक आणि पात्र व्यक्तींना प्रवेश केव्हाही दिला जातो.

सहकाराची चळवळ ही सामाजिक विकासाची आणि सुसंस्कृतपणाची चळवळ समजली जाते. सहकार म्हणजे एकत्र काम करणे. मानवी जीवनाइतकेच सहकाराचे तत्त्व प्राचीन असल्याने आधुनिक सुसंस्कृतपणाचा इतिहास म्हणजे सहकाराचा इतिहास होय. या संदर्भात काही तज्ज्ञांनी त्याची मते पुढीलप्रमाणे मांडली आहेत.

१) विज्ञानाने हे सिद्ध केले आहे की मानव जातीचे अस्तित्व व सौख्य हे प्रेम आणि सहकार्य यामधूनच आहे – मॉटेग्यू

२) सामाजिकता हा सहअस्तित्वाएवढाच महत्त्वाचा निसर्गाचा नियम आहे. हे ज्यांना सामाजिक जीवनाचे फायदे समजतात त्यांच्यातून अतिधूर्त व उद्धट नेहमी वगळले जातात. परस्पर मदतीशिवाय मानवी समाज हा एका पिढीत जेवढे आयुष्य असते तेथपर्यंत सुद्धा टिकू शकत नाही. – प्रिन्स पीटर क्रापोटकीन

३) आक्रमक स्पर्धेतून मानव समाजाची उत्क्रांती झाली नसून सहकारात्मक स्पर्धेतून मानव समाजाची उत्क्रांती झाली आहे. – डार्विन

४) सहकार हे निर्मितीचे जागतिक अवजार आहे. – ई. आर. बोवेन

५) सहकार ही जगातील अत्यंत अवघड आणि सौंदर्यसंपन्न कला मानली आहे.

६) स्पर्धा नाही तर सहकार हा भविष्यकाळातील परवलीचा व प्रगतीचा शब्द आहे.

७) समान उद्देश व समान विचाराने, कार्यक्षमतेने आणि उत्तम प्रकारे तुम्ही तुमचे कार्य करू शकता.

वरील सर्व विधाने सहकाराच्या उत्पत्तीपणाच्या संदर्भात प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे निगडित आहेत. सहकाराचा इतिहास हा आधुनिक सुसंस्कृतपणाचा इतिहास समजला आहे. १८व्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीमुळे भांडवलशाही आणि विषमता विरुद्ध सहकार हे नवीन तत्त्वज्ञान निर्माण झाले आहे. त्यामुळेच १८४४मध्ये इंग्लंडमधील विणकारांनी एकत्रित येऊन जीवनावश्यक वस्तूंच्या प्राप्तीसाठी ग्राहक सहकारी संस्थेची स्थापना केली आणि आधुनिक काळातील सहकारी चळवळीचा पाया घातला असे असले तरी मानवी जीवनाचा विकासच सहकारातून झालेला आहे. सहकाराची जाणीव लोकांना प्राचीन काळापासून होती, हे या विधानाद्वारे स्पष्ट होते.

८.२ सहकाराची संकल्पना

- १) समान आर्थिक उद्दिष्ट साधण्याकरिता समान गरज असणाऱ्या अनेक व्यक्ती स्वखुशीने ज्या चळवळीत सामील होतात त्यास सहकार असे म्हणतात. – व्ही. एल. मेहता.
- २) सहकार हा संघटनेचा असा प्रकार आहे, ज्यामध्ये व्यक्ती स्वेच्छेने आणि मानव म्हणून एकत्र येतात आणि समानतेच्या तत्त्वाच्या आधारे आपले आर्थिक हितसंबंध सुधारतात – हेन्री कॅल्हर्ट
- ३) सहकार ही स्वतः उपयोग करणाऱ्यांनी स्थापन आणि नियंत्रित केलेली संस्था आहे. या संस्थेमध्ये लोकशाहीचे नियम पाळले जातात. ही संस्था सभासदांची आणि समाजाची सेवा करते – प्रा. पॉल लॅम्बर्ट
- ४) आपल्या सभासदांचे हित जोपासण्यासाठी सहकार तत्त्वावर स्थापन केलेली संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय – भारतीय सहकार कायदा, १९१२
- ५) संयुक्त व्यापार करण्याच्या उद्देशाने दुर्बलांनी निर्माण केलेली ही सहकार एक संघटना असून तिचा कारभार निःस्वार्थपणे अशा अटीवर चालतो की, सभासदत्त्वाची कर्तव्ये स्वीकारण्यास तयार असणाऱ्यांना त्यांनी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभात सहभाग मिळतो – प्रा. सी. आर. के.
- ६) सहकार ही एक पद्धती आहे. यापेक्षा त्यात अधिक काही तरी आहे. हृदय व मनाला आवाहन – एम. डार्लिंग
- ७) संघटनेने परिणामकारक केलेले स्वावलंबन म्हणजे सहकार होय. उत्तम शेती, उत्तम व्यवसाय व उत्तम राहणीमान ही सहकाराची तीन तत्त्वे आहेत. – सर होरेस प्लॅकेट
- ८) सहकार म्हणजे एकता, लोकशाही समता आणि स्वातंत्र्य या तत्त्वावर आधारित सामाजिक संघटना होय – डब्ल्यू. पी. वॅटकीन

- 9) “ The theory of Co-operation states very briefly that an isolated and powerless individual can by association with others & moral development & mutual support obtain in his own degree, the material advantages available to wealthy and powerful persons & thereby develop himself to the fullest extent of his abilities” – Edward Maclagan Committee Report- 1914.

सहकार तत्त्वज्ञान असे आहे की, एकाकी, दुर्बल व्यक्तीला इतरांशी सहकार्य करून परस्पर साहाय्यांच्या व नैतिक विकासाच्या आधारे सधन व सबळ व्यक्तींना उपलब्ध असलेले भौतिक लाभ स्वतःसाठी मिळविता येऊ शकतात आणि व्यक्तीच्या नैसर्गिक क्षमतेचा विकास साधत.
– एडवर्ड मॅक्लॅगन समिती - १९१४

- १०) सहकारी संस्था ही व्यक्तिसमूहांची किंवा समाजाची अशी संघटना आहे की, ज्या संघटनेच्या सभासदांचे आर्थिक व सामाजिक कल्याण साधण्यासाठी परस्पर साहाय्य आणि नफ्याचे उच्चाटन यावर आधारलेला उद्योग किंवा व्यवसाय स्थापन केला जातो त्याद्वारे समाजाच्या सामान्य आर्थिक गरजांची पूर्तता होते. – पी. ई. विरामन
- ११) सहकार म्हणजे सामाजिक आशय असलेली अर्थपद्धती होय – पी.एच. कॅसलमन
- १२) “सामुदायिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गरजा आणि अपेक्षांच्या पूर्तीसाठी स्वेच्छेने एकत्र आलेल्या व्यक्तींच्या संयुक्त मालकीची व लोकशाही पद्धतीने नियंत्रित केली जाणारी स्वायत्त संस्था म्हणजे सहकारी संस्था.” – डॉ. इयान मॅकपर्सन अहवाल
- १३) सहकार ही जगातील अत्यंत अवघड आणि सौंदर्यसंपन्न कला आहे – डॉ. एम. पी. जॅकस
- १४) सहकार हे निर्मितीचे जागतिक अवजार आहे. – आर. बोवेन
- १५) सहकारी संस्था या आर्थिक विकास, सामाजिक उद्दिष्टे, सामाजिक परिवर्तन साध्य करण्यासाठी प्रयत्नरत असलेल्या व सांस्कृतिक विकास साध्य करण्यासाठी सहकारी मूल्ये अबाधित राखून सहकारी तत्त्वावर काम करणाऱ्या व्यावसायिक संघटना होय – मॅचेस्टर काँग्रेस – सप्टेंबर १९१५
- १६) सहकार म्हणजे स्वेच्छेने एकत्रित आलेल्या व्यक्तींची संघटना असून आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांनी निर्माण केलेली आणि निःस्वार्थी भूमिकेतून संयुक्त व्यवहारासाठी स्थापन केलेली चळवळ होय. चळवळीच्या माध्यमातून स्थापन झालेल्या संस्थांचा कारभार सहकार तत्त्वावर चालविण्यात येतो. संस्थेत सभासद ज्या प्रमाणात व्यवहार करतात त्या प्रमाणात संस्थेच्या लाभात ते सहभागी होतात.- डॉ. गंगाधर वि. कायंदे-पाटील
- १७) ग्राहकांना त्यांच्या आवडीप्रमाणे आर्थिकदृष्टे शक्य असेल इतक्या कमी किमतीत त्यांच्या गरजेनुसार माल किंवा सोयी उपलब्ध करून देणे हाच ज्याचा उद्देश आहे. अशा उद्योगाला सहकारी उद्योग म्हणता येईल. हा उद्देश पार पाडण्याची हमी म्हणून ग्राहकच त्याचे मालक असणे, त्यांच्या व्यतिरिक्त अन्य कोणी मालक नसणे हे आवश्यक आहे. – जेरी वून्डिस

- १८) संयुक्त प्रयत्नांनी एक समान ध्येय गाठण्यासाठी एकत्र आलेल्या व्यक्तींचा समूह किंवा गट म्हणजे सहकार – सी. एफ. स्ट्रिकलंड
- १९) संयुक्त प्रयत्नांनी एक समान ध्येय गाठण्यासाठी एकत्र आलेल्या व्यक्तींची सामाईक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थापलेली स्वयंशासित संयुक्त मालकीची आणि लोकशाही पद्धतीने चालणारी संस्था आहे. – आय. सी. ए. १९९५ मॅचेस्टर मधील व्याख्या
- २०) Co-operation is better way of life and in fact it is inevitable way when we live in cowder community – Pandit Jawaharlal Nehru.

८.३ सहकाराची वैशिष्टे

सहकारासाठी इंग्रजीत 'Co-operation' हा शब्द आहे. लॅटिन भाषेतील 'Co-operare' या शब्दापासून 'Co-operation' शब्द तयार झाला आहे. लॅटिन भाषेत 'Co-operare' या शब्दाचा अर्थ एकत्र काम करणे असा आहे. वरील सर्व तज्ज्ञांची मते आणि समित्यांच्या अहवालाचे तात्त्विक दृष्टिकोनातून विचारांचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. वरील विचारांवरून असे स्पष्ट होते की, सहकार म्हणजे समान आर्थिक ध्येयांच्या पूर्तीसाठी असलेले ऐच्छिक संघटन आहे. हे संघटन समानता या तत्त्वावर आधारित असते. इ.स. १९४६ साली श्री. सरय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात आलेल्या समितीने श्री. कॅलव्हर्टची परिभाषा मान्य केली आहे. मेहता यांनी सहकाराकडे अधिक व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिल्याचे स्पष्ट होते, तर डॉ. गंगाधर कायंदे-पाटील यांची व्याख्या सहकाराची तत्त्वे स्पष्ट करणारी महत्त्वपूर्ण व्याख्या आहे.

मागील व्याख्यांवरून सहकाराची वैशिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सहकार ही काही व्यक्तींची संघटना आहे.
२. आर्थिकदृष्टी दुर्बल घटकांनी एकत्रित येऊन सहकारी संस्था स्थापन करून सहकाराचा पाया घातला आहे.
३. सहकाराची स्थापना संयुक्त सहकाराची स्थापना संयुक्त व्यवहारातून होते.
४. सहकारी संस्थेचा कारभार निःस्वार्थी भूमिकेतून केला जातो.
५. सहकारी संस्थेची जबाबदारी सर्व सभासदांवर असते.
६. सभासदांना त्यांनी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभ दिला जातो.
७. सहकार म्हणजे स्वेच्छेने एकत्रित आलेल्या व्यक्तींची संघटना आहे.
८. आर्थिकदृष्टी दुर्बल घटकांसाठी सहकार चळवळ उपयोगी आहे.
९. सभासदांना सहकारामध्ये समान दर्जा प्राप्त होतो त्यांची उद्दिष्टे समान असतात. सहकारामध्ये समानता महत्त्वाची आहे.
१०. सहकारामध्ये लाभापेक्षा स्वावलंबन, सेवाभाव आदी तत्त्वांवर प्राधान्य देण्यात येते.

११. सहकारमध्ये नीतिमूल्यांना विशेष स्थान आहे.
१२. सहकार म्हणजे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाची चळवळ आहे.
१३. सहकारी संस्थेचा मुख्य उद्देश संस्थेच्या सभासदांचे आर्थिक हित जोपासणे.
१४. सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो आणि एक व्यक्ती एक मत हे तत्त्व पाळले जाते.
१५. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला पर्याय म्हणून सहकार चळवळ उदयास आली. मोठ्या प्रमाणात वाढली.
१६. सहकाराच्या माध्यमातून सभासदांचा सर्वांगीण विकास होतो / होऊ शकतो.
१७. सहकार चळवळीच्या माध्यमातून सभासदांना बचत, आर्थिक काटकसर यांची शिकवण देण्यात येते आणि ही शिकवण प्रत्यक्ष अनुभवातून मिळते.
१८. सहकार चळवळ ही मानवनिर्मित मानवहिताची चळवळ आहे.
१९. सहकारामध्ये सभासदांची जात, धर्म, पंथ, गरीब, श्रीमंत असा भेदाभेद करण्यात येत नाही.
२०. सहकार हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था यांना जोडणारा महत्त्वपूर्ण आर्थिक दुवा आहे.
२१. सहकार संदर्भात अनेक प्रकारचे कायदे कालानुरूप तयार करण्यात आले असून, त्यामध्ये परिस्थितीनुरूप बदल करण्यात आलेला / झालेला आहे.

यावरून सहकार ही सर्वाकरिता चालवलेली चळवळ असून, त्यामध्ये प्रामाणिकपणा, समान दर्जा, समान हक्क, एकमेकांबद्दल आदर आदी गुणांचा समावेश होतो. गरीब व श्रीमंत असा भेद सहकारामध्ये केला जात नाही म्हणूनच सहकार ही जनतेची चळवळ, आर्थिकदृष्टी कर्मकुवत वर्गातील व्यक्ती स्वतःची जात, धर्म, पंथ विसरून समानतेच्या तत्त्वावर एकत्रित येऊन कार्य करतात. सहकार म्हणजे भांडवलशाही व समाजवाद यांना जोडणारा सुवर्णमध्य आहे. सहकाराचा उगम मानवी संस्कृतीबरोबर झाला आहे हेही कळते. सहकाराचा अर्थ आणि व्याख्या याबाबत प्रत्येकाने वेगवेगळ्या अंगांनी विचार केलेला आहे हेही स्पष्टपणे आढळून येते.

८.४ सहकाराचे स्वरूप

सहकार ही चळवळ आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला देण्यात आलेला समर्थ पर्याय आहे. सहकाराची विविध गुणवैशिष्ट्ये आणि लक्षणांवरून सहकार चळवळीचे नेमके स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. सहकार ही व्यक्तींची संघटना :

सहकारी संस्था स्थापन करून आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी समान उद्दिष्टांचा आधार समाजातील काही व्यक्ती एकत्रित येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. त्यामुळे सहकार ही व्यक्तींची संघटना आहे. सहकारी संस्थेचे सभासदत्व स्वीकारण्याबाबत कुणावरही सक्ती करता

येत नाही. तथापि एखादा सभासद स्वेच्छेने सभासदत्वाचा त्याग करू शकतो. याचाच अर्थ व्यक्तींची संघटना आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य या मुद्यांना सहकार या व्यक्तीच्या संघटनेत महत्त्व दिलेले आहे.

२. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना एकत्रित आणणारी चळवळ:

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील व्यक्ती एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. सभासद होणाऱ्या व्यक्ती समाजातील श्रीमंत किंवा भांडवलदार किंवा बड्या असामी नसतात. सभासदामध्ये विचार करण्याची पातळी, आर्थिक विकास, इत्यादींबाबत ध्येय सारखे असते. सभासदांचे उद्देशही सारखेच असतात. त्यामुळे एकत्रित आलेल्या सभासदांमध्ये जात, धर्म, पंथ, वर्ग, ध्येय, इत्यादींबाबत एकसमानता असते. सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट करताना या मुद्यांचा विचार करावा लागतो.

३. लाभप्राप्तीपेक्षा सभासदांचा सर्वांगीण विकास हे ध्येय :

सहकाराव्यतिरिक्त व्यवसाय संघटनेतील इतर प्रकारांत एकत्र व्यापार, भागीदारी आणि संयुक्त भांडवली प्रमंडळामध्ये लाभप्राप्ती हा महत्त्वाचा उद्देश असतो. सहकारी संस्था हा व्यवसाय संघटनेचा असा प्रकार आहे, ज्यामध्ये लाभप्राप्तीला गौण स्थान दिलेले आहे. सहकारी संस्थेच्या सभासदांचा सर्वांगीण आर्थिक विकास हे सहकारी हे संस्था करण्याचे प्रमुख ध्येय असते. सहकारी संस्थांमध्ये सभासदांच्या गरजांची पूर्तता करणे, सभासदांना वाजवी किंमतीत चांगल्या दर्जाच्या वस्तू उपलब्ध करून देणे, सभासदांची सेवा करणे या ध्येयांना महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे लाभप्राप्ती गौणस्थान असते.

४. नीतिमूल्यांना महत्त्व :

सहकारी संस्थांमध्ये नीतिमूल्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे, एवढेच नव्हे, तर सहकार चळवळ नीतिमूल्यांवर आधारित आहे, हे या चळवळीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. लाभप्राप्ती, पिळवणूक, फसवणूक, मालात भेसळ करणे, ग्राहकांची उपेक्षा करणे, खोटी मापे वापरणे इत्यादी बाबींना सहकार चळवळींमध्ये स्थान दिले जात नाही.

५. सभासदांना समान संधी :

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील व्यक्तींनी समान उद्दिष्टांपोटी स्थापन केलेली सहकार ही चळवळ असल्याने संस्थेच्या सर्वच सभासदांना विकासाची समान संधी उपलब्ध होते. सभासदांना सहकार्य करून आर्थिकदृष्ट्या सशक्त करून त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यात मदत मिळते म्हणून सहकार चळवळीचे सभासदांना समान संधी हे वैशिष्ट्य महत्त्वपूर्ण आहे आणि सहकाराचे स्वरूप ही बाब विचारात घ्यावी लागते.

६. सभासदांचे समान ध्येय व उद्दिष्ट :

कोणतीही एक व्यक्ती स्वप्रयत्नाने फार मोठी प्रगती करू शकत नाही. कारण प्रगतीच्या मार्गातील अडथळे त्या व्यक्तीस सहजपणे पार पाडता येत नाहीत. त्यामुळे सहकारी संस्था हा असा प्रकार आहे की, दुर्बल घटकांतील व्यक्ती समान ध्येय समोर ठेवून एकत्र येतात. त्यांच्या प्रगतीचे उद्दिष्ट नीतिमूल्यांवर आधारित संबंधातून साध्य होते. म्हणून सहकाराचे स्वरूप विचारात घेताना या उद्दिष्टास महत्त्व दिले जाते.

७. स्वावलंबन आणि सेवा :

सहकार याचा अर्थ सहकार्य असा असून एकमेकांना साहाय्य करणे, सभासदांना स्वावलंबनाचा मार्ग दाखविणे, नीतिमूल्यांचा विचार करून आर्थिक विकासांसाठी प्रयत्न करणे, तसेच त्यांच्या आर्थिक जीवनमानात वाढ करण्यासाठी त्यांनी उचित आणि वाजवी दराने सेवा उपलब्ध करून देणे. या सर्व प्रकारांतून सभासदांचे आर्थिक हित जोपासणे, त्यांच्या प्रगतीचे विकासाचे दार उघडे करून देणे हाच यांमागील महत्त्वाचा उद्देश असतो. सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट करताना स्वावलंबन व सेवेचा विचार करावा लागतो.

८. वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा सामूहिक हितास प्राधान्य :

सहकार चळवळीत एकापेक्षा अधिक व्यक्ती एकत्र येतात. त्यांचे ध्येय आणि उद्देश सारखे असल्याने सर्व सभासद सामूहिक ध्येयास प्राधान्य देतात. सभासदांचे सामूहिक ध्येय हे व्यक्तिविकास किंवा सभासद विकासावरच आधारित असते. त्यामुळे सभासदांना वैयक्तिक स्वार्थाचा विचार करण्याची गरज पडत नाही. तथापि वैयक्तिक स्वार्थ आणि सामूहिक ध्येय यांमध्ये प्रश्न उद्भवला, तर सभासदास वैयक्तिक हित दूर करावे लागते.

९. सामाजिक परिवर्तन :

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोषांतून सहकार चळवळीचा उगम झालेला असल्याने सहकार चळवळीस सामाजिक परिवर्तनाचे प्रमुख हत्यार मानले आहे. समान उद्दिष्टपूर्ती, नीतिमूल्याची जोपासना, आर्थिक विषमतेस पायबंद, मध्यस्थांचे उच्चाटन, सामूहिक हितास प्राधान्य. विकासाची समान संधी, इत्यादींमुळे सहकार चळवळ ही सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ मानली जाते.

१०. मध्यस्थांचे उच्चाटन:

उत्पादित वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी वितरणाचे अनेक मार्ग आहेत. या सर्व मार्गांमध्ये मध्यस्थास अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. उत्पादक आणि ग्राहक यांमध्ये या मध्यस्थांचे प्राबल्य आहे. मध्यस्थ त्यांच्या सेवेचा मोबदला मोठ्या प्रमाणात घेत असल्याने ग्राहकांना वस्तू वाजवी किमतीत मिळत नाहीत. मध्यस्थांचे अनेक दोष वस्तू व सेवांच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात आढळून येतात. यावर उपाय म्हणून सहकारी संस्थांची स्थापना करून मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे व ग्राहकांना योग्य आणि वाजवी किमतीत वस्तूंचा पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने सहकार चळवळीस महत्त्व आहे.

११. लोकशाही पद्धतीने व्यवसाय संघटन :

सहकार चळवळ ही मूलतः लोकशाही पद्धतीने कारभार करणारी, व्यवस्थापन बघणारी चळवळ / संस्था आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटने (I.L.O.) ने सामान्य मर्यादित साधने असलेल्या व्यक्तींनी स्वेच्छेने एकत्रित येऊन आपली समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकशाही पद्धतीने व्यवसाय संघटनेचे नियंत्रण करण्यासाठी जी संस्था निर्माण केली जाते, त्या संस्थेस सहकारी संस्था असे म्हटले आहे. लोकशाही पद्धतीने व्यवस्थापन म्हणून व्यवसाय संघटनेस महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

१२. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेस समर्थ पर्यायः

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत खासगी क्षेत्राचा प्रभाव, व्यक्तिस्वातंत्र्य, वैयक्तिक लाभप्राप्ती, सरकारी धोरणावर उद्योगपतींचे प्राबल्य असल्याचे निदर्शनास येते. त्यामुळे सर्वसामान्य ग्राहक आणि समाजातील दुर्बल घटक हा उपेक्षित राहतो. समाजात आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसते, त्यातून वर्गसंघर्ष वाढण्यास खतपाणी मिळते पर्यायाने देशात अशांतता निर्माण होते. असे होऊ नये यासाठी प्रत्येकास विकासाची समान संधी मिळावी, नीतिमूल्यावर आधारित विकास व्हावा यासाठी सहकाराचा समर्थ पर्याय म्हणून विचार केला जातो. सहकाराकडून अशा संस्थांना मदत मिळते.

१३. समताधिष्ठित स्वरूपः

समाजामध्ये समताधिष्ठित वातावरण निर्माण करावयाचे असेल, तर सहकार चळवळीच्या माध्यमातून असे वातावरण निर्माण करता येते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोषांवर उपाय, समाजवाद आणि भांडवलशाहीतील सुवर्णमध्य इत्यादी प्रकारांतून देखील या बाबींचा विचार होतो. समान दर्जा, समान ध्येय आणि समान विकासाची संकल्पना इत्यादी बाबींकडे या दृष्टीने लक्ष दिले जाते, कारण समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी हे आवश्यक आहे.

१४. समाजहितविरोधी कार्यरत संस्थांचे निर्मूलन आणि त्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण :

समाजात दोन वर्गांचे हितसंबंध नेहमी परस्परविरोधी असतात. एक वर्ग हा कायमस्वरूपी समाजहिताच्या विरोधात कार्यरत असतो आणि समाजाच्या विकासात अडथळे आणतो. एवढेच नव्हे, तर त्यांच्या संस्थासुद्धा पद्धतशीरपणे त्यासाठी कार्यरत असतात. अशा संस्थांचे निर्मूलन करण्याचे कार्य सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून प्रभावीपणे करता येते. सहकारी संस्थांचे सभासद त्यांना प्राप्त होणाऱ्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून समाजविकासाचे कार्य करू शकतात, म्हणून सहकाराचे स्वरूप बघताना समाजहित विरोधी कार्यरत संस्थांचे निर्मूलन आणि त्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण या मुद्यांचा परामर्श घ्यावा लागतो.

वरील सर्व मुद्यांच्या आधारे सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट होते. शेवटी “सहकार ही सहकार्यासाठी, एकमेकांच्या आर्थिक विकासासाठी, नीतिमूल्यांवर आधारित असलेली चळवळ आहे” हे विधान सहकाराचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी पुरेसे आहे.

८.५ सहकाराची व्याप्ती

व्यवसाय संघटनेचे एकल व्यापार, भागीदारी संस्था, संयुक्त भांडवली प्रमंडळ आणि सहकारी संस्था असे चार प्रमुख प्रकार आहेत. सहकारी संस्थांचा अपवाद सोडल्यास इतर सर्व व्यवसाय प्रकार लाभप्राप्तीला महत्त्व देणारे असून हे व्यवसाय फक्त लाभ आणि लाभप्राप्तीसाठीच करण्यात येत असल्याचे निदर्शनास येते. तथापि सहकार ही एक प्रवृत्ती आहे. सहकारी चळवळ आहे. सहकार समाजातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गातील व्यक्तींनी एकत्रित येऊन सभासदांचा आर्थिक विकास आणि उन्नतीसाठी स्थापन केलेली संघटना असल्याने सहकाराच्या व्याप्तीचा आपणांस विचार करावा लागतो.

इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून निर्माण झालेल्या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला पर्याय म्हणून इंग्लंडमधील विणकारांनी रॉशडेल यांच्या नेतृत्वाखाली ग्राहक सहकारी भांडाराची स्थापना जीवनावश्यक वस्तूंचा सभासदांना पुरवठा करण्याच्या उद्देशातून केली आणि आधुनिक सहकार चळवळीचा पाया घातला. जर्मनीमध्ये शुल्झेडेलिश यांच्या सहकार पद्धतीमुळे विविध प्रकारच्या विशेषतः व्यापाऱ्यांना आणि शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी सहकारी संस्थांची निर्मिती होऊ शकली, हे सहकाराच्या व्याप्तीचा विचार करताना नमूद करणे गरजेचे आहे. एवढेच नव्हे तर जर्मनीमध्ये शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी रफायझन सहकार पद्धती स्थापन करण्यात आली होती. त्यामुळे इंग्लंडमधील आणि जर्मनीमधील सहकार पद्धतीचे समान उद्दिष्ट पूर्तीसाठी एकत्रित येणे हे सूत्र आहे.

डेन्मार्कमध्ये दुग्धव्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर असल्याने अनेक दुग्धविकास सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. सहकार या व्यवसाय संघटनेचा प्रकार जगातील अनेक देशांत प्रभावी ठरला आहे. असे म्हटल्यास चुकीचे ठरत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारास विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतातील सहकारी साखर उद्योग, सहकारी सूतगिरण्या आणि महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचे देशातील लक्षणीय स्थान हे देशातील सहकाराच्या व्याप्तीचे स्वरूप आणि क्षेत्र स्पष्ट करते. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी अंदाजे ४० ते ४५ टक्के लोकांच्या सहकार चळवळीशी खालील एका प्रकारातून प्रत्यक्ष संबंध आलेला आहे.

१. सहकारी बँकांचे कर्ज घेणे, खाते उघडणे, जामीनदार राहणे, भाग (**shares**) खरेदी घेणे.
२. सहकारी पतपुरवठा संस्था स्थापन करणे.
३. ग्राहक विविध वस्तू भांडाराची स्थापना करणे.
४. बहुदेशीय सहकारी संस्थेची स्थापना करणे किंवा सभासद होणे.
५. सहकारी कृषी उत्पन्न बाजार समिती सभासद, खरेदी-विक्री.
६. सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचे सभासदत्व स्वीकारणे.
७. नोकरदार कर्मचाऱ्यांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था सभासदत्व कर्मचाऱ्यांने स्वीकारले.
८. दुग्धविकास सहकारी संस्थांद्वारे निर्मित उत्पादन विकत घेणे. उदा. वारणा श्रीखंड इ.
९. कुक्कुटपालन कार्यासाठी सहकारी संस्थेचे कर्ज घेणे.
१०. गृहनिर्माण कार्यासाठी सहकारी संस्थेचे कर्ज घेणे.
११. सहकारी उपसा जलसिंचन योजनेचे सभासद होणे.
१२. सहकारी रूग्णालये स्थापन करणे.
१३. कृषी माल उत्पादन प्रक्रिया उद्योग सुरू करणे किंवा मालाची विक्री करणे.
१४. राज्य सहकारी बँकेचा जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या माध्यमातून फायदा घेणे.
१५. विद्यार्थी सहकारी संस्था / भांडारे स्थापन करणे, सभासदत्व स्वीकारणे किंवा वस्तू खरेदी करणे.

१६. महिला सहकारी संस्थांमधून वस्तू खरेदी करणे.
१७. विद्युत सहकारी संस्थेचे सभासद होणे.
१८. सहकारी संस्थांमध्ये नागरी पतसंस्था, बँका, शेती पतसंस्था, विपणन संस्था, ग्राहक भांडारे, दुग्ध व्यवसाय संस्था, कुक्कुटपालन संस्था, श्रमिक संस्था, ग्राहक भांडारे, पाणी व वीजपुरवठा संस्था, विविध कार्यकारी सेवा सोसायटी, विद्यार्थी ग्राहक भांडार, वनमंजूर संस्था, बांधकाम सहकारी संस्था, उपसा जलसिंचन, खतनिर्मिती, आदिवासी सहकारी संस्था, सूतगिरणी, विणकर संस्था आणि मोटार वाहतूक संस्था इ.चा समावेश असल्याने सहकाराची व्याप्ती ही अतिशय व्यापक असल्याचे दिसून येते.

प्रत्येक क्षेत्रात सहकारी शिरकाव / प्रवेश झालेला असून, या संस्था प्रभावीपणे कार्यरत आहे. हा सर्व भाग सहकाराच्या संस्थांचा व्याप्तीशी निगडित आहे. आज सहकाराने व्यापलेले क्षेत्र भविष्यात अधिक व्यापक होत जाईल यात शंका नाही.

८.६ सहकाराचे महत्त्व

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रकारचे दोष आढळून येतात, ज्यामध्ये उत्पादनाच्या साधनांवर मर्यादित व्यक्तीचा अधिकार, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांचे शोषण, वर्णद्वेष, वर्गसंघर्ष, संपत्तीचे असमान वितरण इ. भांडवलशाही व्यवस्थेस पर्याय म्हणून सहकारास महत्त्वाचे स्थान आहे. तथापि सहकाराचे महत्त्व विचारात घेताना अ) आर्थिकदृष्ट्या महत्त्व. ब) सामाजिकदृष्ट्या महत्त्व. क) शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्व. ड) राज्य व देशाच्या दृष्टिने महत्त्व. इत्यादी घटकांचा विचार करून महत्त्व स्पष्ट करणे उचित ठरेल. सहकाराचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे –

अ) आर्थिकदृष्ट्या महत्त्व:

सहकाराचे आर्थिकदृष्ट्या महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल –

१. सहकारी संस्थेच्या सभासदांनाच नव्हे, तर समाजातील इतरांनादेखील वाजवी किमतीत वस्तू प्राप्त होतात.
२. गरजेनुसार जीवनावश्यक वस्तूंची खरेदी वाजवी दराने करून आर्थिकदृष्ट्या जीवनमान उंचावले जाते.
३. मध्यस्थ किंवा सावकारामार्फत अवाजवी दराने कर्ज न घेता सहकारी पतसंस्था किंवा सहकारी बँकांतून शासनाने रिझर्व्ह बँकेने निश्चित केलेल्या व्याजदराने कर्ज मिळते.
४. विविध प्रकारच्या लघु आणि कुटिरोद्योगांना सहकारी पतसंस्थांकडून उचित दराने कर्जपुरवठा होतो.
५. स्वतः घर बांधणे किंवा फ्लॅट घेणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे स्वप्न असते. हे केवळ सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या माध्यमातून साकारले जाते.
६. कृषी उत्पादित माल सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून विक्री केल्यास शेतकऱ्यांची फसवणूक टाळता येते व पिळवणुकीस पायबंद बसतो.

७. खासगी क्षेत्रातील व्यापारी आणि उत्पादकांच्या मक्तेदारीस आळा बसविता येतो.

ब) सामाजिकदृष्ट्या महत्त्व – सहकाराचे सामाजिकदृष्ट्या महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येते –

१. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींना सामाजिकदृष्ट्या एकत्र आणले जातात.
२. समान उद्दिष्टांच्या माध्यमातून सामाजिक विकास होतो.
३. आपापसात परस्पर प्रेम आणि आपुलकी निर्माण केली जाते.
४. सभासदांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या स्वावलंबनाचा मंत्र शिकविला जातो.
५. समाजास व्यसनाधीनतेपासून दूर ठेवले जाते.
६. सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते.
७. सभासदांना बचतीची आणि काटकसरीची सवय लावली जाते.
८. समाजात विकासाची भावना निर्माण करून वाढीस लावली जाते.
९. समाजाचे नीतिधैर्य वाढविले जाते.

क) शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्व – सहकाराचे शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल –

१. शिक्षण संस्था स्थापन करून सर्व प्रकारचे शिक्षण उपलब्ध करून दिले जाते.
२. सभासदांना सहकाराचे लोकशाही नीतिमूल्यांचे शिक्षण दिले जाते.
३. सभासदांना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यात सुसंस्कृतपणाची भावना वृद्धिंगत केली जाते.
४. मानवी नीतिमूल्ये जोपासण्याचे आणि स्पर्धानिर्मित द्वेष टाळून विकास करण्याचे शिक्षण दिले जाते.

ड) राज्याच्या किंवा देशाच्या दृष्टीने महत्त्व – सहकाराचे राज्याच्या किंवा देशाच्या दृष्टीने महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल –

१. देशाच्या आर्थिक विकासाचा संदर्भ हा सहकार चळवळीशी जोडला जातो.
२. सहकारामध्ये समानतेच्या तत्त्वावर विकासाला महत्त्व दिले जात असल्याने सरकारी धोरणे सहकारी संस्थांना अनुकूल राहू शकतात.
३. सहकाराच्या माध्यमातून अनेक सरकारी योजना प्रभावी पद्धतीने राबविण्यात येतात.
४. सरकारकडून सहकारी संस्थांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत दिली जाते.
५. जनकल्याणासाठी सरकारकडून जे कार्य अभिप्रेत आहे, परंतु सरकारला करता येत नाही, अशी सर्व कार्ये सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून पूर्ण केली जातात.

८.७ सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व

शोषणमुक्त समाज निर्माण करणे, गरजू आणि दुर्बल घटकांना एकत्रित करून संघटनेच्या माध्यमातून आवश्यक त्या सेवा उत्पादन हाती घेणे 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर चालविणे. सर्व गरजूंना मुक्त प्रवेश देणे, लोकशाही पद्धतीने कारभार चालविणे या मूलसिद्धांतावर सहकारी चळवळ आधारित आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळीचे स्थान व सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत, समाजवादी समाजरचनेच्या ध्येयानुसार खाजगी व सार्वजनिक उपक्रमाबरोबर, सहकारी अर्थव्यवस्थेचाही मोठा वाटा आहे. सहकारी चळवळीतील सहकारी पतपुरवठा दुग्धउत्पादन, साखरउत्पादन, कृषीमालाचे उत्पादन, कृषी मालाचे विपणन, सहकारी गृहनिर्माण संस्थांबरोबरच मजूर, जंगल कामगार, आदिवासी, मच्छीमार, बदकेपालन, ससेपालन यांसारख्या दुर्बल घटकांच्या सहकारी संस्थांनी कृषिग्रामीण व नागरी भागाच्या विकासात मोलाची भर टाकली आहे.

सहकारी संस्था आपल्या सदस्यांच्या सामाजिक गरजांकडे वाढत्या प्रमाणात लक्ष घालू लागल्या आहेत. बालस्वास्थ्य व वृद्धांसाठी दिवसभराची काळजी घेणाऱ्या केंद्राची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. अशा संस्थांना आवश्यक ते अर्थसाहाय्य व सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न सहकारी ग्रामीण व नागरी समाजामध्ये क्रीडास्पर्धा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करून संपूर्ण समाजाचे जीवन समृद्ध करू लागल्या आहेत.

आर्थिक क्षेत्रात पिळवणूक करणाऱ्या वाढत्या विघातक प्रवृत्तींना आळा घालण्याचे आणि ग्रामीण भागातील लोकांचे विशेषतः कमकुवत वर्गाचे हितरक्षण करण्यासाठी सहकारी चळवळ ही एक प्रभावी आघाडी बनत चालली आहे. शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाची योग्य किंमत मिळवून देण्याच्या दृष्टीने सहकारी संस्थांची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरली आहे.

आपापल्या क्षेत्रामध्ये सहकाराने स्वतःचे संघटन निर्माण केलेले आहे. सहकारी संस्था या स्थानिक लोकांनी निर्माण केलेल्या असून सहकारात असलेल्या संस्थेचा मालक म्हणजे सभासद होय. संस्थेचा कर्मचारीवर्ग हा स्थानिक असून त्यांना संस्थेच्या अडीअडचणी व संस्थेच्या बलस्थानाची चांगली माहिती असते. इतर सहकारी संस्थांबरोबरच दैनंदिन गरजेच्या स्वच्छ व निर्भळ वस्तू ग्राहकांना वाजवी किमतीत कशा प्राप्त होतील यासाठी ग्राहक भांडाराच्या माध्यमातून काही सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. सुशिक्षित लोकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी संस्था कार्य करीत आहेत.

आज महाराष्ट्रामध्ये समाजजीवनाच्या विविध अंगांमध्ये सहकार चळवळीने पदार्पण केले आहे. ग्रामीण शेती सेवा, सहकारी संस्था, दुग्धव्यवसाय संस्था, शेती, पाणीपुरवठा संस्था, सहकारी साखर कारखाने, सुतगिरण्या, विविध प्रकारच्या औद्योगिक सहकारी संस्था, ग्राहक भांडारे, गृहबांधणी संस्था अशा अनेक प्रकारच्या सहकारी संस्था कार्यरत आहेत.

आज आपल्याकडे विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रात ग्रामीण विकासामध्ये सहकारी चळवळीचे स्थान फार मोठे आहे. शेती आणि ग्रामीण विकासाची जबाबदारी असलेल्या शासनाच्या कामगिरीपेक्षा महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात सहकारी चळवळीचा सिंहाचा वाटा आहे. सहकारी यंत्रणेद्वारा प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांचा सहभाग ग्रामीण विकासात महत्त्वाचा ठरला आहे. शासनाच्या विकास योजनांचा पुरेपूर फायदा घेण्यासाठी सहकारी यंत्रणा अधिक उपयोगी ठरते. जेथे सहकाराचा अभाव असेल तर तेथे

शासनही अपुरे पडते. शासनाने पूर्ण केलेल्या विकास योजनांचा काही वेळा पाठपुरावा न केल्याने अशा योजना भविष्यामध्ये बंद पडतात. म्हणून ग्रामीण भागात सहकार चळवळ समर्थपणे उभी राहिली पाहिजे.

पश्चिम महाराष्ट्रात गावागावांतून विविध कार्यकारी शेती सेवा संस्था उत्तमरीतीने कार्य करित आहेत. शेतकरी सभासदांच्या सर्व प्रकारच्या गरजा सहकारी संस्थांमार्फत भागविण्याचे कार्य या संस्था पार पाडीत आहेत. ग्रामीण समाजामध्ये असे एकही क्षेत्र नाही की ज्याला सहकार चळवळीने स्पर्श केलेला नाही. शेतीसाठी खते, औषधे, कीटकनाशके, अवजारे, जीवनोपयोगी वस्तू वगैरे सर्व सेवा सहकारी संस्थांमार्फत पुरविल्या जातात. तसेच अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठाही मोठ्या प्रमाणात सेवा सहकारी संस्थांमार्फत केला जातो. त्याचप्रमाणे दुग्धव्यवसाय व उपसासिंचन योजनांद्वारे शेतीसाठी पाणीपुरवठा करण्याचे महान कार्यही सहकारी संस्थाच करित आहेत. गूळउत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी सहकारी गुन्हाळ घर, मार्केटिंगसाठी खरेदी-विक्रीसंघ, सहकारी साखर कारखाने व उसापासून उपपदार्थ बनविण्यासाठी सहकारी अर्कशाळा, कागद कारखाने किंवा विविध उपयोगी रसायने तयार करणारे कारखानेही उभारले जात आहेत. शेतीला संलग्न अशा प्रकारची यंत्रणा सहकारी तत्त्वावर आज वापरली जात आहे. सहकार चळवळीशिवाय ग्रामीण भागातील असंघटित दुर्बल व छोट्या शेतकऱ्यांना स्पर्धेच्या या आधुनिक युगात वाटचाल करणे केवळ अशक्य झाले असते म्हणून सहकार चळवळ हा शेतीनिष्ठ ग्रामीण समाजाचा आधारस्तंभ ठरला आहे.

८.८ सहकाराचे फायदे

सहकाराचे वेगवेगळे फायदे आढळून येतात हे फायदे आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक फायदे या शीर्षकांतर्गत अभ्यासले जातात. ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

अ) सहकाराचे आर्थिक फायदे – सहकाराचे आर्थिक फायदे पुढीलप्रमाणे सांगितले जातात.

१) सेवांचा पुरवठा :

सहकार ही चळवळ आहे. सहकार चळवळीच्या माध्यमातून अनेक संस्था स्थापन केल्या जातात. या सहकारी संस्था आपल्या सभासदांना स्वस्त दराने वेगवेगळ्या सेवा पुरवितात.

२) वेगवेगळ्या सोयी :

सहकारी संस्थेच्या आर्थिक कार्यांच्या माध्यमातून जमीन सुधारणा, जलसिंचनाच्या सोयी, तांत्रिक ज्ञान, जमिनीचे तुकडे जोडणे, खते व बी-बियाण्यांचा पुरवठा, पतपुरवठा, विजेचा पुरवठा आणि ग्राहकांसाठी वेगवेगळ्या वस्तूंचा पुरवठा केला जातो.

३) उत्कृष्ट दर्जाच्या वस्तू :

सहकारी संस्थांचा उद्देश नफा प्राप्ती नसला तरी सभासदांच्या गरजांकडे विशेष लक्ष पुरविले जाते. ग्राहकांना कमीत कमी किमतीमध्ये उत्कृष्ट दर्जाच्या वस्तू उपलब्ध करून दिल्या जातात.

४) जीवनविषयक प्रशिक्षण :

सहकार क्षेत्रात स्वावलंबन, काटकसर आणि बचतीला महत्त्व असल्याने सर्वसामान्य व्यक्तींना आपले जीवनविषयक प्रशिक्षण प्राप्त होते.

५) परस्पर संबंध :

सहकारी संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांवर हेतुपुरस्सर अन्याय केला जात नाही.

६) स्थिर रोजगार :

सहकारी संस्थांमध्ये वेगवेगळ्या कामासाठी व्यक्तींची गरज भासते. त्यामुळे स्थिर रोजगार उपलब्ध होतो.

७) बाजारपेठेत नियमितपणा :

सहकारी संस्थांमध्ये सभासदांच्या गरजा विचारात घेऊन उत्पादन, वितरण आणि मागणी-पुरवठ्यामध्ये समतोल प्रस्थापित करून बाजारपेठेत नियमितपणा आणला जातो.

८) जमाखर्चात अचूकपणा :

सहकारी संस्थांमधील जमाखर्चांमध्ये अचूकपणा आढळून येतो. त्यामुळे प्रामाणिकपणास प्रोत्साहन देऊन इतरांचा विश्वास संपादन करता येतो. पर्यायाने चुकीच्या प्रथा आणि चुकीच्या पद्धती नाहीशा केल्या जातात.

९) वितरण खर्चात काटकसर :

सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून उत्पादन ते ग्राहकांपर्यंत पक्का माल पोहोचविण्याच्या क्रिया हाती घेतल्या जातात. त्यामुळे अनावश्यक मध्यस्थांचे उच्चाटन, अनावश्यक सेवांची पुनरावृत्ती टाळणे, दिशाभूल करणाऱ्या जाहिराती, भेसळ आणि वजन-मापातील अपप्रवृत्ती वितरण व्यवस्थेत टाळून खर्च कमी केला जातो.

१०) ग्राहकांची क्रयशक्ती वाढविणे :

सहकारी संस्थेच्या सभासदांना वेगवेगळ्या दर्जाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. चांगल्या दर्जाच्या वस्तूंचा पुरवठा केला जात असल्याने त्यांची क्रयशक्ती वाढते आणि पैशाची बचत होण्यास मदत होते. बचतीतून दुसऱ्या वस्तू खरेदी केल्या जाऊ शकतात.

११) मक्तेदारीस प्रतिबंध :

ग्राहकांच्या दृष्टीने मक्तेदारी किंवा एकाधिकारास सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून आळा बसतो, कारण वेगवेगळ्या वस्तू आणि सेवांचे वितरण सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून होते.

१२) आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी :

समाजातील श्रीमंत व्यक्तींना इतर प्रकारच्या संस्थांच्या माध्यमातून फायदे प्राप्त होतात, परंतु आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींना सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून फायदे प्राप्त होतात. त्यामुळे समाजातील आणि देशातील आर्थिक विषमता दूर होण्यास मदत होते. संस्थेच्या लाभाची न्याय्य प्रमाणात वाटणी सभासदांमध्ये होते.

ब) सहकाराचे सामाजिक फायदे – सहकार ही सामाजिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची चळवळ आहे. सहकाराचे सामाजिक फायदे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सहकारी संस्थांमुळे ग्राहक विरुद्ध उत्पादक, कामगार विरुद्ध मालक, शहरी विरुद्ध ग्रामीण असे परस्पर विरोधी तणावपूर्वक संबंध आटोक्यात आणले जातात.
२. धर्म, जात, भाषा, राज्य, वंश आणि व्यवसाय यापेक्षा सहकाराचे स्वरूप वेगळे आहे. सहकार ही जीवन जगण्याची शैली म्हणून विकसित झाली आहे.
३. गैरमार्ग आणि हिंसाचाराचा अवलंब न करता, सामाजिक परिवर्तन हे सहकार चळवळीच्या माध्यमातून घडवून आणता येते.
४. सहकारामुळे व्यक्तीविकासातून सामाजिक विकास साधता येतो.
५. सहकार हे शांततामय सामाजिक परिवर्तनाचे साधन समजल्याने समाजामध्ये परिवर्तनासाठी सहकाराचा उपयोग होतो.
६. सहकारामुळे कर्तव्याची जाणीव निर्माण होऊन वेगवेगळ्या व्यक्ती आपले कर्तव्य प्रामाणिकपणे पार पाडण्याचा प्रयत्न करतात.
७. सहकारामुळे शोषणविरहित समाजाची निर्मिती होते आणि त्यातून भावनात्मक ऐक्य वाढीस लागते.
८. सहकारामुळे नीतिमत्ता विकसित होऊन समाजाचा नैतिक स्तर उंचावला जातो.
९. सहकारामुळे सामाजिक नेतृत्व आणि सामाजिक नेतृत्वातून राजकीय नेतृत्व निर्माण होते.

क) सहकाराचे शैक्षणिक फायदे – सहकाराचे शैक्षणिक फायदे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सहकारी संस्थांचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालत असल्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेचे शिक्षण सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून प्राप्त होते.
२. लोकशाही पद्धतीचे प्रत्यक्ष शिक्षण सभासदांना सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून प्राप्त होत असल्याने संस्थांच्या व्यवस्थापनातील त्यांचा सहभाग वाढतो.
३. सहकारी संस्थेच्या सभासदांना व्यवस्थापकीय ज्ञान, सहकार कायद्याची ओळख, नियम, पोटनियम, शासनाचे निर्णय व पळवाटा याबाबत माहिती होते.
४. सहकार तत्त्वामुळेच वेगवेगळ्या सहकारी संस्था (साखर कारखाने, बँका, सूतगिरण्या, खत कारखाने व इतर प्रक्रिया संस्था इ.) यशस्वी झाल्या आहेत.
५. सहकारामुळे सर्वसामान्यांना आधुनिक व्यवस्थापनाचे शिक्षण व प्रशिक्षण प्राप्त होते.

८.९ स्वाध्याय

१. सहकाराची संकल्पना स्पष्ट करून सहकाराची वैशिष्ट्ये थोडक्यात सांगा.
२. सहकारचे स्वरूप सांगून सहकाराची व्याप्ती विशद करा.
३. सहकाराचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व सांगा.
४. सहकाराचे सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक फायदे सांगा.

ग्रामीण सामाजिक परिवर्तन (सांस्कृतिकीकरण)

पाठाची रूपरेषा

- १.० पाठाचे उद्देश
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ सांस्कृतिकीकरणाचा अर्थ
- १.३ सांस्कृतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये
- १.४ सांस्कृतिकीकरणास चालना देणारे घटक
- १.५ सांस्कृतिकीकरण संकल्पनेच्या मर्यादा
- १.६ स्वाध्याय

१.० पाठाचे उद्देश

- सांस्कृतिकीकरणाचा अर्थ समजून घेणे.
- सांस्कृतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.
- सांस्कृतिकीकरणास चालना देणारे घटक कोणते ते पाहणे.
- सांस्कृतिकीकरणाच्या संकल्पनेच्या मर्यादा सांगा.
- सांस्कृतिकीकरणाचा अर्थ

सांस्कृतिकीकरण:

१.१ प्रास्ताविक

सांस्कृतिकीकरणाची संकल्पना व्यापक स्वरूपाची आज जरी वापरली जात असली तरी सुरुवातीस सांस्कृतिकीकरणाऐवजी ब्राह्मणीकरण ही संज्ञा श्रीनिवास यांनी वापरली. कुर्ग समाजातील ब्राम्हणवर्गातील लोकांचे आचार, विचार, पेहराव, आहारविषयक संकल्पनांचे अनुकरण कनिष्ठ जातीतील लोक आपला सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी करीत असतात, हे जेव्हा श्रीनिवास यांना आढळून आले तेव्हा त्यास ब्राह्मणीकरण अशी संज्ञा त्यांनी वापरली. परंतु वरिष्ठ जातीच्या परंपराचे रीतिरिवाजांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती कनिष्ठ जातीतील लोक प्रत्येक प्रादेशिक समाजात

कमी-अधिक प्रमाणात करीत असतात. असे श्रीनिवास यांना जेव्हा आढळून आले तेव्हा ब्राह्मणीकरणाऐवजी सांस्कृतिकीकरण हा शब्द वापरण्यास सुरुवात केली. सांस्कृतिकीकरण हा शब्द प्रयोग सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात त्यांनी वापरलेले आहे. म्हणून ब्राह्मणीकरण हा शब्दप्रयोग फक्त कुर्ग समाजातील परिवर्तनासाठी वापरला, तर सांस्कृतिकीकरण हा शब्द प्रयोग सर्व प्रादेशिक समाजातील परिवर्तनासंबंधी त्यांनी वापरला.

डॉ. श्रीनिवास यांच्या मते सांस्कृतिकीकरणाचा अर्थ हा फक्त रीतिरिवाजांच्या किंवा परंपरांच्या अनुकरणापुरता मर्यादित नाही, तर नवीन विचारमूल्ये उच्च जातींनी जी स्वीकारलेली आहेत त्यांच्या पुरस्कारांशी निगडित आहेत. असे नवीन विचार धार्मिक किंवा धर्मनिरपेक्ष विशाल समुदायात नेहमीच आढळून येत असतात.

आजकाल अनुसूचित जातीमधील उच्चशिक्षित व विविध क्षेत्रांत कार्य करीत असलेल्या नवीन पिढीत आपली पारंपरिक आडनावे बदलून उच्च समजल्या जाणाऱ्या जाती समुदायाची आडनावे लावून घेण्याची जी प्रवृत्ती दिसून येते ती एक सांस्कृतिकीकरणाची प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाते.

सांस्कृतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उच्च जाती समुदायाचे आचारविचार, परंपरा, नवीन मूल्ये, आहार, पेहराव, वेशभुषा, धार्मिक रीतिरिवाज इत्यादीचे अनुकरण कनिष्ठ जातीतील लोकांनी करण्याच्या प्रक्रियेवर डॉ. श्रीनिवास यांनी भर दिलेला आहे. कुर्ग समाजातील १२ कनिष्ठ जाती समुदायांनी सांस्कृतिकीकरणाच्या माध्यमातून आपला सामाजिक दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हा अभ्यास त्यांनी १९५२ मध्ये केला.

साधारणतः असे मानले जाते की जातिव्यवस्था ही ताठर असून तिच्यात प्रत्येक जातीचे स्थान निश्चित असते. त्यात बदल संभवत नाही. श्रीनिवास यांच्या मते जातिव्यवस्थेत परिवर्तनाची प्रक्रिया किंवा गतिशीलतेची शक्यता नेहमीच दिसून येते. एखादी कनिष्ठ जात एक-दोन पिढ्यांनंतर शाकाहारी बनून व मद्यपानाचा त्याग करून जातीत उच्चस्थान प्राप्त करू शकत असे. कनिष्ठ जात उच्चजातीचे विशेषतः ब्राह्मणांचे कर्मकांड, संस्कार, श्रद्धा, जीवनपद्धती व अन्य सामाजिक लक्षणांचा स्वीकार करते. या प्रक्रियेलाच श्रीनिवास यांनी ब्राह्मणीकरण म्हटले. पुढे इतरही उच्चजातीच्या रीतिरिवाजांचे व जीवन पद्धतीचे अनुकरण करतात. त्यामुळे श्रीनिवासांनी या प्रक्रियेला ब्राह्मणीकरणाऐवजी सांस्कृतिकीकरण असे नाव दिले.

९.२ सांस्कृतिकीकरणाचा अर्थ

१. ही एक गतिशील अशी प्रक्रिया आहे की जिच्यामध्ये कनिष्ठ जाती शाकाहाराचा स्वीकार व मद्यपानाचा निषेध करून एक-दोन पिढ्यांनंतर जातीच्या रचनेत उच्चस्तरावर जाण्यासाठी गतिशील होतात.
२. सांस्कृतिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की जिच्याद्वारे एखादी कनिष्ठ जात किंवा आदिम जमात किंवा एखादा अन्य समूह आपल्या प्रथा, कर्मकांड, विचारसरणी व जीवनपद्धती यामध्ये वरिष्ठ जातीच्या दिशेने बदल घडवून आणतो.

थोडक्यात सांस्कृतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कनिष्ठ जात किंवा आदिम जमात वरिष्ठ जातीच्या

आचारविचारांचे अनुकरण करून काही काळानंतर जातीच्या रचनेत सोपान परंपरात उच्चसामाजिक स्थान प्राप्त करते.

३. कनिष्ठ जाती अगर जमातीनी वरीष्ठ जातीची जीवनपद्धती स्विकारणे म्हणजेच सांस्कृतिकरण होय.

१.३ सांस्कृतिकरणाची वैशिष्ट्ये

सांस्कृतिकरणाच्या प्रक्रियेशी वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

१. ब्राह्मणीकरणापेक्षा व्यापकः

श्रीनिवास यांनी ब्राह्मणीकरण संज्ञेपेक्षा सांस्कृतिकरण या संज्ञेस अधिक प्राधान्य दिले आहे. त्याची त्यांनी काही कारणे सांगितली आहेत. सांस्कृतिकरण ही ब्राह्मणीकरणापेक्षा व्यापक संज्ञा आहे. वैदिक काळात ब्राह्मण मांसभक्षण व मद्यसेवन करीत पशुबळी देत असत. उत्तर वैदिक काळात मात्र त्यांनी या गोष्टीचा त्याग केला. आज बहुसंख्य ब्राह्मण शाकाहारी असून ते मद्यपानाचा निषेध करतात.

सांस्कृतिकरणाच्या प्रक्रियेत नेहमीच समूह ब्राह्मण नसतो. इतरही उच्चजातीच्या आचारविचारांचे अनुकरण कनिष्ठ जाती करताना दिसतात. दक्षिण भारतातील लोहार स्वतःस विश्वकर्मा ब्राह्मण मानतात ते जानवे घालतात.

२. आंधळे व अविवेकी अनुकरणः

सांस्कृतिकरणाच्या प्रक्रियेत काही वेळा कनिष्ठ जाती वर्तमानकाळातील आदर्शनुसार योग्य व कार्यात्मक ठरणाऱ्या अशा आचाराचा त्याग करून त्याजागी ब्राह्मणांची अशी मुले आत्मसात करतात.

अविवेकी आचाराच्या अनुकरणाचे आणखीन एक उदाहरण म्हणजे ब्राह्मण व इतर उच्च जातीय स्त्रीकडून तिने पतीला परमेश्वर मानणे, पतीने जेवल्यानंतर तिने जेवणे, पतीच्या दिर्घायुष्यासाठी तिने व्रतवैकल्ये करणे, पुत्रप्राप्ती हे धार्मिक कर्तव्य मानणे इत्यादी अपेक्षा केल्या जातात. सांस्कृतिकरणात या आणि अशाच आचार विचारांचे अनुकरण कनिष्ठ जातीकडून होते. त्यामुळे सांस्कृतिकरण हे उच्चजातीच्या जीवनपद्धतीचे आंधळे व अविवेकी अनुकरण ठरते.

३. प्रभावशाली जातीचे अनुकरण :

श्रीनिवास यांच्या मते कनिष्ठ जातीनी काही काळ ब्राह्मणांचे अनुकरण केले. परंतु नंतर कनिष्ठ जातीनी स्थानिक प्रभावशाली जातीचे अनुकरण सुरू केले. श्रीनिवास यांच्या मते ज्या जातीतील लोकसंख्या इतर जातीपेक्षा अधिक असते. जिच्याकडे अधिक व राजकीय सत्ता असते. जातीच्या रचनेत जिचा उच्च असा धार्मिक दर्जा असतो. जिच्यात उच्चशिक्षितांची व उच्चव्यावसायिकांची संख्या अधिक असते. ती जात या भागात प्रभावशाली ठरते. अशा जातीकडे मोठ्या प्रमाणात शेतजमीन असते. त्यामुळे तिला त्या भागात प्रतिष्ठा व वर्चस्व लाभलेले असते.

४. धार्मिक निधीचे अनुकरण :

काही वेळा काही कनिष्ठ जाती आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या सत्ताधारी असल्याचे दिसून येते. पण धार्मिकदृष्ट्या मात्र त्यांना उच्च सामाजिक स्थान मिळालेले नसते. हे स्थान प्राप्त झाल्याशिवाय त्यांचे सांस्कृतिकरण झाले असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या व राजकीयदृष्ट्या शक्तिशाली असणाऱ्या कनिष्ठ जाती उच्च जातीचे धार्मिक विधी व कर्मकांड आत्मसात करून आपला दर्जा उंचावला असा दावा करतात. त्यामुळे सांस्कृतिकीकरणात धार्मिक विधींच्या अनुकरणास विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते.

५. आर्थिक स्थितीशी संबंध नाही :

आर्थिक उन्नती होणे ही सांस्कृतिकीकरणाची आवश्यक अट नाही. आर्थिक उन्नतीबरोबर सांस्कृतिकीकरण झालेच पाहिजे असेही नाही. एखाद्या कनिष्ठ जातीने अगर आदिवासी जमातीने राजकीय सत्ता हस्तगत केल्यास त्यामुळे तिची आर्थिक उन्नती होऊ शकते तसेच सांस्कृतिकीकरणही होऊ शकते. या संदर्भात श्रीनिवास यांनी म्हैसूरजवळील रामपुरा खेड्यातील अस्पृश्यांचे उदाहरण दिले आहे. त्यांचे खूपच सांस्कृतिकीकरण झाले आहे. मात्र त्यांच्या आर्थिक स्थितीत कोणताही बदल झालेला नाही.

६. दुहेरी प्रक्रिया:

सांस्कृतिकीकरण ही एकमार्गी प्रक्रिया नसून दुहेरी आहे. सांस्कृतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कनिष्ठ जाती जमातीकडून अशा काही गोष्टी स्वीकारतात. तसेच त्यांना काही गोष्टी प्रदानही करतात. ब्राह्मण मंडळी भारतभर पूजनीय असणाऱ्या महान हिंदू देवतांच्या बरोबरच काही अशा स्थानिक देवाचीही पूजा करताना आढळतात. काही अशीही उदाहरणे सापडतात की ब्राह्मण आपल्या ब्राह्मणोत्तर मित्रांद्वारे देवतांना पशू बळी देतात. अर्थात स्थानिक सांस्कृतिकीकरण देण्यापेक्षा घेण्याची प्रवृत्ती अधिक दिसून येते.

७. आदिम जमातीचे सांस्कृतिकीकरण:

सांस्कृतिकीकरणाची प्रक्रिया केवळ हिंदूधर्मातील कनिष्ठ जातीपुरतीच मर्यादित नसून ती आदिम क्षेत्रातही दिसून येते. बहुतेक आदिम जमातीचे शेजारी हिंदू असल्याने फार पूर्वीपासून आदिम जमातीनी सांस्कृतिकीकरणाद्वारे हिंदूंच्या श्रद्धा व कर्मकांडाचा स्वीकार केलेला आढळतो. उदा. हिमालयातील थारू व खासा या जमातींनी जानवे व हिंदू कर्मकांड स्वीकारून ठाकूर लोकांशी विवाह संबंध जोडून स्वतंत्र क्षत्रिय म्हणून संबोधण्यात मजल मारली आहे. पश्चिम भारतातील भिल्ल मध्य भारतातील गोंड व उराल जमातीनीही सांस्कृतिकीकरणाद्वारे स्वतंत्र जाती व दर्जाची मागणी केलेली दिसून येते.

८. अनिश्चित कालावधी:

सांस्कृतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत समूहाला उच्चस्थान वा दर्जा आपोआप प्राप्त होत नाही. त्यासाठी अनिश्चित काळापर्यंत वाट पाहावी लागते. त्यासाठी सतत दबाव टाकीत राहावे लागते. सांस्कृतिकीकरण कनिष्ठ जातीला उच्चस्थान प्राप्तीसाठी जरी साहाय्यक ठरले नाही तरी ते मांस भक्षण, मद्यपान, अशुद्ध व्यवसाय इत्यादी त्याग करण्यास व सांस्कृतिक परंपरा, विश्वास व देवदेवता

इत्यादींचा स्वीकार करण्यास रोखू शकत नाही. अशा प्रकारे गतिशीलतेचा उद्देश सफल न होताही सांस्कृतिकीकरणाची प्रक्रिया लोकप्रिय होऊ शकते.

१.४ सांस्कृतिकीकरणास चालना देणारे घटक

भारतात सांस्कृतिकीकरणाची प्रक्रिया प्राचीन काळापासून चालत आलेली दिसून येते. या प्रक्रियेत चालना देणारे घटक वेगवेगळ्या कामात वेगवेगळे दिसल्याचे दिसून येतात.

१. राजाची कृपादृष्टी :

पूर्वी भारतात छोटी छोटी राज्ये होती. राजाच्या सेवेत असलेल्या काही कनिष्ठ जातींना आपला सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी संधी मिळत असे. राजेलोक आपल्या सेवेत असणाऱ्या कनिष्ठ जातीतील लोकांची स्वामीनिष्ठा, युद्धातील शौर्य, त्याने इमानेइतबारे केलेली सेवा इत्यादीमुळे संतुष्ट होऊन त्यांना इनाम वतन किताब प्रतिष्ठा बहाल करीत. अशा प्रकारे राजाची कृपादृष्टी लाभल्यामुळे काही कनिष्ठ जातीतील लोक स्वतःला उच्चदर्जाचे मानू लागले.

२. तीर्थक्षेत्र :

श्रीनिवास म्हणतात की, भारतातील तीर्थक्षेत्रांचा सांस्कृतिकीकरणातील सहभाग मोठा आहे. तीर्थक्षेत्राच्या अभिक्षेत्रात अनेक जातीधर्माचे लोक एकत्र येतात. त्या ठिकाणी उच्च-नीच प्रबळ दुर्बल जातीचे लोक जमतात. कनिष्ठ जातीच्या लोकांना तेथे राहून प्रबळ व उच्चजातीच्या आचार विचारांचे अनुकरण करण्याची संधी मिळते.

३. ब्रिटिश राजवटीत सांस्कृतिकीकरणास विशेष चालना मिळाली. ब्रिटिश राजवटीत औद्योगिकीकरण नागरीकरण व्यावसायिक गतिशीलता साक्षरता प्रसार, दळणवळणाची प्रगत साधने व पाश्चात्य तंत्रज्ञान इत्यादींचा प्रभाव पडून कनिष्ठ जातींना काही सोयी सवलती दिल्या. त्यांच्यावरील काही पारंपरिक निर्बंध उठविले. त्यामुळे कनिष्ठ जातीतील लोकांना खाणेपिणे, आचारविचार, पूजाअर्चा इत्यादीत बदल घडवून आणणे शक्य झाले. मागासजातीच्या संघटना उदयास येऊन त्यांनी आपल्यासाठी सुधारणा मागण्यास प्रारंभ केला. तसेच या संघटनांनी आपल्या लोकांना स्वतःच्या अनिष्ट प्रथा व सवयींचा त्याग करण्यास सुचविले. परिणामी सांस्कृतिकीकरणाचा मार्ग सुलभ होण्यासाठी मदत झाली.

४. जनगणना :

भारतीयांची आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक स्थिती जाणून घेण्याच्या उद्देशाने ब्रिटिश शासनाने सुरू केलेल्या जनगणनेत जातवार नोंद होऊ लागली. त्यामुळे कनिष्ठ जातींना आपले स्थान उंचावण्याची संधी मिळाली. बऱ्याच कनिष्ठ जातींनी आपली उच्चजात म्हणून जनगणनेत नोंद करून घेतली. लेखी नोंद झाल्याने कनिष्ठ जातींना उच्चजात म्हणून कायदेशीर मान्यता मिळण्यास मदत झाली.

भारतीय संविधान:

श्रीनिवासच्या मतानुसार स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने संसदीय लोकशाहीतील राजकीय

संस्थांचा स्वीकार केल्यामुळेही सांस्कृतिकीकरणाचा प्रसार होण्यास काही प्रमाणात चालना मिळाली आहे. सांस्कृतिकीकरणात मद्यनिषेध केला जाते. भारतीय संविधानाने दारुबंदीचे तत्त्व स्वीकारले आहे.

९.५ सांस्कृतिकीकरण संल्पनेच्या मर्यादा

सामाजिक परिवर्तनाचे विश्लेषण करण्याच्या दृष्टीने सांस्कृतिकीकरण या संकल्पनेची उपयुक्तता खूपच मर्यादित आहे. असे स्वतः श्रीनिवास यांनी म्हटले आहे. यांच्या मते ही संकल्पना अत्यंत विजातीय आहे. ती एकच एक संकल्पना नसून अनेक संकल्पनांची गोळाबेरीज आहे. सांस्कृतिकीकरण हे अत्यंत विस्तृत अशा सांस्कृतिक प्रक्रियेचे केवळ नाव आहे. सांस्कृतिकीकरण संकल्पनेच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सांस्कृतिकीकरणाची एक मर्यादा अशी की, या संकल्पनेच्या साहाय्याने जातीव्यवस्थेवर आधारलेल्या भारतासारख्या समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप समजावून घेता येते. इतर समाजासाठी जेथे जातिव्यवस्था नाही तेथे ही संकल्पना उपयुक्त नाही.
२. सांस्कृतिकीकरणातून येणाऱ्या गतिशीलतेमुळे समूहाच्या केवळ स्थानात बदल होतो. संरचनेत बदल होत नाही. सांस्कृतिकीकरणाची प्रक्रिया ही वर्णव्यवस्थेचे उच्चाटन न करता तिला अधिकच बळकटी आणते.
३. श्रीनिवास यांनी म्हटले आहे की, भूतकाळात अनेक कनिष्ठ जातींनी उच्चस्थान प्राप्त केलेले आहे आणि या जाती राजकीय आदेशामुळे किंवा शक्तिप्राप्त करून प्रभावशाली जाती बनल्या आहेत.
४. सांस्कृतिकीकरणाची संकल्पना सामाजिक परिवर्तनाचे विश्लेषण मुख्यतः संस्कृतीच्या संदर्भात करते.
५. भारताच्या काही भागांत इस्लामी परंपरांचेही अनुकरण केलेले दिसते. शीख धर्मात हिंदू व मुस्लिम परंपरांचे अनुकरण दिसून येते.

९.६ स्वाध्याय

१. सांस्कृतिकीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करून सांस्कृतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये लिहा.
२. सांस्कृतिकीकरणाची संकल्पना सांगून सांस्कृतिकीकरणास चालना देणारे घटक स्पष्ट करा.

पाश्चिमात्यीकरण

पाठाची रूपरेषा

- १०.० पाठाचे उद्देश
- १०.१ प्रास्ताविक
- १०.२ पाश्चिमात्यीकरणाचा अर्थ
- १०.३ पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये
- १०.४ पाश्चिमात्यीकरणाचे स्वरूप
- १०.५ पाश्चिमात्यीकरणाचा भारतीय समाजावरील परिणाम
- १०.६ स्वाध्याय

१०.० पाठाचे उद्देश

- पाश्चिमात्यीकरणाचा अर्थ समजून घेणे.
- पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- पाश्चिमात्यीकरणाचे स्वरूप समजावून घेणे.
- पाश्चिमात्यीकरणाचे भारतीय समाजावर काय परिणाम झाले आहेत ते अभ्यासणे.

१०.१ प्रास्ताविक

पाश्चिमात्यीकरण हा सामाजिक परिवर्तनाचा महत्त्वाचा घटक आहे. एम.एन. श्रीनिवास यांनी पाश्चिमात्यीकरणाची संकल्पना विशद करून लघु व विस्तृत स्तरावर सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया कशी सुरू होते याचे विश्लेषण केलेले आहे. प्रत्येक प्रादेशिक समाजातील परंपरेत सुरुवातीला लघु स्तरात बदल होतात. नंतर त्याचा विस्तार जसा वाढतो तसतसे त्यांचे स्वरूप व्यापक बनत जाते. पाश्चिमात्यीकरणाची प्रक्रिया सुरू होण्याचा काळ म्हणजे ब्रिटिश काळ होय.

भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरांवर कोणकोणत्या घटकांचा प्रभाव पडला हे अभ्यासताना पाश्चिमात्य संस्कृतीचा भारतीय संस्कृतीवर किती व कसा प्रभाव पडला हे अभ्यासणे आवश्यक ठरते. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे भारतीय सांस्कृतिक रचनेतील व पर्यायाने भारतीय समाज रचनेतील परिवर्तनास वाव मिळाला आहे. ब्रिटिश राजवटीचा, त्यांच्या जीवनपद्धतीचा आम्हा भारतीयांवर कोणता परिणाम झाला आहे? याचा अभ्यास पाश्चिमात्यीकरणामध्ये करण्यात आलेला आहे. पाश्चिमात्यीकरणातून भारतीय समाजात चांगले-वाईट अनेक बदल घडून आलेले आहेत. त्या सर्वांचा आढावा या प्रक्रियेमध्ये घेण्यात आलेला आहे.

सुमारे १५० वर्षांपेक्षा अधिक काळ टिकलेल्या ब्रिटिश सत्तेमुळे भारतीय समाजात बहुविध स्वरूपाचे परिवर्तन घडून येण्यास वाव मिळाला. ब्रिटिश राजवटीत पाश्चिमात्य संस्कृतीतील आधुनिक ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, नवीन संस्था व मूल्ये इत्यादींचा भारतीय समाजावर प्रभाव पडून परिवर्तनास चालना मिळाली. या प्रक्रियेस श्रानिवास यांनी पाश्चिमात्यीकरण असे म्हटले आहे. पाश्चिमात्यीकरण हा शब्द तांत्रिक संस्थात्मक, वैचारिक, मूल्यात्मक स्तरांमध्ये झालेल्या परिवर्तनाचे द्योतक आहे. १५० वर्षांपेक्षा अधिक काळ टिकलेल्या ब्रिटिश राजवटीचा परिणाम म्हणून भारतीय समाज व सांस्कृतिक घडून आलेल्या परिवर्तनास पाश्चिमात्यीकरण ही संज्ञा वापरली आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीचा भारतीय समाजावर सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये झालेला परिणाम म्हणजे पाश्चिमात्यीकरण होय.

१०.२ पाश्चिमात्यीकरणाचा अर्थ

भारतावर ब्रिटिशांचे राज्य प्रस्थापित झाले, त्यामुळे या प्रक्रियेला प्रारंभ झाला आणि दीडशे वर्षांच्या सतत आलेल्या संपर्कातून या देशातील लोकांनी त्यांचे अनुकरण केले. या काळात विज्ञान तंत्रज्ञान, शिक्षण, राजकीय जीवन, दळणवळणाची साधने, कायदे, संस्था, संघटना, खानपान, वेशभूषा, फॅशन, शिष्टाचार, निवास, सजावटी इ. अनेक क्षेत्रांत पाश्चिमात्य जीवनशैलीचा प्रभाव प्रत्ययास आला. थोडक्यात, पाश्चिमात्य जीवनशैलीप्रमाणे आपली जीवनशैली बनविण्याच्या प्रक्रियेला पाश्चिमात्यीकरण म्हणतात.

भारतीय समाजातील परिवर्तनाचे अध्ययन करताना संस्कृतीकरणप्रमाणेच पाश्चिमात्यीकरणाचा विचार करावा वागतो. याबाबत एम.एन. श्रीनिवास यांनी सविस्तर लिहिले आहे.

“दीर्घकाळपर्यंत पाश्चिमात्य समाजाशी आलेल्या सांस्कृतिक संपर्कातून पाश्चिमात्य नसलेल्या समाजात तंत्रज्ञान संस्था विचारसरणी आणि मूल्यात झालेला बदल म्हणजे पाश्चिमात्यीकरण होय.

भारतात ब्रिटिशांनी १९ व्या शतकात आधुनिक राज्यकारभाराचा पाया घातला. जमिनीचे सर्वेक्षण केले. मालकी हक्क व शेतसारा ठरविला. कायदे करण्यात आले. न्यायदान पद्धतीत बदल केला. आधुनिक नोकरशाहीचा पाया घातला. रेल्वे, पोस्ट, टेलिग्राफ, रस्ते, जंगल विभाग, शाळा, महाविद्यालये, इंग्रजी भाषा साहित्याचे अध्ययन, छपाई यंत्रे, ग्रंथ, वर्तमानपत्रे या सर्वांच्या माध्यमातून पाश्चिमात्यीकरणाच्या धर्तीवर बदल केले. त्यातून ज्ञानाचा विकास व प्रसार जलदगतीने झाला. इंग्रजी शिक्षणातून भारतात उदारमतवादाचा प्रभाव वाढला. समता-स्वातंत्र्य-बंधुत्व, समानता, ऐहिकवाद व्यक्तीस्वातंत्र्य इ. मूल्ये मान्य करण्यास आरंभ झाला. ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे औद्योगिकीकरणाचा पाया घातला गेला. कारखानदारी पद्धती उदयास आली. शहरीकरणाची प्रक्रिया कार्यान्वित झाली. भारतात उत्पादन पद्धतीत बदल झाला.

भारतीय समाजातील कुटुंब, विवाह, जातिप्रथा, बलुतेदारी पद्धती, धार्मिक संस्था प्रभावित झाल्या. धर्मनिरपेक्षतेचा विचार रुजू लागला. लोकजीवनात परिवर्तनाची आकांक्षा वाढली.

- १) पाश्चिमात्यीकरणाची सुरुवात ब्रिटिशांच्या राजवटीपासून वाढली.
- २) या प्रक्रियेत त्यांच्या जीवनशैलीचे अनुकरण करण्यात आले.
- ३) पाश्चिमात्यीकरण समूहात गतिशीलतेपेक्षा वैयक्तिक गतिशीलता प्रामुख्याने दिसते.

- ४) या प्रक्रियेत पारंपरिक प्रतिमाणशी असणारी संलग्नता संपुष्टात येऊन नवीन प्रतिमानाचा स्वीकार समाविष्ट असतो.
- ५) या प्रक्रियेत संधीतील समानता आणि बुद्धीसंगत विचार महत्त्वाचे असतात.

आधुनिक काळात ही प्रक्रिया संपुष्टात आलेली नाही. आजही पाश्चिमात्यीकरणामुळे लोकांचा कल असलेला दिसतो.

१०.३ पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये

पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) अनुकरणात्मक प्रक्रिया :

पाश्चिमात्यीकरण ही एक प्रकारची अनुकरणात्मक प्रक्रिया आहे. पाश्चात्यांच्या अनेक सांस्कृतिक गोष्टींचे भारतीयांनी अनुकरण केले. या अनुकरणामुळे भारतीय समाजात परिवर्तनास चालना मिळाली.

२) नैतिक तटस्थता :

केवळ चांगले अथवा वाईट परिणाम यांचा विचार न करता पाश्चिमात्यीकरणामध्ये चांगले अथवा वाईट असे दोन्ही बदल अंतर्भूत आहेत.

३) ब्रिटिश संस्कृतीचा परिणाम :

भारतातील पाश्चिमात्यीकरण हे प्रामुख्याने ब्रिटिशांच्या प्रभावाचा परिणाम आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतावर अमेरिका व रशिया यांचाही प्रभाव पडलेला आहे. असे असले तरी ब्रिटिश मूल्यांचाच प्रभाव अधिक जाणवतो.

४) नागरीकरणामुळे वेगळी प्रक्रिया :

पाश्चिमात्यीकरणाचा प्रभाव प्रामुख्याने नागरी भागावर पडल्यामुळे पाश्चिमात्यीकरण व नागरीकरण या दोन्ही संज्ञा काही जणांना समानार्थी वाटतात. परंतु हे चुकीचे आहे. काही खेड्यांवरही पाश्चिमात्यीकरणाचा प्रभाव पडलेला आहे. व्यापारी पिके घेणाऱ्या व लष्करी केंद्राशी संबंधित असणाऱ्या काही खेड्यांवर तर शहरांपेक्षा अधिक पाश्चिमात्यीकरणाचा प्रभाव पडलेला आढळतो.

५) व्यापक गुंतागुंतीची प्रक्रिया :

पाश्चिमात्यीकरण ही व्यापक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. पाश्चिमात्यीकरणामुळे नवीन तंत्रज्ञान, संस्थास विचारसरणी व मूल्ये भारतात आली. त्याचबरोबर पारंपरिक संस्था व मूल्यांचा न्हास होऊ लागला, पाश्चिमात्यीकरणामुळे भारताच्या राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रांत राष्ट्रवाद, सुधारणावाद, समुदाय वाद, जातीयवाद, प्रादेशिक वाद इत्यादींचा उदय झाला.

६) स्वरूप व गती यामध्ये भिन्नता :

पाश्चिमात्यीकरण प्रक्रियेत इतर ठिकाणच्या लोकांपेक्षा समुद्रकिनार्यावरील लोक अधिक

संपर्कात आले. कोलकाता, मुंबई, चेन्नई (मद्रास) या बंदरातील वा शहरातील लोकांनी व्यापार, शैक्षणिक सोयीसुविधा याकडे अधिक लक्ष पुरविले, ग्रामीण लोकांपेक्षा नागरी लोकांवर पाश्चिमात्यीकरणाचा अधिक प्रभाव पडला.

१०.४ पाश्चिमात्यीकरणाचे स्वरूप

पाश्चिमात्यीकरणाचे दूरगामी परिणाम भारतीय समाजावर झालेले दिसून येतात. केशभूषा, वेशभूषा, खाण्यापिण्याचे पदार्थ, राहणीमानाचा दर्जा यामध्ये आमूलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. चहा, कॉफी, थंडपेय इत्यादींचा स्वीकार आपण ब्रिटिशांकडून केलेला आहे. शुभ रात्र, शुभ दिन या गोष्टींचा स्वीकार आपण त्यांच्याकडून केलेला आहे. नावासमोर सिंह लावणे, जन्मदिन साजरे करणे, रिसेप्शनसारखे कार्यक्रम राबविणे या गोष्टीदेखील आपण त्यांच्याकडून स्वीकारलेल्या आहेत. शैक्षणिक दर्जामध्ये देखील सुधारणा घडून आल्या आहेत.

१०.५ पाश्चिमात्यीकरणाचा भारतीय समाजावरील परिणाम

ब्रिटिश राजवटीत पाश्चात्य संस्कृतीचा भारतीय समाज व संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव त्यामुळे घडून आलेले परिवर्तन खालीलप्रमाणे सांगता येते.

१) नव्या संस्थांचा उदय :

१९ व्या शतकात ब्रिटिशांनी भारतात हळूहळू आधुनिक राज्यनिर्मितीचा पाया घातला. जमीन मोजणी, कर आकारणी, कवायती सैन्य, पोलिस यंत्रणा, न्यायालये, तुरुंग, शाळा, महाविद्यालये, बँका, लोक प्रशासन आणि दळणवळणाची प्रगत साधने (मोटार, रेल्वे, जहाज, विमान, पोस्ट, तारायंत्र, टेलिफोन, रेडिओ, वृत्तपत्रे) इत्यादींचा सार्वत्रिक प्रसार झाला, परिणामी भारतीय समाजात अंतर्बाह्य परिवर्तनास चालना मिळाली.

२) नवीन मूल्यांची ओळख :

पाश्चिमात्यीकरणामुळे केवळ नवीन संस्थांचे आल्या असे नसून काही नवीन मूल्यांचीही भारतीयांना ओळख झाली. पाश्चिमात्यीकरणामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता, धर्म निरपेक्षता या मूल्यांचा भारतीयांवर प्रभाव पडला. मानवतेच्या मूल्यामुळे जात, धर्म, निरपेक्षता या मूल्यांचा भारतीयांवर प्रभाव पडला. मानवतेच्या मूल्यामुळे जात, धर्म, वर्ण, लिंग, आर्थिक स्तर इत्यादी विचारात न घेता सर्व मानवाची सेवा करण्याचे तत्त्व भारतीय समाजापुढे ठेवले गेले. समतेच्या व स्वातंत्र्याच्या मूल्यामुळे जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रीवरील निर्बंध इत्यादी बाबतच्या संकुचित दृष्टिकोनात बदल होऊन उदारतेची भावना निर्माण होऊ लागली.

३) अनिष्ट प्रथांचे उच्चाटन :

पाश्चिमात्यीकरणामुळे भारतातील अनिष्ट प्रथांच्या उच्चाटनास चालना मिळाली. ब्रिटिश कार्यकर्त्यांनी सुशिक्षित व जागृत भारतीयांच्या मदतीने सतीप्रथा, बालविवाह, बालहत्या, नरबळी, विधवा विवाहबंधी, आंतरजातीय विवाहबंधी यासारख्या अनिष्ट प्रथा कायदेशीरपणे बंद केल्या. स्त्रीयांमध्ये शिक्षणामुळे जागृती निर्माण होऊन त्यांना विकासाची संधी उपलब्ध होण्यास मदत झाली.

४) सामाजिक संस्थान परिवर्तन :

पाश्चिमात्यीकरणामुळे विवाह कुटुंब, जात, धर्म, शिक्षण इत्यादी सामाजिक संस्थांमध्ये रचनात्मक परिवर्तनास वाव मिळाला. स्त्री शिक्षण, सहशिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री पुरुषांनी एकत्र येऊन काम करणे इत्यादीमुळे प्रौढ विवाह, आंतरजातीय विवाह रूढ होऊ लागले. स्त्रियांचा दर्जा सुधारला. संयुक्त कुटुंबापेक्षा विभक्त कुटुंब सोयीचे ठरू लागले. जातीव्यवस्थेतही परिवर्तन घडून आले. इत्यादीमध्ये बदल होऊ लागले. पारंपरिक ग्रामपंचायतीचा न्हास झाला. शेतीचे व्यापारीकरण होऊ लागले.

५) सांस्कृतिक क्षेत्रात परिवर्तन :

पाश्चिमात्यीकरणामुळे वेशभूषा, केशभूषा, खाण्यापिण्याच्या पद्धती, सवयी, राहणीमान, शिष्टाचार, कला साहित्य इत्यादीमध्येही बदल घडून आले. सुटबूट घालणे, हॅट व टाय वापरणे, पुरुषांनी केस व कल्ले राखणे, स्त्रियांनी केस कापणे, मांस भक्षण व मद्यसेवन करणे, क्लबमध्ये जाणे, नृत्य करणे, जन्मदिन साजरा करणे, पार्टी देणे, केक बिस्कटे खाणे, खुर्च्या टेबलावर बसून काट्या चमच्याने खाणे, मातापित्यांना मम्मी, डॅड म्हणणे, शुभप्रभात, शुभदपार म्हणजे, शेकहॅन्ड करणे, इत्यादी गोष्टी पाश्चिमात्यीकरणातून घडल्या आहेत.

६) सुधारणा चळवळीचा उदय :

भारतात पाश्चात्य विचारांनी व मूल्यांनी भारावलेले अनेक बुद्धीजीवी नेते सुधारक व कार्यकर्ते उदयास आले. त्यांनी आधुनिक भारत घडविण्याच्या कार्यास चालना दिली. धार्मिक, राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रांत क्रांतिकारक सुधारणा करण्यासाठी त्यांनी अनेक चळवळी उभ्या केल्या. राजा राममोहन रॉय यांच्या ब्राह्मोसमाज, दयानंद सरस्वती यांचा आर्य समाज, रानडे भांडारकर यांचा प्रार्थना समाज, म. फुले यांचा सत्यशोधक समाज, म. गांधींची हरिजन उद्धाराची चळवळ, डॉ. आंबेडकरांचा दलितोद्धार लढा या सर्व प्रमुख चळवळी ह्या पाश्चिमात्यीकरणाचाच परिणाम आहे. याशिवाय टागोर, विवेकानंद, टिळक, गोखले, आगरकर, पंडित नेहरू अशा असंख्य नेत्यांनाही पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाने प्रेरित केले होते. त्यांनीही आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

पाश्चिमात्यीकरणामध्ये मांसभक्षण व मद्यपान या दोन्हींच्या सेवनाचे स्वागत केले जाते. पाश्चिमात्यीकरणामध्ये धर्मनिरपेक्षतेचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. ब्राह्मणांना शिक्षणाची संधी मिळाल्याने प्रतिष्ठा, नोकरी, आर्थिक लाभ या गोष्टी प्राप्त झाल्या. कनिष्ठ जातींनी इंग्रजी शिक्षण घेण्याच्या दृष्टीने पाश्चिमात्यीकरणावर भर दिला.

पाश्चिमात्यीकरणामुळे संरचनात्मक बदलास काही प्रमाणात चालना मिळू शकली.

१०.६ स्वाध्याय

१. पाश्चिमात्यीकरण म्हणजे काय ते सांगा.
२. पाश्चिमात्यीकरणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
३. पाश्चिमात्यीकरणाचे स्वरूप सांगून भारतीय समाजावर झालेल्या परिणामांचा चर्चा करा.

आधुनिकीकरण

पाठाची रूपरेषा

- ११.० पाठाचे उद्देश
- ११.१ प्रास्ताविक
- ११.२ आधुनिकीकरणाचा अर्थ
- ११.३ आधुनिकीकरणाचे स्वरूप
- ११.४ आधुनिकीकरणाची कारणे
- ११.५ आधुनिकीकरणाची विविध क्षेत्रे
- ११.६ आधुनिकीकरणाच्या समस्या
- ११.७ भारतातील आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया
- ११.८ भारतातील आधुनिकीकरणाचे स्वरूप
- ११.९ स्वाध्याय

११.० प्रास्ताविक

आधुनिकीकरण ही सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारी सार्वत्रिक, सर्वस्पर्शी, सातत्याने गतिमान असलेली एक प्रक्रिया आहे. जगातील सर्वच विकसनशील देशात आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्याचे प्रयत्न केले आहेत. त्यामुळे आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. आधुनिकीकरणातून समाजाच्या पारंपरिक जीवन पद्धतीत आमूलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. जुने ते सोने म्हणण्याच्या विचारात आमूलाग्र बदल घडून आलेले आहेत. खाणेपिणे, पोषाख पद्धती, विवाहातील, सणसमारंभातील विधी यामध्ये फार मोठे बदल घडून येऊ लागले आहेत. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, वैचारिक सर्वच क्षेत्रांमध्ये विविध बदल दिसून येत आहेत.

जुन्या प्रथा, चालीरीती, बोलीभाषा, खाणेपिणे, केशभूषा, वेषभूषा यामध्ये घडून येणाऱ्या बदलांना आधुनिकीकरण म्हटले आहे. आईला मम्मी, मम्मा म्हणून संबोधणे वडिलांना बापूस ऐवजी डॅडी, डॅड, फादर, पप्पा म्हणून संबोधणे या गोष्टी आधुनिकीकरणाचे द्योतक आहेत.

जेवणासाठी बुफेपद्धत, चमच्याचा वापर, डायनिंग टेबलचा वापर, बोलताना अय्या, इश्य, हट् शब्दप्रयोग वापरणे हादेखील आधुनिकीकरणाचाच भाग आहे.

११.२ आधुनिकीकरणाचा अर्थ

आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया विस्तृत स्वरूपात वापरता येते. आर्थिक आधुनिकीकरण, राजकीय आधुनिकीकरण, शैक्षणिक आधुनिकीकरण, लष्कराचे आधुनिकीकरण, प्रशासनाचे आधुनिकीकरण इत्यादी अनेक स्वरूपात ही प्रक्रिया समजावून घेण्यासारखी आहे.

१. प्रगत औद्योगिक देशांतील समाजाप्रमाणे परिवर्तन घडवून आणणे यालाच सर्वसाधारणपणे आधुनिकीकरण समजले जाते.
२. आधुनिकीकरण म्हणजे व्यक्ती व समाजातील चिकित्सक व संशोधक मनोवृत्तीचा किंवा दृष्टिकोनाचा असा विकास की जेथे यंत्रे व तंत्रे यांच्या वापरासाठी एक नवीन वातावरण निर्माण करतो आणि नवीन प्रकारच्या सामाजिक संबंधांना प्रेरणा देतो.
३. पारंपरिक औद्योगिकीकरण पूर्व समाजातील संस्थांचे औद्योगिकीकरण झालेल्या समाजातील संस्थांप्रमाणे सामाजिक रूपांतरण घडवून येणे म्हणजे आधुनिकीकरण होय.
४. आधुनिकीकरण ही परिवर्तनाची किंवा रूपांतरणाची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत मनुष्य ज्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, बौद्धिक, धार्मिक व मानसिक व्यवस्थांच्या आधारे आपल्या समाजाचे संघटन आणतो त्या व्यवस्थामधील रूपांतरण म्हणजे आधुनिकीकरण होय.
५. पारंपरिक समाजाचे जसजसे औद्योगिकीकरण होत जाते, तसतसे त्या समाजात घडून येणाऱ्या या गुंतागुंतीच्या परिवर्तनाच्या संचालना आधुनिकीकरण असे म्हणतात.

वरील व्याख्यांचे बारकाईने निरीक्षण केले, तर औद्योगिकीकरण घडून येणे हाच आधुनिकीकरण या संकल्पनेतील प्रमुख गाभा आहे. परंतु निव्वळ औद्योगिकीकरण म्हणजे आधुनिकीकरण असे म्हणता येणार नाही. औद्योगिकीकरणाबरोबर औद्योगिकीकरणपूर्व अशा पारंपरिक समाजातील समाज-संरचना, मूलभूत सामाजिक संस्था, नियमने, मूल्ये, श्रमविभाजन स्तरीकरण इत्यादी घटकांतही परिवर्तन घडून येणे आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अभिप्रेत आहे.

भारतीय समाजातील आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणारे एक सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ योगेंद्रसिंग यांच्या मते आधुनिकीकरण ही सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिवर्तनाची एक प्रक्रिया असून समाजातील विविध बदलांना प्रोत्साहन देणारी अशी एकमेव प्रक्रिया आहे.

इंग्लंड आणि फ्रान्स हे आधुनिकीकरण घडून आलेले पहिले देश आहेत. त्यानंतर अमेरिकेत आधुनिकीकरण घडून आले आहे. जगातील विविध समाजांत आधुनिकीकरण घडून येत असले तरी सर्व राष्ट्रांतील या देशातील आधुनिकीकरण एकाच स्वरूपाचे असते, असा मात्र याचा अर्थ नाही. जिथे सुरुवात झालेली आहे. तिथे प्राथमिक आधुनिकीकरण, तर जिथे अधिकाधिक प्रमाणात आधुनिकीकरण झालेले आहे. जिथे दुय्यम आधुनिकीकरण झालेले आहे असे मानले जाते.

आधुनिकीकरणामध्ये तीन बाबी अंतर्भूत आहेत.

१. विघटन घडून न येता सातत्याने नव्या बदलांशी जुळवून घेणारी समाज व्यवस्था.
२. लवचिक आणि विभेदिक सामाजिक संरचना.

३. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानदृष्ट्या प्रगत जगात राहण्यासाठी आवश्यक असी कौशल्य आणि ज्ञान लोकांना देण्याची समाज व्यवस्थेत असणारी सोय.

औद्योगिकीकरण हा आधुनिकीकरणाचा एक विशेष असा पैलू आहे. उद्योगांची फारशी संस्था न वाढविताही एखाद्या देशाचे आधुनिकीकरण घडवून आणता येणे शक्य आहे. आधुनिकीकरणामुळे समाजाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक संरचनेत मूलगामी परिवर्तने ज्याप्रमाणे घडून येतात त्याचप्रमाणे समाजातील व्यक्तींचा विचारसरणीत त्यांच्या अभिवृत्ती आणि मूल्यांत एकंदर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातही महत्त्वपूर्ण बदल घडून येतात. आधुनिकीकरणामुळे घडून येणारे हे बदल म्हणजे आधुनिकीकरणाची विविध अंगे किंवा पैलूच आहेत.

११.३ आधुनिकीकरणाचे स्वरूप

आधुनिकीकरण ही परिवर्तनाची गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेचे स्वरूप पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

१. **जुन्या प्रक्रियेचे नवे नाव** : आधुनिकीकरण हे परिवर्तनाच्या जुन्या प्रक्रियेस दिलेले नाव आहे. ही प्रक्रिया १८ व्या शतकात मुख्यतः इंग्लंड, फ्रान्स देशात सुरु झाली. नंतर ती बेल्जियम पोर्तुगीज, नेदरलॅन्ड, जर्मनी, हॉलंड या देशात सुरु झाली.
२. **आधुनिकीकरण म्हणजे केवळ औद्योगिकीकरण नव्हे** : - एखाद्या राष्ट्रात अवजड उद्योगधंदे निघाले एवढ्यावरून त्याचे आधुनिकीकरण झाले असे म्हणता येणार नाही. औद्योगिकीकरण बरोबरच समाजातील पारंपरिक सामाजिक संस्था, आचारविचार, श्रद्धामूल्ये, सामाजिक स्तरीकरण इत्यादींमध्ये बदल घडून येणे आधुनिकीकरणात अभिप्रेत आहे.
३. **आर्थिक विकासाशी संबंधित** : कृषिप्रधान राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमात उद्योगधंद्याच्या वाढीबरोबरच कृषिविकासासही महत्त्व दिले जाते. अर्थात शेतीचा विकास, शेतीचे आधुनिकीकरण हे शेतीची अवजारे, रासायनिक खते, जंतुनाशके इत्यादींचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगावर वीज, वाहतूक यांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून आहे. काहीही असले तरी आर्थिक विकासामुळे आधुनिकीकरणास चालना मिळते.
४. **प्राथमिक व दुय्यम आधुनिकीकरण** : जगातील सर्वच राष्ट्रांमध्ये आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया घडून येत असली तरी तिचे स्वरूप सर्वत्र सारखे नाही. विकसित व विकसनशील राष्ट्रांतील आधुनिकीकरण प्रक्रियेतील फरक दर्शविण्यासाठी प्राथमिक आधुनिकीकरण व दुय्यम आधुनिकीकरण अशा संज्ञा वापरल्या जातात. पश्चिम युरोपातील इंग्लंड आणि फ्रान्स या देशात प्रथम व त्यापाठोपाठ अमेरिका, रशिया, जर्मनी, जपान या देशात आधुनिकीकरण घडून आले. हे देश आता विकसित देश मानले जातात. तेथील आधुनिकीकरण प्राथमिक आधुनिकीकरण म्हटले जाते.

या उलट अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रात नियोजनबद्ध पद्धतीने जे आधुनिकीकरण घडवून आणले जाते त्यास दुय्यम आधुनिकीकरण म्हटले जाते.

११.४ आधुनिकीकरणाची कारणे

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेची तीन मूलभूत कारणे सांगितली जातात.

१. भौतिक संपत्ती वाढविण्याची राष्ट्रीय प्रकृती व उपभोग्य वस्तूंना जास्तीत जास्त संचय करण्याची मनुष्याची लालस.
२. यांत्रिकीकरणाचा उद्गम त्यामुळे मानवी व्यवहाराच्या प्रत्येक क्षेत्रात यांत्रिक साधनांचा झालेला प्रसार म्हणजे जैविक शक्तीच्या ऐवजी अधिक परिणामकारक व कार्यक्रम ठरलेल्या अजैव शक्तीचा वाढता अवलंब होणे होय.
३. सर्व क्षेत्रांत तर्कशुद्ध वैज्ञानिक दृष्टिकोन व समता, स्वातंत्र्य व बंधुत्व या लोकशाही मूल्यांना दिले जाणारे प्राधान्य.

वरील तीन कारणामुळे आधुनिकीकरणास चालना मिळाली. अर्थात ही तीनही कारणे परस्परावलंबी असून ऐतिहासिकदृष्ट्या ती एकाच वेळी उदयास आलेली आहेत.

शास्त्रीय व तांत्रिक शोधामुळे उत्पादन पद्धतीचे यांत्रिकीकरण झाले. त्यातून औद्योगिकीकरणास चालना मिळाली. दळणवळणाची, वाहतुकीची व आचार-विचारांच्या प्रसाराची अनेक प्रभावी साधने ही उपलब्ध झाली यातून नागरीकरण, दळणवळणाची व संपर्काची प्रगत साधने निर्माण झाली. यांत्रिकीकरण झाल्यामुळे व्यक्तिगत, व्यावसायिक व सामाजिक गतिशीलता वाढील लागली. व्यक्तीचे सामाजिक स्थान व दर्जा तिच्या अंगच्या गुणकौशल्यावर तिने घेतलेल्या शिक्षण, प्रशिक्षणावर ठरू लागला. त्यामुळे सामाजिक संबंधात बदल होऊ लागले. ही सर्व परिस्थिती आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेस कारणीभूत ठरली आहे.

११.५ आधुनिकीकरणाची विविध क्षेत्रे

आधुनिकीकरण ही मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत परिवर्तन घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कोणत्या क्षेत्रात कोणते बदल अपेक्षित आहेत. हे पुढील प्रमाणे सांगता येते. यालाच आधुनिकीकरणाचे पैलू असेही म्हणतात.

१) आर्थिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरण : आर्थिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरण होण्यासाठी पुढील गोष्टी घडून येणे आवश्यक आहे.

१) औद्योगिकीकरण :

अवजड उद्योगधंद्यांचा विकास होणे. यंत्राच्या साहाय्याने मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होणे. घरगुती उत्पादन पद्धतीच्या जागी कारखाना पद्धती येणे.

२) कृषी विकास घडून येणे:

शेती अवजारे, रासायनिक खते, सुधारित व संकरित बी बियाणे, जंतुनाशक व कीटकनाशके, कृत्रिम पाणीपुरवठा इत्यादींचा वापर होणे. नगदी या व्यापारी पिके घेण्यास प्राधान्य मिळणे.

३. **नव्या आर्थिक संस्था:** बँका, पतपेढ्या, बाजारपेठा इत्यादी उदयास येणे.
४. **आर्थिक विकास होणे :** राष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न वाढणे, राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे, लोकांच्या आर्थिक कल्याणात भर पडत जाणे.

३) सामाजिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरण : सामाजिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरणात खालील बाबींचा समावेश करण्यात येतो.

१. **नागरीकरण :** नागरीकरणाची गती वाढवणे, शहराची संख्या व आकार वाढत जाणे. नागरी जीवन पद्धतीचा प्रभाव वाढत जाणे.
२. **औपचारिक संस्था :** संघटना, ऐच्छिक मंडळे, दुय्यम समूह इत्यादींची संख्या व प्रभाव वाढत जाणे.
३. **नवीन मूल्ये :** समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, धर्मनिरपेक्षता, मानवता इत्यादी मूल्यांचा समाजाने स्वीकार करणे. वंश, धर्म, जात, लिंग, आर्थिक स्तर इत्यादींच्या आधारे सामाजिक भेदभाव न होणे.
४. **मुक्तस्तरीकरण :** समाजात बंदिस्त स्तरीकरणाच्या जागी मुक्त स्तरीकरण येणे. व्यक्तीला स्वकर्तृत्वाने आपले सामाजिक स्थान व दर्जा उंचावण्याची संधी उपलब्ध असणे म्हणजे आर्थिक दर्जाऐवजी आर्थिक दर्जाला महत्त्व देणे.
५. **दळणवळण :** वाहतूक, संदेशवहन या क्षेत्रातील प्रगती साधनांचे जाळे उभारले जाणे, आरोग्य सुविधांत वाढ होणे, समाजातील सरासरी आयुर्मानात वाढ होणे.

४) मानसिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरण : आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत लोकांची मते, मूल्ये, दृष्टिकोन, मनोवृत्ती इत्यादीमध्ये देखील परिवर्तन घडून येते. यालाच मानसिक आधुनिकीकरण किंवा व्यक्तीचे आधुनिकीकरण असे म्हणतात. यामध्ये पुढील बाबी अभिप्रेत आहेत.

१. रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मठपणा इत्यादी त्याग करून नावीन्याच्या, परिवर्तनाचा स्वीकार करणे.
२. दैववादीवृत्तीचा त्याग करून व प्रयत्नवादाची कास धरणे.
३. निसर्गाच्या अधीन न राहता त्यावर मात करण्याची जिद्द बाळगणे.
४. प्रत्येक क्षेत्रात नियोजन व संघटन यांना महत्त्व देणे.
५. इतरांशी सन्मानपूर्वक व्यवहार करणे, समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय या मूल्यांचा आदर करणे.
६. मी, माझे कुटुंब, माझे गाव, माझा देश यांच्या पलीकडे जाऊन अखिल मानव जातीच्या कल्याणाचा विचार करणे 'विश्वची माझे घर' असा व्यापक दृष्टिकोन लोकांच्या मनात विकसित करणे.

११.६ आधुनिकीकरणाच्या समस्या

आधुनिकीकरणातून निर्माण झालेल्या व होत असलेल्या अनेक समस्या आज विकसित राष्ट्रांना भेडसावित आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) व्यक्ती व समाज यांच्यात दुरावा :

यांत्रिकीकरणामुळे व विशेषीकरणामुळे व्यक्तीच्या कार्यात कमालीचा यांत्रिकीपणा येतो. तिला आपल्या कामाबद्दल आस्था राहत नाही. व्यक्ती व समाज यांच्यात दुरावा येतो. व्यक्ती एकाकी बनते. जीवनातील शांती, समाधान हरवून बसते.

२) सामाजिकीकरणात बाधा :

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत नित्यनवे शोध लागतात. नवी यंत्रे, तंत्रे उदयास येतात. त्यामुळे समाजात सतत बदल होत राहतो. बदलत्या परिस्थितीशी अनकूलन साधणे व्यक्तीला कठीण होते. तिच्या अनुकूलन क्षमतेवर ताण पडतो. परिणामी सामाजिकीकरणात बाधा येते.

३) असंतोषाची निर्मिती :

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या सर्व क्षेत्रांत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. पण सर्व क्षेत्रांचा एकात्मिक विकास होऊ शकत नाही. शिक्षित-अशिक्षित लोकांना पात्रतेनुसार रोजगार उपलब्ध करून दिले जात नाहीत.

४) संघर्षाची निर्मिती :

आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रांतील आधुनिकीकरण पारंपरिक जीवनपद्धतीशी संघर्ष होतो. उदा. प्रशिक्षित डॉक्टर, पारंपरिक वैद्याचे अस्तित्व धोक्यात आणतो. रिक्षा, मोटार इत्यादीमुळे टांगेवाल्याचे अस्तित्व धोक्यात येते.

५) विघातक प्रवृत्तीस प्रोत्साहन:

आधुनिकीकरणामुळे समाजात मुख्यतः विकसित राष्ट्रांत विघातक प्रवृत्तीस प्रोत्साहन मिळालेले आहे. त्यामुळे लोक रोगवादी-चंगळवादी बनतात. त्यातून भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी वाढते. व्यक्ती वादाचा अतिरेक होऊन नैतिक, धार्मिक, कौटुंबिक मूल्यांचा ऱ्हास होत असतो. घटस्फोटांचे प्रमाण वाढते. कुटुंब अस्थिर बनते. मुलाबाळांची आबाळ होते.

११.७ भारतातील आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया

भारतातील ब्रिटिश राजवटीतच आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. ब्रिटिशांनी येथे कवायती, लवकर अद्ययावत शस्त्रे, सुसज्ज आरमार, प्रशासकीय यंत्रणा, नवीन कायदे व न्याय व्यवस्था, औपचारिक शिक्षणपद्धती, मोठेमोठे उद्योगधंदे, दळणवळणाची व वाहतुकीची प्रगतसाधने इत्यादी गोष्टी रूजविल्या. पाश्चात्य शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांनी येथील अनिष्ट प्रथा, परंपरांच्या निर्मूलनासाठी चळवळी उभारल्या. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, मानवता इत्यादी मूल्यांचा प्रभाव पडून भारतीयांचे प्रबोधन सुरू झाले. त्यातूनच आधुनिकीकरणास सुरुवात झाली. नियोजनाचा स्वीकार

करून पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम राबविण्यात येऊ लागले. औद्योगिकीकरण, शेतीविकास, शिक्षणप्रसार, आरोग्य सुविधांचा विस्तार, समाजकल्याण इत्यादी सर्व क्षेत्रांत प्रगतीचे वारे वाहू लागले. परिणामी आधुनिकीकरणाला चालना मिळाली.

११.८ भारतातील आधुनिकीकरणाचे स्वरूप

१) आर्थिक आधुनिकीकरण :

अवजड उद्योगधंद्यांचा विस्तार व विकास होत आहे. उत्पादन प्रक्रियेचे यांत्रिकीकरण होत आहे. शेतीतही प्रगत उत्पादनतंत्र, रासायनिक खते, सुधारित शेती अवजारे, संकरित बी-बियाणे, कृत्रिम पाणीपुरवठा, जंतुनाशके इत्यादींचा अवलंब करून हरितक्रांतीचे प्रयोग यशस्वी होत आहेत. बलुतापद्धतीचा न्हास होत आहे. विदोषीकरण वाढत आहे. बाजारपेठा, बँका, पतपेढ्या, पैशाचा वापर इत्यादींमध्ये वाढ होत आहे. कामगार संघटना, व्यावसायिकांच्या संघटनांचा विस्तार होत आहे.

२) राजकीय आधुनिकीकरण :

राज्यघटनेने निधर्मीकरण लोकशाही व्यवस्था, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुत्व इत्यादींचा स्वीकार केला आहे. कायद्यापुढे सर्व नागरिकांना समान लेखले जात आहे. निवडणुका, प्रौढ मताधिकार, विकेंद्रीकरण (पंचायत राज) इत्यादींच्या माध्यमातून जनतेचा राजकीय सहभाग वाढत आहे. प्रशासकीय नोकरभरती स्पर्धा परीक्षेद्वारे केली जात आहे.

३) सामाजिक, सांस्कृतिक आधुनिकीकरण :

जातिभेद, अस्पृश्यता पालन इत्यादी कायद्याचे उच्चाटन केले आहे. जन्मापेवजी गुणपात्रतेनुसार सामाजिक दर्जा निश्चित होऊ लागला आहे. शहराची संख्या व आकार वाढत आहे. कुटुंब, विवाह, धर्म, शिक्षण या सामाजिक संस्थांच्या पारंपरिक स्वरूपात बदल घडून येत आहेत. शैक्षणिक व आरोग्य सुविधांचा विस्तार होत आहे. दळणवळण व वाहतूक साधनांचे जाळे विस्तारित होत आहे.

४) मानसिक आधुनिकीकरण :

रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, दैववाद, कर्मकांड, इत्यादींच्या जागी वैज्ञानिक दृष्टिकोन रूजत चालला आहे. जातिभेद, लिंगभेद, धर्मभेद अशास्त्रीय वाटू लागला आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय, मानवता ही मूल्ये हळूहळू लोकांच्या मनावर बिंबत चालली आहे.

मंदगती :

- १) आधुनिकीकरणाची गती मंद आहे. सुमारे ७० टक्के भारतीय आजही शेतीवर अवलंबून आहेत. मूठभर बडे बागायतदारच आधुनिक शेती करतात.
- २) आपली राज्यघटना, शासकीय यंत्रणा निधर्मी आहे, पण बहुसंख्य राज्यकर्ते शासकीय सेवक आज धार्मिक प्रभावाखाली वावरतात. सर्वसामान्यांचा राजकीय सहभाग कमी आढळतो.

- ३) सुमारे ७५ टक्के जनता खेड्यात राहत आहे. तिच्यावर जातपात, धर्म, रूढी, परंपरा इत्यादींचा प्रभाव आजही टिकून आहे. अस्पृश्य व स्त्रिया यांना खेड्यामध्ये खालचा दर्जा आहे. सर्वांना शिक्षण मूल्ये देऊनही अद्याप ५० टक्के जनता निरक्षर आहे. अनेक खेड्यांमध्ये रस्ते, वीज, पिण्याचे शुद्धपाणी, शाळा, पोस्ट ऑफीस, दवाखाना या मूलभूत सुविधा पोहोचलेल्या नाहीत.
- ४) भारतीय अडाणी लोकच नव्हे तर चांगले उच्चशिक्षित लोकही अनिष्ट, प्रथा-परंपरा आस्थेने पाळतात. प्रयत्नाबरोबरच देवधर्म, पूजाअर्चा, व्रतवैकल्य, मंत्रतंत्र इत्यादींचा भारतीय जनता आधार घेताना दिसून येते.

वरील बाबींचा विचार करता आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया भारतामध्ये अजूनही मंदावलेली आढळते.

११.९ स्वाध्याय

१. आधुनिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. आधुनिकीकरणाचे स्वरूप स्पष्ट करून आधुनिकीकरणाच्या समस्या सांगा.
३. आधुनिकीकरणाची कारणे सांगून आधुनिकीकरणाच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचवा.

घटक - ६

सामाजिक परिवर्तन

- डॉ. क्लेमेन्टाईन ज्यु. रिबेलो

घटक संरचना :

- ६.० पाठाची उद्दिष्ट्ये
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ सामाजिक परिवर्तनाच्या व्याख्या
- ६.३ सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप
- ६.४ सामाजिक परिवर्तनास कारणीभूत घटक
- ६.५ सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे
- ६.६ सारांश
- ६.७ स्वाध्याय

६.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- सामाजिक बदलाची संकल्पना समजून घेणे.
- सामाजिक बदलास कारणीभूत असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
- सामाजिक बदलातील अडथळांच्या अभ्यास करणे.

६.१ प्रस्तावना (Introduction)

मानवी समाजाचा इतिहास हेच सांगतो की, मानवी समाज हा सतत बदलत असतो. नित्य परिवर्तन हा मानवी समाजाचा जणू स्थायीभाव आहे. जणुकाही समाज जीवन हे एखाद्या नदीप्रमाणे लहान लहान वळणे घेत पुढे पुढे जात असते. आपल्या गरजेप्रमाणे / आवश्यकतेप्रमाणे वा सोयीप्रमाणे त्यामध्ये फेरबदल करून हे बदलणारे समाज जीवन स्विकारले जात असते. मात्र हे लहान लहान बदल पटकन आपल्या लक्षात येत नाहीत. त्यामुळे कित्येक वेळा समाजामध्ये परिवर्तन होत आहे. ह्याची सहज जाणीवही आपल्याला होत नसते. अगदी लहान लहान बदल आपल्यामध्ये चटकन अस्थिरताही निर्माण करीत नाहीत. मात्र ह्याचे प्रमाण वाढले तर मात्र आपल्याला विशिष्ट परिवर्तन होत आहे हे जाणवायला लागते.

त्याचबरोबर समाजात डोळ्यात भरण्याजोगेही बदल घडून येतात. मानवाचे रीतीरिवाज, आचारविचार, रुढी-परंपरा, सामाजिक संस्था, संघटना, इत्यादींमध्येही मोठ्या प्रमाणात अमुलाग्र स्वरूपाचे बदल घडतांना आपणांस दिसतात. ह्या सर्वांचा परिणाम ह्यालाच आपण समाजात बदल होत आहे असे आपण म्हणतो.

६.२ समाजपरिवर्तनाच्या व्याख्या

समाज परिवर्तनाच्या विचारवंतांनी केलेल्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

हॅरी जॉन्सन - “सामाजिक परिवर्तन म्हणजे मूलभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल होय.”

किंगजले डेव्हीस - “समाज रचनेत व कार्यात म्हणजेच सामाजिक संघटनेत होणारा बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.”

गिन्स बर्ग - “समाजाचा आकार, सामाजिक संघटना प्रकार व समाजातील विविध भागातील संतुलन यात होणाऱ्या बदलाला म्हणजेच समाज व्यवस्थेतील बदलाला सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात.”

मॅक आयव्हर व पेज - “सामाजिक संबंधातील बदलास सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात.”

के डेव्हीस - “सामाजिक संघटनात अर्थात समाज संरचना व कार्यात झालेले बदल होय.”

गिलिन आणि गिलीन - “स्विकृत जीवन प्रणालीतील परिवर्तन म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. मग हे परिवर्तन भौगोलिक परिस्थिती, सांस्कृतिक घटक, लोकसंख्येची रचना किंवा विचारप्रणाली प्रसरण किंवा आविष्कार रीतीने आणलेली असो.”

वरील व्याख्यांचा साकल्याने विचार केला असता सामाजिक परिवर्तन म्हणजे -

- १) सामाजिक संरचनेत झालेले बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.
- २) समाजामध्ये असलेल्या संघटन संबंधातील बदल म्हणजे समाज परिवर्तन होय.
- ३) समाजाच्या जीवन जगण्याच्या पध्दतीतील बदल म्हणजे समाज परिवर्तन होय.
- ४) अभिवृद्धी आणि श्रद्धा यातील बदल म्हणजे समाज परिवर्तन होय.

६.३ सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप

समाज हा मानवापासून निर्माण झालेला असल्यामुळे मानवाच्या रितीरिवाज, आचार-विचार, रुढी-परंपरा निर्माण केलेल्या सामाजिक संस्था यांच्या संबंधामध्ये ज्यावेळी बदल घडून येत असतात त्यावेळी समाजाच्या रचनेमध्ये बदल घडून येत असतात. व्यक्तीसमूह यांच्या ज्या समस्या असतात. त्या विविध वैशिष्ट्यपूर्ण व स्थिर स्वरूपाच्या अशा असतात. या अवस्थेला समाजाची रचना असे संबोधिले जाते.

प्राचीन भारतीय समाजामध्ये काळाच्या ओघात समाजाचे स्वरूप व रचनेमध्ये बदल घडून येत आहेत. या बदलामुळे समाज नवे रूप धारण करीत असतो. भारतीय ग्रामीण भागात परंपरागत जुन्या संस्था, जुन्या पध्दती, जुनी मूल्ये अस्तित्वात होती. त्यामध्ये आता बदल झाला असून नवीन संस्था, नवीन मूल्ये व नवीन जीवन पध्दती निर्माण झाल्या आहेत. समाजामध्ये परिवर्तनाची प्रक्रिया सातत्याने चालू आहे. पूर्वीची स्वयंपूर्ण असलेली खेडी आता त्याच स्थितीत राहिली नाहीत. प्रचंड प्रमाणात आज ह्यामध्ये बदल होतांना दिसत आहे.

ब्रिटीश भारतात आल्यावर भारतीय खेड्यांची स्वयंपूर्ण संकल्पना ही मोडकळीस आणण्यास पध्दतशीर प्रयत्न झाले. त्यांनी राबविलेल्या विविध धोरणांमुळे प्रथम नागरी व नंतर ग्रामीण जीवनात अमुलाग्र बदल झाले. त्यामुळे ग्रामीण जीवन तळागाळापासून ढवळून निघाले. आजच्या स्थितीत ग्रामीण भागात अमुलाग्र बदल दिसून येत आहे.

समाज परिवर्तन ही संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी काही मुद्दे सविस्ताराने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) सामाजिक संस्थामधील बदल -

समाज हा अनेक संस्था, संघटना मिळून बनलेला असतो. समाजामध्ये कुटुंबसंस्था, शिक्षणसंस्था, अर्थसंस्था, संघटना, जातीसंस्था अस्तित्वात असतात. त्याचा प्रभाव समाजावर असतो. या संस्थांमध्ये परिवर्तन घडून आल्याने त्याचा परिणाम कामगारावरती पडत असतो. यातून सामाजिक परिवर्तन होतांना दिसते. उदा. फक्त कुटुंबपध्दतीचा न्हास होवून विभक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात येताना दिसते. जातीसंस्थामधून व्यवसाय निश्चितीमध्ये बदल होताना दिसत आहे. म्हणजेच समाजामध्ये असलेल्या अनेक संघटना एकमेकांशी संबंधित असतात. आणि ह्या संघटनात होणारा बदल हा इतर संस्था संघटनावरतीही होत असतो.

२) सामाजिक संबंधातील बदल -

समाजामध्ये व्यक्ती, संस्था, संघटना असतात. याचा मिळून समाज बनलेला असतो. ह्यांचा परस्पर संबंध व्यक्ती व्यक्तीमध्ये, व्यक्ती व समूहामध्ये तसेच समूह समूहामध्ये असतो. अशा सर्वच प्रकारच्या संबंधामध्ये परिवर्तनामध्ये बदल झालेला दिसतो.

३) सामाजिक मूल्यातील बदल -

समाजाच्या ऐक्यासाठी मूल्ये ही आवश्यक असतात. मुल्यामुळेच समाज टिकून राहतो. समाजात शांती प्रस्थापित होते. शिस्तबध्द समाज व्यवस्थेमुळे समाजाची प्रगती होत असते. मूल्यामधील होणारे बदल हे समाजाच्या संरचनेतील बदल असतात. मूल्य म्हणजे योग्य-अयोग्य, चांगले-वाईट, चूक-बरोबर हे ठरविण्यासाठी समाजातील लोकांनी मान्य केलेले आदर्श आहेत. मूल्यामध्ये होणारे बदल हे समाजाच्या संरचनेमध्ये बदल घडून आणतात. त्याचा समाजावर दूरगामी परिणाम होतो. समता, न्याय, लोकशाही ह्यासारखी मूल्ये समाजामध्ये मूलगामी परिवर्तन घडवीत असतात.

४) अभिवृत्ती व श्रध्दांमधील परिवर्तन -

अभिवृत्ती व श्रध्दा हे दोन घटक मानवी जीवनामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडतात. व्यक्तीचे व्यक्तीमत्त्व घडविण्यामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असतात. अभिवृत्ती, श्रध्दा व मूल्यात होणारा बदल हा संरचनात्मक काटेकोर परिवर्तन नसले तरी संरचनात्मक बदल घडवून येत असतो. अभिवृत्तीत मूल्यात बदल घडून आला तर भूमिका वर्तनावर त्याचा प्रभाव पडतो. त्याचा परिणाम परात्मतेची भावना अभिव्यक्ती कामगार संघटनावर होवून संस्थात्मक परिवर्तन घडून येवू शकतात.

दर्जा, भूमिका सामाजिक समूह, त्यांचे उपसमूह, सांस्कृतिक मूल्ये, सामाजिक नियमने हे समाजरचनेचे घटक आहेत. त्या घटनांमध्ये होणारे बदल हे सामाजिक परिवर्तन आहे.

मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व भौतिक आणि अभौतिक गोष्टींचा समावेश हा संस्कृतीमध्ये होत असतो. ह्याचाच परिणाम संस्कृती बदलात होत असतो. मात्र सांस्कृतिक बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे. संस्कृतीचे अनेक घटक आहेत. जे श्रद्धा, मूल्ये, नियमने, ज्ञान यात बदल झाला तरच सामाजिक परिवर्तन घडून येते. सांस्कृतिक परिवर्तन सामाजिक परिवर्तनाला कारणीभूत ठरू शकते.

परिवर्तन हे चांगले किंवा वाईट असू शकते. परिवर्तन ही तटस्थ संकल्पना आहे. सर्वच समाजामध्ये परिवर्तन होत असते. त्याची गती मात्र भिन्न असू शकते. परिवर्तन होत असतांना आपल्या डोळ्यांना दिसत नाही. सामाजिक परिवर्तनाविषयी आपल्याला १०० % भविष्य कथन करता येणार नाही. असे काही अंशी सांगता येऊ शकते. त्याचबरोबर सामाजिक परिवर्तन हे थांबविता येत नाही. ती अपरिहार्य अशा स्वरूपाची बाब आहे. मात्र परिवर्तनाची तुलना करता येणे. तसेच परिवर्तन एक दिशा मात्र असते. ती प्रगतीची किंवा अधोगतीचीही असू शकते.

आपली प्रगती तपासा.

- १) सामाजिक परिवर्तन म्हणजे काय ?
- २) सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप सांगा.

६.४ सामाजिक परिवर्तनास कारणीभूत घटक

समाजामध्ये सातत्याने घडून येणारे परिवर्तनामुळे समाज टिकून राहत असतो. बदलत्या स्थितीला सामारे जात असतो. ही बदलती स्थिती विशिष्ट एकाच कारणामुळे तयार होत नाही. तर ती तयार होण्यास अनेक घटक कारणीभूत ठरतात. ही नेमकी कारणे दाखविणे खूपच गुंतागुंतीचे असते. सामाजिक परिवर्तनाच्या बाबतीत बहुकारणवादी दृष्टीकोन स्विकारावा लागतो. समाजामध्ये घडणारी घटना ही अनेक कारणांनी घडून आलेली असते.

समाजपरिवर्तनाच्या कारणांचा विचार वेगवेगळ्या विचारवंतांनी वेगवेगळा केलेला दिसतो. कार्लमाक्साने आर्थिक कारणांचा, ऑगबर्न तांत्रिक घटकांचा, गिलीन आणि गिलीन यांनी भौगोलिक परिस्थिती, लोकसंख्या रचना, सांस्कृतिक घटक, विचार प्रभावी कारकांचा इत्यादी तर मॅक्सवेबर सांस्कृतिक घटकांचा विचार करतात. सामाजिक परिवर्तनासाठी कारणीभूत ठरणान्या सर्वच घटकांचा सातत्याने अभ्यास करतांना आपणांस तो पुढीलप्रमाणे करता येईल.

ग्रामीण समाजाच्या परिवर्तनाची कारणे

ह्या कारणांचे स्थूलमानाने तीन वर्ग पडतात.

- अ) राजकीय कारणे
- ब) आर्थिक कारणे
- क) सामाजिक व सांस्कृतिक कारणे
- ड) चेतन कारणे
- इ) अचेतन कारणे
- फ) तांत्रिक कारणे

६.४.१ राजकीय कारणे :

१) जमिनीच्या स्वामीत्वासंबंधी कारणे -

ब्रिटीश राजवटीपूर्वी भारतीय शेतकरी हा आपल्या भूमिका स्वामी होता. पण त्याचे स्वामीत्व ब्रिटीशांनी पध्दतशीरपणे उडवून लावले. शेतकरी व शासन ह्यामध्ये जमीनदार, इनामदार, मालगुजार ह्यांच्या रुपाने एक मध्यस्त वर्ग अस्तित्वात आला, हा वर्ग शेतकऱ्यांकडून महसूल वसूल करू लागला. ह्या वर्गाने शेतकऱ्यांचे शोषण केले. ग्रामीण समाजात शोषक आणि शोषित असे दोन वर्ग निर्माण झाले. ह्या संघर्षातूनच ग्रामीण जीवनातील सामुदायिक ऐक्य नष्ट झाले.

२) नवी न्यायव्यवस्था -

पूर्वी खेड्यामध्ये न्यायदान करण्यासाठी ग्रामपंचायती अस्तित्वात होत्या. गावातील न्यायदान गावातच पंचाच्या साहाय्याने होई. ते गावातील दोन्ही पक्षाकारांना मान्य असे. ब्रिटीश राजवटीमध्ये न्यायदानासाठी न्यायप्रशासनाची सुरुवात झाली. गावातील भांडणे सरकारी न्यायालयात जावू लागली. ही भांडणे कायद्याच्या आधारे सोडविली जावू लागली. त्यातून वकील वर्ग तयार झाला. खर्च वाढला, लाचलुचपत, भ्रष्टाचार, भांडणे, गटबाजी ह्यामध्येही वाढ झाली. लोकांच्या मानसिकतेतही बदल झाला.

३) पंचायतीचे अधिकार -

पूर्वी ग्रामपंचायतींना जे अधिकार होते ते ब्रिटीश काळात संपुष्टात आले. ग्रामीण जीवनाचा कणा असलेली ग्रामपंचायत नष्ट झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात पुन्हा पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्वात आली. मात्र पंचायत राजयंत्रणेमार्फत विकास योजनांवर अधिक भर दिलेला दिसून येतो. तसेच विकास साधत असतांना ७३ व्या घटनादुरुस्तीने राखीव पद व ग्रामसभा ह्यांना महत्वाचे स्थान दिल्याने गावाकडे पुन्हा एकदा नव्या रुपाने राजकारणामध्ये नवीन रंग येवू लागल्याचे दिसतात. राजकीय जीवन परिवर्तनात पंचायतीचे अधिकार महत्वपूर्ण आहेत.

४) राजकीय पक्ष -

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात लोकशाही राज्य आले. सर्वांना मतदान हक्क मिळाला. सत्ता काबीज करण्यासाठी भारतात राजकीय पक्षाचे पीक तयार झाले. लोकांत नवे विचार, नवे चैतन्य निर्माण झाले आणि वेगवेगळ्या पक्षांमुळे पक्षांतर्गत कलह व स्पर्धा निर्माण झाली.

६.४.२ आर्थिक कारणे

१) औद्योगिकीकरण -

शेती हा प्रमुख व्यवसाय भारतीयांचा होता. आणि आजही आहे. शेती व संबंधित इतर व्यवसाय हा कुटुंबामार्फत स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात केला जाई. ब्रिटीश कालखंडात औद्योगिकीकरणाला प्रचंड वेग होता. त्यामुळे कारखाना केंद्रित उत्पादनपध्दती अस्तित्वात आली. ह्याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण जीवनावर झाला. औद्योगिकीकरणामुळे प्रचंड उत्पादन शक्य झाल्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांसाठी उत्पादन हे उत्पादन लक्ष्य राहिले. त्यामुळे गावाकडे असलेली शेती व्यवसाय व बलुतेदारी पध्दतीचा ह्यामध्ये मोठा बदल झाला. औद्योगिकीकरणामुळे जातीव्यवस्थेचा ठराविक व्यवसाय, कामाची अपरिवर्तनीय विभागणी, शेती व इतर हस्त व्यवसाय ह्यामध्ये परिवर्तन घडून आले.

२) नागरीकरण -

शहरांची प्रचंड वाढ व तेथील झगझगीत जीवनाचे खेड्यातील लोकांना भुरळ घातली. जनता शहराकडे धावू लागली. गावे आस पडू लागली. शेतमजुरांच्या शहराकडे ओढ्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतात काम करावे लागले. शेतकऱ्यांची मुले कचेरीत बाबू (साहेब) बनण्याची इच्छा व्यक्त करू लागले. शेतीची प्रतिष्ठा कमी होवू लागली. नागरीय लोकांच्या अनुकरणाने ग्रामीण लोकही व्यक्तीवादी, स्वार्थी व स्वयंकेद्रित बनले. शहराच्या संपर्कामुळे खेड्यातही फॅशन वेड, व्यसने, वेश्या व्यवसाय, जुगार, मद्यपान, गुन्हेगारी वृत्तीत वाढ होवू लागली. धार्मिक बंधने सैल झाली. संयुक्त कुटुंब पध्दती नष्ट होवू लागली. खेड्यात विघटन होवू लागले. ग्रामीण जनता नियंत्रणशून्य बनली.

३) दळणवळण व संचार साधनांची वाढ -

दळणवळण व वाहतुकीच्या साधनात वाढ झाल्यामुळे ग्रामीण भाग व नागरी भाग ह्यांचा संपर्क वाढला. रेल्वे, मोटर वगैरे साधनांनी खेडी शहराशी जोडली गेली. टेलीफोन व मोबाईलचाही वापर वाढला. ह्यामुळे व्यापार वाढला. पण त्याच बरोबर प्रत्येक बाबतीत नागरी जीवनाचे अनुकरण करण्याचे प्रमाण वाढून ग्रामीण जीवन पध्दतीत अमुलाग्र बदल झाला.

४) व्यापारात वाढ -

औद्योगिकीकरणामुळे व्यापार वाढला, उत्पादन वाढले व उत्पादनाच्या विक्रीसाठी खेड्यांच्या बाजारपेठांचा उपयोग होवू लागला. खेडे व शहर ह्यांचा संपर्क मोठ्या प्रमाणात होवू लागल्याने आर्थिक जीवनात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन होवू लागले.

५) शासकीय योजना -

तळागाळातील लोकांचा आर्थिक विकास करण्यासाठी शासनाने पंचवार्षिक योजना, पायलट प्रकल्प व इतर विकास योजना मोठ्या प्रमाणात सुरु केल्या. त्याचा परिणाम हा समाज परिवर्तन प्रक्रियेमध्ये होवू लागला.

६.४.३ सामाजिक कारणे

ग्रामीण समाजपरिवर्तनात सामाजिक कारण हे महत्त्वपूर्ण आहे. जातीसंस्था, कुटुंबसंस्था व प्राचीन ग्रामपंचायती ह्यावरती ग्रामीण भागातील समाजव्यवस्था भक्कम पायावर

उभी होती. ब्रिटीश धोरणामुळे ह्या कुटुंबसंस्थेत, जातीसंस्थेमध्ये व ग्रामपंचायत कार्यप्रणालीमध्ये अमुलाग्र बदल होतच राहिले. तसेच सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा विवाह, स्त्रियांचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान ह्यासारख्या बाबींमध्येही परिवर्तन होवू लागले.

६.४.४ सांस्कृतिक कारणे

ग्रामीण समाजपरिवर्तन घडवून आणण्यात सांस्कृतिक व्यवस्थेचा मोठा सहभाग आहे. संस्कृती ही परिवर्तनशीलच असते. सांस्कृतिक मूल्यातील बदल हा कालानुरूप होतच असतो. याचा प्रभाव त्या-त्या काळातील सामाजिक जीवनावर पडत असतो. प्राचीन ग्रामीण जीवनाकडे पाहिल्यास सामुहिक भावना हा ग्रामीण समाजाचा स्थायी भाव असलेला दिसून येतो.

मात्र ब्रिटीश काळात व्यक्तीवादी प्रवृत्तीला प्रोत्साहन देणारी शिक्षणपध्दतीमुळे सामुहिक भावनेवर आधारलेले प्राचीन खेड्यातील सामाजिक जीवन उद्वस्त झाले. पाश्चात्य संस्कृती व शिक्षणाने ग्रामवासियांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलून गेला. आजही तीच स्थिती आहे.

६.४.५ चेतन कारणे (Conscious Resources)

ग्रामीण समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी जाणून बुजून जे प्रयत्न केले जातात त्यांचा समावेश यात करण्यात येतो. हे प्रयत्न पूर्ण विचार करून नियोजनबद्धरित्या केले जातात. ज्या तऱ्हेचा बदल अपेक्षित आहे, त्या दिशेने या प्रयत्नांची वाटचाल होत असते. अशा तऱ्हेचे प्रयत्न खालील पध्दतीचे आहेत.

१) अनुनयात्मक पध्दती - (Resuasive Method)

या पध्दतीत जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रचाराचे माध्यम वापरले जाते. ग्रामीण समाजाची पुर्नबांधणी सर्वांगदृष्टीने होण्यासाठी विविध सुधारणा ग्रावासियांच्या गळी उतरविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. उदा. दारुबंदी, संततीनियमन, साक्षरता, अधिक धान्य पिकवा मोहिम, रासायनिक खतांचा वापर, स्वच्छता अभियान, वगैरे, ग्रामीण पुर्नरचनेसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचे काम या प्रचाराने साध्य केले जाते.

२) प्रात्यक्षिक पध्दती - (Demonstration Method)

ह्या पध्दतीत प्रचार तंत्राच्या वापराबरोबर प्रात्यक्षिकावर जास्त भर असतो. ग्रामीण समाज जीवनात परिणामकारक व प्रभावीपणे कार्य करण्यास हे तंत्र यशस्वी होतांना दिसत आहे. उत्तम बी-बियाणे, चांगली जनारं, मशागतीच्या विविध पध्दती व तंत्रे महिला बचत गटांची उत्पादनासाठी प्रोत्साहन शैक्षणिक व आरोग्य केंद्रे गावात उभी करून शिक्षण व स्वच्छता यांचा प्रसार केला जातो.

३) अनिवार्य पध्दती - (Compulsory Method)

या पध्दतीत लोकांच्या इच्छेला मान न देता काही बाबी सक्तीच्या केल्या जातात. शासन काही बाबतीत पुढाकार घेवून आवश्यक ते कायदे करून परिवर्तन घडवून आणते. सतीपध्दती, बालविवाह पध्दती, विधवा विषयक कायदा, अस्पृश्यतेसंबंधी कायदा ग्रामीण समाज परिवर्तन करण्याचे जोरकस प्रयत्न शासकीय पातळीवरून चालू आहेत.

४) सामाजिक दबाव पध्दती - (Method of Socioal Pressure)

राज्यकर्त्यावर अगर संबंधित व्यक्तीवर सामाजिक दबाव आणून अपेक्षित परिवर्तन घडवून आणले जाते. मोर्चा, सामुहिक सत्याग्रह, उपोषण, हरताळ, दहशत ह्याचा अवलंब केला जातो. समाजातील वाईट प्रवृत्तीविरुद्ध समाज एकत्र येवून ह्या पध्दतीचा अवलंब करून ती वाईट प्रवृत्ती नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो.

५) संपर्क व शैक्षणिक पध्दती - (Contact and Educational Method)

संपर्क क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात विकसीत झाल्यामुळे गावातील लोकांच्या आचार-विचार, पोशाख, जीवनविषयक दृष्टिकोनातअमुलाग्र बदल घडून येत आहे.

ग्रामीण भागात शाळा, महाविद्यालये ह्यांच्या स्थापनेमुळे लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोना विकसित होत आहे. भारतीय ग्रामीण भागात होणारे हे परिवर्तन निश्चित स्वागताह आहे.

६.४.६ अचेतन कारणे (Unconscious Method)

ह्यामध्ये अशा घटकांचा समावेश होतो. जे घटक अत्यंत नैसर्गिक अगर स्वाभाविक आहेत. हे बदल आपोआप घडून येत असतात. यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात नाहीत.

९) नैसर्गिक अगर भौगोलिक परिस्थिती -

भौतिक पर्यावरणात होत असलेले बदल मानवी जीवनावर सतत परिणाम करीत असतात. पूर, भूकंप, दुष्काळ, वादळ, ज्वालामुखी ह्यामुळे आकस्मिक स्वरुपाचे बदल घडून येत असतात. अशी स्थिती निर्माण झाली किंवा वारंवार होत असेल. त्यावेळी मनुष्य स्वभावाप्रमाणे या बदलत्या परिस्थितीनुसार समाज जुळवून घेत असतो. दुष्काळ स्थितीत पाझर तलाव बांधणे, ताली बांधणे, विहिर खोदणे, पाण्याचा वापर योग्य पध्दतीने करणे, अर्थजनासाठी शहराकडे स्थलांतर करणे. वगैरे.

६.४.७ तांत्रिक कारणे

मानव आपले जीवन सुखावह होण्यासाठी विविध नवनवीन साधनांचा शोध लावत असतो. मोटारगाडी, रेडिओ, टि.व्ही, मोबाईल, इंटरनेट, आरोग्यशास्त्रातील प्रगती, अद्यावत हॉस्पिटल्स, औद्योगिकीकरण, शेतीतील अभियांत्रिकी, विविध प्रकारचे तंत्रज्ञान, यंत्रज्ञान, यंत्रमानव वगैरे ह्यातून अपल्याला तांत्रिक प्रगतीची प्रचिती येते. ह्या सर्व बाबींमुळे भारतीय ग्रामीण समाजात झपाट्याने बदल घडून येत आहेत. ह्यामुळे केवळ आर्थिक प्रगती साध्या झाली नाही तर मूल्ये व आचार यामध्येही परिवर्तन होत असल्याचे दिसते.

वरील सर्व मुद्यांच्या साहाय्याने परिवर्तन कारणीभूत ठरलेले घटक स्पष्ट करता येतील. तसेच समाजातील प्रभावशाली व्यक्तीमत्त्वे सुध्दा समाज परिवर्तन प्रक्रियेत महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात. जागतिक पातळीवर कार्लमार्क्स, महात्मा गांधी, बेंजामीन फ्रँक्लीन, भारताचा विचार करता महात्मा गांधी, राजाराम मोहनराँय, महात्मा जोतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज ह्यांची समाज परिवर्तनात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. विशिष्ट सामाजिक स्थितीमुळे व्यक्तीमत्त्वात बदल घडतो. त्यामुळे त्या व्यक्तीचे व्यक्तित्व समाजपरिवर्तनात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडते.

आपली प्रगती तपासा.

- १) समाज परिवर्तनातील राजकीय कारणे सांगा.
- २) समाज परिवर्तनातील आर्थिक कारणे सांगा.
- ३) समाज परिवर्तनातील चेतन कारणे सांगा.

६.५ सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे

सामाजिक परिवर्तन ही सतत चालू असलेली प्रक्रिया आहे. कोणताही समाज हा परिवर्तनशील असतोच. तो त्यांचा स्थायीभाव आहे. समाज परिवर्तनास जेवढे जास्त घटक अनुकूल असतात. तेवढे समाज परिवर्तन लवकर घडून येते. प्रतिकूल घटकांचे प्रमाण जास्त असल्यास समाज परिवर्तनाचा वेग हा मंद असतो. समाज परिवर्तनाची प्रक्रिया मंद गतीने होण्यास किंवा समाज परिवर्तनामध्ये अडथळे जे येतात. त्या घटकांचा थोडक्यात परामर्श पुढीलप्रमाणे.

१) ग्रामवासियांची मनोवृत्ती परिवर्तनवादी नाही.

भारतीयांचे मन हे सनातनी व परंपरावादी आहे. परंपरेने चालत आलेले आचार-विचार, रुढी-परंपरा यामधील बदल भारतीयांना रुचत नाहीत. त्यातल्या त्यात ग्रामवासीय हे विशिष्ट परिस्थितीमुळे अधिक धार्मिक व रुढीप्रिय आहेत. ग्रामवासीय पारलौकिक सुखाला जास्त महत्त्व देत असल्यामुळे भौतिक परिवर्तनाला जास्त महत्त्व देत नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण भागात अपेक्षित वेग परिवर्तनास मिळत नाही. म्हणजेच जोपर्यंत ग्रामवासियांच्या मनोवृत्तीत बदल होत नाही. तोपर्यंत ग्रामीण परिवर्तनास अपेक्षित वेग प्राप्त होणार नाही.

२) बुद्धीवादाचा अस्विकार -

भारतीय आपल्या नित्य जीवनात बुद्धीवादाचा स्विकार करीत नाहीत. त्यामुळे परिवर्तन प्रक्रियेची चिकित्साच ते करू शकत नाहीत. ठेविले अनंते तैसेचि राहावे ! या विचाराने ग्रामवासियांना जणू झपाटले आहे. त्यामुळे आजसुध्दा ग्रामीण लोक विकास कार्य वा परिवर्तन कार्यात अपेक्षित सहभाग घेत नाही. वा तटस्थेने ते पाहातात. प्रवाह पतित व परंपराप्रिय ग्रामवासियांच्यामार्फत शिक्षणाचे लोण नेवून त्यांना विज्ञानवादी बनविल्याविना या बदलाचे स्वागत ग्रामवासीय करू शकणार नाहीत.

३) ग्रामीण दारिद्र्य

सामाजिक परिवर्तन मोठा अडथळा म्हणजे ग्रामीण दारिद्र्ये आहे. शेतकऱ्यांकडे असणारी अपुरी जमीन क्षेत्र, भूमीहिन शेतमजुरांची संख्या, पारंपारिक पध्दतीने व्यवसाय करणारे

कारागिर ह्यासारखे घटक पैशाअभावी आपल्या व्यवसायात प्रगती करू शकत नाही. प्रमुख व्यवसाय करतांना जोड व्यवसायाचे महत्व जरी कळत असले तरी पैशाअभावी नवीन व्यवसाय करण्यास त्यांना शक्य नाही. आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे परिवर्तन कार्यक्रमाला अनुकूल वातावरण निर्माण होत नाही.

४) सामाजिक संस्थांचे प्राबल्य

ग्रामीण समाज आजही पारंपारिक पगड्यांतून मुक्त झालेला नाही. जातीसंस्था, कुटुंबसंस्था आजही आपले प्रभुत्व टिकवून आहेत. ग्रामीण पुर्नरचनेत सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनाला महत्व देणे अगत्याचे आहे.

५) आत्मकेंद्री मन -

सामाजिक परिवर्तनाला खरा अडथळा भारतीय मनाचाच आहे. साऱ्या क्रियांचा व विचारांचा केंद्रबिंदू व्यक्ती होती समाज नाही. सारे विचार हे स्वतःपुरतेच मर्यादित होते. पाप-पुण्य, मोक्षप्राप्ती, पुर्नजन्म हे सर्व विचार स्वतःपुरतेच Deepe विज्ञानाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होत असला तरी ही आत्मकेंद्री वृत्ती कमी झाली आहे. असे म्हणता येणार नाही. P. Spratt यांनी Hindu Culture and Personality या ग्रंथात भारतीय व्यक्तित्व आत्मपूजक आहे. असे वर्णन केले आहे हे सर्व अर्थाने खरे आहे.

६) संशोधनातील अपुरेपणा -

नव्याने लाभलेल्या शोधांचा वापर प्रत्यक्ष जेव्हा केला जातो, त्यावेळी त्यांच्या वापरासाठी लागणारे कौशल्य आपल्याजवळ असत नाही. काळाच्या ओघात समस्यांवर उपाय सापडतात. वा कौशल्य विकसित होतात. परंतु त्यासाठी लागणाऱ्या कामामध्ये शांतता, सहकार्य, सहानुभूती बाळगली पाहिजे. पण प्रत्यक्षात तसे होत नाही. प्रत्यक्ष शेतकऱ्याने राबविलेला प्रयोग इतर शेतकऱ्यांनी पाहिल्याशिवाय ते ज्ञान वा कौशल्य इतर शेतकरी आत्मसात करीत नाही.

७) शासकीय उणिवा -

ग्रामीण सामाजिक परिवर्तनाला वेग येवू शकत नाही. याचे कारण शासकीय उणिवातही दिसून येते. सामाजिक परिवर्तन व्हावे म्हणून पंचवार्षिक योजना आखल्या गेल्या. अनेक कायदे झाले. प्रसार माध्यमांचा वापर करण्यात आला. मात्र प्रत्यक्ष अंमलबजावणीसाठी फारसे लक्ष दिले नाही. नियोजन हे नेहमी मजबूत व निर्दोष असायला हवे आणि ते असतेही मात्र त्याची कार्यवाही योग्य तऱ्हेने होतेच असे नाही. कागदोपत्री कटकटींना लोकही कंटाळतात. त्यामुळे ग्रामीण सामाजिक परिवर्तन अपेक्षितपणे होतेच असे नाही. शासकीय कर्मचाऱ्यांची उदासिनता हा एक मोठा अडसर असलेला दिसतो.

८) निरपेक्ष लोकसेवकांचा अभाव -

निरपेक्ष लोकसेवकांचा समाज परिवर्तनात मोठा सहभाग आहे. विविध स्वयंसेवी संस्थामार्फत किंवा स्वतंत्ररित्या व्यक्ती ह्या समाज परिवर्तन प्रक्रियेत सहभागी होतात. सामान्यतः समाजाला स्वयंप्रेरित करणे, स्वतंत्रपणे विचार करण्याच्या वृत्तीत वाढ करणे, प्राप्त स्थितीत होणाऱ्या बदलांचा विचार करण्यास लावणे, गरज असल्यास समाज जागृतीचे कार्य करणे ही कामे लोकसेवक करीत असतात. मात्र आजच्या आत्मकेंद्री, व्यक्तीकेंद्री युगात ह्या सर्व

बाबीत कार्य करणारे कार्यकर्ते दुर्मिळ झाले आहेत. लोकजागृतीचे काम करणारे निरपेक्ष व निस्वार्थी लोकसेवक पुढे येत नाहीत. तोपर्यंत ग्रामीण समाज परिवर्तनाला वेग येणे अशक्य आहे.

६.६ सारांश

स्वातंत्र्योत्तर काळात नव्या जीवनाच्या आकांक्षा वाढल्या. रुढीग्रस्त व मागासलेल्या भारतीय समाजाला समृद्धीकडे नेण्याचा प्रयत्न सुरु झाला. आर्थिक जीवनात स्थैर्य व सुस्थिती निर्माण करण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांचा कार्यक्रम आखला. पण या कार्यक्रमांमुळे समाजाचे बाह्य रूप बदलण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत झाली. मात्र ही गती संथ आहे. चांगल्या प्रगतीच्या बाबत परिवर्तन होण्यासाठी लोकसहकार्याची गरज आहे. म्हणजेच या नवसमाज निर्मातीच्या कार्याला योग्य वळण व नवीन तेज, नवीन रूप प्राप्त होण्यासाठी तळागाळातील सर्वसामान्य माणसात वैचारिक परिवर्तन घडून आलेच पाहिजे. ते आवश्यकच आहे.

आपली प्रगती तपासा.

१) समाज परिवर्तन प्रक्रियेतील अडथळे स्पष्ट करा.

ग्रामीण सामाजिक बदल / परिवर्तनाचा अधिक अभ्यास करण्यासाठी विविध ग्रामीण भागात भेटी देवून त्या ठिकाणच्या स्थानिक लोकांशी चर्चा करून तसेच निरीक्षण नोंदी घेवून आपणांस सखोल अभ्यास करता येईल. तसेच ग्रामीण समाज परिवर्तनावरील विविध पुस्तकांचे वाचन करून आपल्या ग्रामीण सामाजिक परिवर्तनातील ज्ञानात भर टाकता येऊ शकते.

६.७ स्वाध्याय

- १) सामाजिक परिवर्तनाच्या व्याख्या सांगून सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) ग्रामीण सामाजिक परिवर्तन कारणीभूत ठरलेल्या विविध घटकांची चर्चा करा.
- ३) ग्रामीण सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे सांगा.

संदर्भ सूची :

- १) ग्रामीण समाजशास्त्र व सामुदायिक विकास, प्रा. रा. ना. घाटोळे, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर - ४४००१०
- २) ग्रामीण समाजशास्त्र, प्रा. डॉ. गुरुनाथ द. नाडगोंडे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - ३०
- ३) महाराष्ट्रातील समाज परिवर्तनाच्या दिशा, पानसे रमेश, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई १९८९.